

Забобон

Лесь Мартович

Повість

I

Якби зломалося колесо, то панотець уже би дав добру науку Йванові, як шанувати прикази господаря! Уже навіть прилагодив собі цілу промову на той випадок. Упирив би в Івана, що він їхав через ліс навмисне на те, аби поломити віз. (Панотець любив послуговатися словом "навмисне"). А треба буцім йому було поламаного воза з двох причин. Перша причина, що Йванові не хочеться їхати до міста, волить дома валятися. Друга причина, що має намір викрасти поламаний віз для своєї жінки на топливо.

Є такі люди, щасливі в бога, що для них сповняються іноді найтайніші задусевні бажання. Мабуть, із таких людей та був наш панотець. Бо коли з'їздили в лісі з гори, вдарилося колесо на скруті до сухого пня, а віз перевернувся. Упав Іван зараз біля воза, банка на нафту полетіла далі, а панотець найдалше. Та хоч колесо не зломилось, але зате панотець потовк собі праву ногу. У нозі мав великий біль. Отже, тішився. Чувся переможцем, бо переміг свого наймита хоч раз. Тепер мав його за що сварити. Підвівся, сів, зловив руками болючу ногу та й стогнав. Стогнав і охав, аж гомін лісом котився:

— Ой, забив мене! Забив мене на смерть! Зломив ногу на прах! А то все наробив непослух. Тепер маєш! О-ой, рушитися не можу, так болить! Ані до міста їхати, ані додому вертати. Таки отут маю вмерти!

Сидів недалеко сухого пня, такий маленький, як в'язаночка сіна, та й, приповідуючи, гойдався. Капелюх лежав оддалік, а з голови зсунулася гиря та й через те зяясніла лисина, як сніг, біла. Він її завсіди закривав, бо запускав над лівим вухом довге волосся та й розчісував його через усю лисину.

Упадком та зойком панотця так Іван перелякався, що зовсім затеряв пам'ять. Стояв над панотцем і не знав, що діяти? Панотець уважав це за добру нагоду до нової сварки:

— То ти стоїш? Тобі худоба не в голові? Нехай калічиться, нібито його щось коштує?!

Іван скочив зараз до коней. Та-бо й зіп्राуди, з дива не могло йому зійти, як він міг за них забути? Ігі! Адже він дбав за кіньми завсіди більше, як за панотцем і за його цілою родиною. Обізднів коні, їм не хибувало нічого. Тож Іван мав намір усю вину за цю пригоду звалити на них. Особливо на підручну, бо вона ніколи не держиться дороги. Опісля переконався сам та й намагався переконати панотця, що винен сухий пень. А саме не так пень, як той дідько, що його висадив тут на самім скруті. Очевидно, супроти неприязної панотцевої постави не зважився Йван передати йому таки так навманці своїх здогадів, хто провинився в такій ненадійній перерві їх їзди. Але впевнював про це панотця подалеки, проклинаючи насамперед коні, потім пень, а вкінці того дідька, що обібрався садівником сухих пнів.

Отже не вдалося Йванові змінити панотцевої думки! Він таки доказував завзято, що винуватці тут є два: Іван — перший, його ж непослух — другий. Бо ще якби не наповідав Іванові дома їхати гостинцем, то було б якесь виправдання. А так нема ніякого. І доказував свій погляд так докладно, що й стогнати забув. Це ж узяв Іван за признаку, що панотцеві полегшало. Тому злагодив віз та й обережно пригадав, що час би їхати до міста.

Одним словом роз'яснив Іван панотцеві все. Тепер же він буцім знає, для чого Йван — наперекір панотцеві — поїхав через ліс. Ніщо інше, як тільки мав гадку забити в лісі панотця. Видко, діло наважив іще дома. Коли ж тепер видить, що це йому не вдалося, то забаг іще протрясти панотця до міста, бо гадає, що в такій далекій дорозі та ще, либонь, дух із нього випре.

Таке неоправдане підозріння та вразило Йвана в саме серце дуже боляче. Отже не обзивався. Мав таке переконання, що як уже раз стався винуватцем, то вже однаково, чи поповнив усі вчинки, чи лиш деякі. Досить того, що має відбирати ганьбу, а за що саме, то байдуже. Де б він так іншим разом стерпів панотцеві?! А тепер мусив. Годив, як малій дитині. Лишень зважився сказати, що як не до міста, то їхати б їм додому.

— Ані гадки! — заперечив панотець. — Не доїду й додому: умру на возі без сповіді. А тут хоч висповідуюся. Скочиш зараз до Опеньковець по панотця, нехай приїдуть мене висповідати.

Хоч така справа, як сповідь умираючого, є нагла, то все-таки ані панотець не достоював того, аби Йван "скавав" по сповідника, ані Йван сам не дуже розгонився до того "скоку". Вони оба знали, що панотець повередує ще трохи та й поїде. Але вередував, бо мав право: він же переможець, а Йван винуватець.

Цього часу, що, значить, уже будуть їхати, діждались незабавки оба. Тепер, одначе, заходила, на думку панотця, нова небезпека. Як Іван висаджуватиме панотця на віз, то допевне схоче випустити його з рук: навмисне, аби його забити. Бо коли вже наважився на панотцеве здоров'я, то так легко не попустить такої доброї до лихого вчинку нагоди. Хіба заждуть, аж надійде чужий чоловік, бо при нім ачей Іван не важиться вбивати. Але такий чоловік не нагодився, тож треба було доконче здатися на ласку ворога-вбийника.

Отець Матчук хоч кругленький, та був невеличкий. Через те такий сильний хлоп, як Іван, та висадив його на віз так хутко, що ніколи було й охнути. Та й не диво, бо Йван носив на ногах такі чоботи тяжкі, що переважили би будь-якого панотця. Величезні! Здавалося, буцім одного чобота є що двигати сильному хлопові. Та й убути їх — треба було чимало спотребувати сили. Бо хоч голови в тих чобіт великі, то халяви чим угору, тим вужчі. Щоби таку велику ногу та й такі великі онучі, відповідні, розуміється, проти чобота, пропхати крізь горішній отвір халяви, то треба було добре попертися. Коли ж не горе було ногам двигати такі чоботи, то й рукам не прийшлося тяжко висадити на віз панотця. А руки в Івана дужі, бо він зашанований. Роботою ніколи не надсаджувався; робив, коли хотів та й як хотів. Докорити ж йому за те навіть їмость не важилася, бо він був ненависний та й завсіди чогось лютий. Позирав спідлоба

непевним оком, готовий кожної хвили погано закласти. Подобав на того вола, що коле. Буцім спокійно пасеться, а на кожного прохожого фукне й рогом замахнеться. Вже сам зовнішній вид Іванів показував на його вдачу. Хлоп не старий, може, сорокалітній, ходив заєдно похнюплений, неначе те широке, спасене його карчило гнуло йому голову в долину. Довгий чорний волос на голові розкуйовданий, трохи не ковтунуватий, бо Йван розчісував його лиш пальцями. Червоні лиця надуті, очі все підпухлі, блискали час до часу з-під чорних, посередині зрослих брів, жовтими вогниками. Найхутше впадало всякому в очі його грубе карчило, порепане, горошкувате. Ростом середній, трохи більший від панотця, а будовою кріпкий. Кожний рух його тіла так і промовляв: уступись, бо вдарю.

За такі легкі переносини з землі на віз та буцім панотцева вдяка напустила його звідатись у Івана, чи хоч він уцілові їде? Направду ж кортіло дуже панотця допевнитися, що й Іван за кару потовкся порядно. Недурно ж так присмирнів по цій пригоді!

— Пусте! — відповів Іван, здержуючи коні, аби не бігли, бо вони, собача віра, як лиш помітили, що вертають домів, то рвалися до побігу, начеби почули вогонь під животами. — Пусте! — сказав ще раз Іван.

Отже трохи згодом признався, що гепнув головою до якогось відземка, немов довбнею. Ще й дотепер голова розскакується, а в вухах шумить, як у вулику. Але це пусте, бо як у мужика руки до роботи здорові, то про голову байдуже.

— Позаяка то робота, як голова болить, — заговорив панотець сумно.

Був збитий з пантелику тим, що Йван таки не відібрав по заслuzі належної кари. Коби так був руку звихнув! Тото ж би було за що сварити, що праця, бач, марнується, а робити нема кому!

Але заки доїхали додому, то панотець вигадав іще одну притику, щоби картати Йвана. Він же через Івана та, мабуть, стратить гроші. Та де "мабуть"?! Стратить їх допевне. Адже сьогодні їхав до податкового уряду по місячну платню. Ледве чи її вже відбере, бо чує по собі, що так борзо не виходиться з цього. Коли ж промине реченець до виплати, то минуться й його гроші. Треба буде цілим домом із голоду погібати.

— Ну, нехай подужаю! Як відріжуть лікарі ногу, то ще б якось на кулі ходив. Але ж бо за той час умру з голоду. Чи від цього чи від того, а смерть мусить бути!

Аж підносило його на возі, аж солодко робилося коло серця від того, що таке прибаг. Сам себе переконав про таке нещастя, що повинно його навідати ось-ось. Тож гіркий смуток наліг йому на душу. Для того зачав Іванові докоряти:

— Та й що я тобі заподіяв лихого? За що ти мене так зіпсував?! Чи це твоя подяка за моє добре серце? Я ж тобі завсіди годив як тій болячці.

Іван на це пробурмотів під носом:

— Панотець щось так, гей дитина.

Отже-таки ці докори впекли його до живого. Він почувався тепер до знаку так, як той бугай, що розгонить звичайно рогами десять мужиків одним махом. Але надбіжить маленький його пастушок, чвяхне батіжком, а бугай озьме хвіст поміж ноги та й

послушно вертається до стайні. Отакий слухняний став Іван супроти панотця. Правда, він не вірив ані в голодну загибель, ані в утрату ноги, так же про виплату думав, що хто знає, чи не правда. Чорт їх може збагнути, яка постанова по тих урядах. Відки саме беруться гроші в податковім уряді для панотців, то Йван допевне не знав, бо такі ніколи над тим не призадумувався. Але тепер під напором слів панотця повиділось йому, що хто знає, чи такі гроші не родяться кожного першого дня в місяці в податковім уряді, як гриби по дощеві. Коли ж їх не відібрати в реченці, то вони в'януть і пропадають. Облітають, наче лист із дерева. А ще до того гроші — велике слово! Кортіло Йвана випитатися про це в панотця докладніше, чи не вдалося б якось відвернути це лихо. Але дав спокій. Нехай ця нещаслива пригода трохи забудеться. Треба цей раз потерпіти. Так думав Іван. Отже, помилявся. Бо не такий це панотець та й не така його вдача, щоби так хутко забувати таку приклучку.

Бо треба знати, що вже від двох літ не зазнав о. Матчук ніякої життєвої переміни. Від того часу, коли його син, Славко, здав третій правничий іспит. Це був останній день панотцевої радості та взагалі переміни в його житті. Відтоді через цілих два роки, окрім нудьги, не зазнав інакшої забави. Навіть на храму, коли приїздило до нього кілька товаришів, то й тоді було йому скучно. Хоч, показуючи Славкові свідоцтва, трохи відживав, то зараз за хвилину розбирала його нудьга, дожидаючи, коли вже раз ті гості роз'їдуться, аби він міг лягти по обіді.

З нудьги заходив іноді поміж робітників сваритися, що зле роблять. Але Йван нагонив його. Казав-таки без обиняків: "Ідіть, панотче, додому спати. Ви лиш забавляєте робітників. Якраз причепитеся до такого, що найліпше робить".

Не раз, бувало, також з нудьги, хотів відібрати в свої руки заряд цілої господарки. Тоді йшов просто до стайні та й наказував Іванові, що на тій і на тій ниві має посіяти пшеницю. Іван витріщав очі та й дивувався, буцім не розумів, чого від нього хочать. Опісля стискав плечима та й усміхався. Він уже давно посіяв пшеницю! Але на іншій ниві. На тій, що панотець каже, не знати, чи й гречка уродиться. Там небезпечно треба буде на рік посіяти лубин та приорати під жито.

Після кожної такої невдачі панотець соромився та й відходив.

Але такий сором йому не вадив. Мав натуру борзо забувати те, що йому немиле. Доля обібрала собі його пестієм. Мав усе готове їсти й пити, нічим не журився. Дочку віддав заміж за панотця, а наймолодший син оце перед двома роками здав останній іспит правничий. Спливала на панотця благодать з усіх боків. Через те тривала на душі його погода, а на тілі здоров'я. Було йому шістдесят і вісім літ, отже подобав на далеко молодшого. Трохи товстенький, а з тої причини не мав на обличчю старечих морщин. Та ще додавали йому молодості низький ріст, голене обличчя, червоні лиця та й те, що вмів закривати лисину. Темно-жовта гиря, проткана сивими волосками, не застелювала, правда, докладно лисини, так що всякий завважав її доразу, але проте однако інакше вражіння робить на глядача сама лиш думка про лисину, а інакше жива лисина, що блищить снігом.

Коли б не та скажена нудьга, то ледве чи вдалося б знайти в нашій країні щасливішої

людини від о. Матчука. Він просто не мав до чого взятися. Парафія Вороничі маленька, душпастирство не вимагало багато труда. Господарку провадив Іван і в простацький спосіб не дозволяв панотцеві мішатися до неї. Дійшло до цього непомітно, поступенно, так що панотцеві навіть не спало на думку, що може бути інакше. Найбільше провинилася в цій справі нещаслива прикмета кожної господарки. Як звісно, всяка господарка має те до себе, що складається з двох частин. Одна частина — старунок, а друга — пожиткування. Панотець же, пестій долі, був прихильником другої частини, а ворогом першої; любив пожиткувати, та не хотів старати. Жінка о. Матчука журилася тим, бо виділа в кухні, що пожиткування слабне, коли старунок не дописує. З тої причини докоряла мужеві, а потім і сварила. Але панотець мав ту добру натуру, що хутко забував те, що йому неміле. Тож не було іншої ради для їмості, як тільки взятися самій до господарки. А що вона на тім не розумілася, то приймала старших наймитів. Кождий із них вироблював собі поволі незалежне становище та й передавав його наслідникові. Так дійшло аж до Йвана, що своєю неподатністю освободився від усякого авторитету.

Панотець його ненавидів, а він так само панотця. Один одному заважав. Але нікому з них не прийшло на думку розлучитися. Розлука з панотцем була би для Івана великою недогодою, бо служба легка, а опріч платні, мав іще всілякі обривки: одні виносив уднину, другі ж темної нічки, як ніхто не бачив. Крадіж наймита в панотця не вважалася поганим ділом, бо кождий наймит, що ставав на службу, знав дуже докладно, кільки його попередник мав приходу з того промислу. Той прихід учислював собі згори та після того жадав доплати готівкою. Ці обривки зодягали й годували наймита з цілою його родиною, а доплату, котрий дбайливий, та міг складати. Іван мав хатчину та кусник городця, жінку, корову та п'ятеро дітей. Дві найстарші дочки служили вже в місті, а троє молодших — два хлопці й дівчинка — сиділи дома. Але контингент п'ятеро дітей ніколи в Івана не зменшувався, бо як тільки збувся котрої дитини з дому, то приймав на її місце чужу дитину на вдержання. А саме: або від тих дівчат, що приводили на світ нешлюбні діти, самі ж ішли до міста в мамки, або діставав із міста від усяких посередничок такі діти, що про їх рід не міг навіть догадатися. Для того ця служба в панотця була для Івана дуже догідна, бо не міг ніде інде стільки заробити, аби вигодувати таку челядь.

Панотцеві ж було все одно, котрий саме наймит служитиме в нього. Отже, не приходило йому ніколи на думку нагнати Івана, хоч ненавидів його. Він привик до того вже здавна, що такі справи полагоджує його жінка. Навіть не знав, у який то спосіб відряджають люди наймитів. Він би, зрештою, погодився з Іваном, коли б Іван умів хоч удавати, що вважає панотця господарем. Але Іван не вмів навіть ласкаво промовити до нікого. А ще мав такий завзяток, що навіть на випадок утрати служби не стерпів нікому. Подобав на ту потайну собаку, що перше вкусить, заки гавкне.

Отакі причини, опріч сварливої вдачі, спонукали панотця до того, щоб постановив собі користати з сьогоднішньої приключки якнайдовше, аби дошкулити Іванові якмога найдужче. Був певний, що обстане ще за ним їмось. Вона, може, ще ліпше досолить

Іванові від панотця. А її сварка мала неабияке значення, бо їмость заживала поваги в служби. Це ж була особа, що дійсно займалася домашнім господарством.

Та панотець гірко промахнувся, надіючись, що їмость картатиме Йвана з таким самим завзятком, як він. Вона доразу пізнала, що панотець не потерпів ніякого каліцтва. Він сам переконав її про це. Бо хоч спочатку вдавав болі, то опісля, нарікаючи на Йвана, так забувся, що не лиш перестав постогнувати, але ще, на своє лихо, вискочив сам з воза... Правда, зараз отямився та й зловився рукою за драбину від воза, щоби буцім забезпечитися перед упадком. Отже було вже запізно, їмость пізнала, що смерті з цієї пригоди не буде. А ще її лютило те, що нафта вийде сьогодні-завтра, а тоді світи очима або бери в Хаїма такої смердюхи, що лиш коптить. Про нафту клопоталась їмость найбільше, бо не могла вечором шити при поганім світлі, що лиш смерділо й мигало. Світило, як за померлі душі. Нікому не в голові, аби щось додому постарати. Навіть за такою дурницею, як нафта, посилай тепер посланців.

Збентежений, заведений у надіях, звернувся панотець до Йвана, щоби його заніс до кімнати. Але й на це не хотіла їмость призволяти. Нащо смішитися перед людьми? Адже можна зайти з палицею, як Іван буде піддержувати з другого боку, коли зіправи нога звихнена. А вкінці вона сама піднімається провести панотця до кімнати. Бо як із воза вискочив, так само й зайти може.

Але панотець не хотів нікому вірити, бо видить, що всі на нього напосілися. Як уже не має віри в своєї жінки то й він нікому не вірить. Нехай прийде Славко та його заведе, бо панотець не піде з ніким іншим.

Розгнівана їмость пішла до кухні, а кухарка Пазя побігла шукати панича Славка. Вона залюбки взялася до цього діла, бо намагалася вже від довшого часу здибатися зі Славком, чи не вдалось би їй прихилити собі Славкового серця. На тепер з тої причини не мала ніяких паскудних намірів. Та й не потребувала цього, бо була любаскою Івана. Про це знало ціле село, знала навіть Іванова жінка, лиш не знали про це панотець, їмость і Славко. Іван мусив накладати собі з Пазею, бо як ні, то не мав би приступу до муки й до сиру. Іваниха була свідомо про це. Та не могла мати проти того. Ще й поготів! Воліла ж готову муку й готовий сир, аніж товктися зо збіжжям по млинах. А вкінці: Іван уже дванадцять літ у панотця, за той час перепустив не одну кухарку. З цєю познайомився ближче зараз на другий день, як стала тут на службу. Пазя ж звернула свою увагу з першого разу на панича. Вона не мала ніяких намірів, а тільки робила це з привички. Служила досі у місті та й вивчилася, що годиться кухарці приставати з господарем або з його сином. Це наближувало її до господареві родини, робило з неї повірницю родинної тайни та й давало деякі полегші службові. Паничем Славком цікавилася вона дуже. Чого він такий сумний заєдно — задуманий, маломовний, якийсь неприступний? Хіба ж він такий неподатний?! І намагалась пізнати його ближче, звідатися про його тайни, поговорити з ним щиро та сердечно. Але це їй не вдавалось. Отже, тим більше її кортіло. Для того й тепер побігла залюбки вишукати панича.

Вона знала, де він ховається: вислідила це вже давно. Як щоднини, так і тепер, сидів Славко в садку за хатою. Там стояв під сливкою старий ослін на трьох ніжках, бо

четверта зогнила зі старості та й відпала. Славко мав звичку сідати на тім ослоні та й довбати перед собою патином у землі ямку. Працював так уже три роки, все одного й того самого часу, а саме: від того часу, коли встав, аж до того, коли подадуть другий сніданок. Бо в тім часі всередині в хаті не можна було вдержатися; там тоді прятали й замітали. Тож Славко на той час ішов до саду, сідав на ослін і передовсім намагався вдержати рівновагу, бо безногий ослін холітався. Легко можна було хибнутися та й разом з ослоном упасти на землю. Коли ж уже вдалося Славкові схопити рівновагу, тоді нахилився, брав патик, що тут же стояв під руками, та й довбав. Довбав цілісінькі дві години. А властиво, годину довбав, а годину загортав. Ця праця йшла Славкові дуже справно й хутко, а то з трьох причин. Що перше, земля становила придатний матеріал на ту роботу, бо була піскувата, значить, сипка. По-друге, Славко набрав справності до тої роботи, бо виконував її вже віддавна. А третє, вистарав до того пригожий патик, бо з одного кінця гудзуватий, з другого ж гострий. Що гострий кінець прошпортав, то гудзуватий вигорнув. Перша частина цієї роботи тривала півтори години, друга частина півгодини. Бо довбання йшло пинявіше, чим загортання. При довбанні лучалися зчаста камінчики, корінці, черепки. Це зупиняло роботу. Треба було корінці проривати, камінчики й черепки підважувати, заки їх можна було наверх добути. А кілька раз треба було доконечне помагати собі пальцями й нігтями. А то не так легко! Бо як тільки нахилитися, щоби допомогти собі руками, так у цей же раз каліка-ослін холітався, а рівновага пропадала. Коли б не довголітня практика й набута справність, то прийшлося б не раз при такій переміні знаряддів праці лежати або Славкові насподі, а ослонові зверху, або ослонові насподі, а Славкові зверху.

Загортання йшло раз-два. Треба було гудзуватим кінцем загортати пісок у ямку. Але то також не кожний удасть. Найважливіша річ, треба мати міру в руках. Бо як забагато набрати на патик, то можна його зламати. Правда, можна докінчити іншим патином, але то вже не те. А для чого? Для того, що при цій роботі не так ходить про її вислід, як про сам спосіб її виконання.

Після засунення ямки треба ще було її затоптати. Цей штуки доконував уже Славко ногами. Бо хоч випробував до цього всіляких патинок, отже не вдалося. Одначе ноги затоптували ямку так, що вже й не було пізнати, де вона находилася. Ні-бо! Цього не можна було доклати ніяким світом. Там, де була ямка, завсіди стояла купка. Хоч невеличка, але зате довгий час. Пісок мусив сам своїм тягарем улежатись, аби земля вирівнялася.

Викінчивши в той спосіб свою роботу, ішов Славко до хати та й уже заставав другий сніданок на столі. Інколи мусив трохи подождати. Але в такім випадку не його була провина, лишень його матері, бо вона, очевидно, спізнилася.

Чи й сьогодні вдасться Славкові викінчити свою роботу, це ще не знати. Бо ось ледве допорпався до половини ямки, як уже Пазя прибігла до саду. Але він її не помітив, з таким завзятком довбав. Коли ж вона обізвалася, що батько кличе його, то він жахнувся. З переляку товклося йому в грудях серце, аж дух запирало. Витріщив широко заспані очі та й не міг нічого порозуміти.

— Татко кличуть вас, паничу! — сказала ще раз Пазя. Вдивлялась у нього миленько сивими очима та злегка підсміхалась. Вона була низького росту, але все трохи більша від панотця. Ціла кругленька та й лице кругле, як гарбуз. Сиві малі очка бігали цікаво та свердлували Славка до самого серця. Трохи запасена та пухка так, що пізнати було крізь спідничку, як дрижало її тіло за кожним рухом.

Славко ще й тепер не міг прийти до себе. Відхилив трохи рот і дивився на Пазю зачудовано й непритомно. Неясні й легенькі думки шибали йому по голові, неначе десь із-за густих, темних хмар, із-за далеких пралісів. Ямка ще й до половини не додовбана, а то десь-кудись, либонь, кличуть його. Черевко ще не порожнє, а то, мабуть, скажуть начиняти вже його другим сніданком. На його повнім смагляво-жовтавім лиці малювалася якась мука. Немов від того що він силувався щось собі пригадати, та не міг ніяк.

Славко сидів без ковнірця, одягнений у довгу білу полотнянку, її називали домашні "порохівником" для того, що слово "полотнянка" занадто мужицьке слово. Полотнянку носить мужик. Сам робить з лєну полотно, сам тче, сам білить, сам шиє. Тим-то вона й полотнянка. А порошоківник не те. Він висить у жида на дверях, поміж іншим старим дрантям. А як купувати його, то жид каже:

"Я його не дам від шість корон. Що ви собі думаєте? Та це не полотнянка, це — пхочовнікі"

Білий солом'яний капелюх сидів Славкові аж на потилиці та й відкривав зовсім його чоло. Він навмисне насунув капелюх назад, щоб йому не заважали криси при довбанні ямки. Славкові було двадцять і вісім літ. Отже, всупереч тому вікові, не червонілася на його лиці ані одна крапелька крові. Лице його, трохи подовгасте, мало барву якусь смагляву, пожовту, та й було повне, майже напухле. Очі великі, темно-жовті (називають їх звичайно чорними), вдивлялися все в одну точку задумливо й сумно. Темний вус розтріпаний та й необголена борода, що їжилася чорними пишками, робили враження, що буцім Славко десь недавно та піднявся із слабості.

— Панич, допевне, залюблені, що все такі задумані, — заговорила Пазя. Вивчилася цеї фрази в місті та й перелякала нею Славка ще дужче. Він задеревів на ослоні. Пізнати було, що намагається щось сказати, але слова не можуть йому пройти з горла крізь рот. Пазя догадалася, що він несміливий. Тож зараз ухопила його за руку й тягла до себе. — Та ходіть-бо, кажу! Татко кличуть!

Але ослін захолітався, а рівновага, вдержувана привичними несвідомими рухами Славкового тіла, пропала. Ослін упав, а з ним разом і Славко. Пазя випустила його руку й захихотала. А він хвилюк лежав на землі, тримаючи під колінами дошку з ослона та стискаючи її сильно литками. Бо як падав, то мимохіть притис дошку, щоби вдержатися, тож тепер виконував той натиск несвідомо далі. Потім перекинув ноги та спроквола піднімався. Вона схопила його знов за руку та помагала встати. Вкінці став на ноги рівно то й стояв перед Пазею такий великий, безпомічний, переляканий і засоромлений.

— Панич не побилися? — защебетала весело Пазя, не випускаючи його руки з

своїї.

— Ні! — спромігся врешті на слово Славко. Зиркав на неї крадьки, але ласо. Похіть розлялася по його жилах теплотою. Хотів на щось зважитися, але не міг. І знов попав у свій звичайний смуток. Вона буцім пригадала причину, чого сюда прийшла, та й розказала Славкові про пригоду.

Він пустився йти. Похилений наперед, ступав широкими кроками так, що Пазя мусила за ним підбігати.

Коло воза сказав йому панотець, що звихнув ногу, нехай же Славко принесе йому палицю та й допоможе зайти до хати. Але заки Славко рушився, Пазя вже була всередині. Найшла в куті грубу вишневу палицю, взяла її в руки та й ждала. Коли Славко надійшов, то вона буцім подавала йому палицю, але зараз же хапала її назад та й ховалася за круглий стіл. Дрочилася. Славко ступав за нею широкими кроками. Вона всміхнена, а він сумний, нахмурений. Нерівні сили до забави. Десь узявся гончий пес Лорд, як його називали. Як завсіди, так і тепер, наче з-під землі виріс. Урадуваний метушнею, скочив Славкові на груди, а коли він його відтрутив, скочив за Пазею, що тим часом уже виходила з хати. Зловив її ззаду за спідницю зубами та й придержав. Пазя зо сміхом виривала спідницю та й при тій нагоді відкрила трохи свої грубі ноги. Славко знов хотів на щось зважитися, але й цей раз не спромігся.

Панотець казав провести себе до своєї канцелярії. Це була маленька кімнатка зараз за верандою, призначена, мабуть, при будуванні плебанії на малі сіни. В цій кімнатці стояла супроти дверей під стіною стара отомана, колись, мабуть, зелена, на обох кінцях поваляна. На однім кінці замурана товщем із волосся, а на другім заболочена чобітьми. На оцій отомані спав завсіди панотець по обіді. Мав звичай лягати з чобітьми. Десь дуже вже тому давно лютилася їмость за це, але то нічого не помагало, то вона дала спокій, та й лишила панотцеві волю заболочувати свою канцелярію, кілька душа забagne. Під поперечною стіною наліво від входу стояло бюро, завалене паперами й подертими книжками, прикуреними зверху порохом, завгрубшки на палець. Панотець не зволяв нікому рушати нічого на бюро, бо казав, що потім не може дошукатися важних документів. Зразу їмость не зважала на цю заборону та й порядкувала на бюро. Коли ж раз панотець наробив крику, що тим прятанням загирили йому одно важне письмо із староства, відтоді занежала й на бюро порядкування. Насупроти бюро стояла шафа, а в ній стара й нова одіж панотця й Славкова. Перед бюро стояли два крісла дубові, також темні від бруду. В канцелярії було лиш одно велике вікно.

Панотець ліг на отоману та й обізвався до сина удаваним слабим голосом:

— Побіжи, Славку, до Павла Гаєвого, нехай прийде зараз та натягне мені ногу... Але йди сам, бо як кого пішлеш з тих дармоїдів, то не діждатися. А по дорозі вступи до кухні та й скажи мамці, що я просив, аби прийшли конче зараз до мене.

Панотця нога вже не боліла, але він почував біль на душі через те, що не найшов у жінки віри. Забаглося старому попеститися.

Коли Славко прийшов до кухні, застав матір, що лагодила другий сніданок. "Отепер

була б уже ямка загорнена", — подумав Славко та й зажурився, що йому завтра робити, чи кінчити сьогоднішню ямку, чи зачинати нову?

Коли переказував матері батькову просьбу, вона дивилася на нього з великою любов'ю. Потім гладила його по голові й промовляла:

— Чому ти, Славочку, не підголишся? Заріс, як старий дідура. Та й волоссячко тобі геть рідке. Не хочеш мами послухати. Купи собі, Славочку, таку воду до голови! Кілько я тебе просила за це, та й не хочеш послухати. А згадаєш моє слово. Будеш видіти, що полисієш так, як тато.

Як лиш Славко вийшов, справилась їмость до канцелярії. Ішла легко, ступала на пальцях потихеньку. Ще як була панною, підслухала, як один панич глузував з її товаришки, що вона, йдучи, гримає, немов коняка. Це так її вразило, що відтоді ходила все на пальцях, і цей хід присвоїла собі й до сьогодні.

З обличчя була схожа на Славка, тільки не така повна на лиці. Впадало в око її волосся, що місцями було темне, а місцями сиве. На зріст також була майже рівна Славкові. На кожний спосіб була багато вища від панотця. Загалом кажучи, окрім малого пастуха, Василька, панотець був найменшим у цілїм домі. Цей його зріст перед сорока літами та трохи не збунтував цілу громаду. Коли парафіяни довідались, якого дістали пароха, то зачали відказувати. А найбільше небіжчик Дмитро Березюк. Він таки кричав: "А це по-якому? То для нашої громади такий малий піп?! Ми вже більшого не варті? Он у Опеньківцях та піп, як тополя, такий високий. У Берберівці та хоч нижчий, але зате грубий. А нам надали якесь! Тьху! Громада не може цього прийняти!" Йому відповів Іван Косий, теж уже небіжчик: "Не бійтеся, куме, як будемо доносити хліби та колачі, то й цей погрубе". Ледве дяк заглагоїв збунтовану громаду!

Їмость сіла на кріслі коло отомани та й буцім слухала нарікання панотця, на ділі ж журилася сином. Вона з природи була трохи потайна, то й не признавалася перед чоловіком у багатьох справах. Син журив її тим, що був завсіди такий задуманий, та й якийсь нещирий до неї. Тепер він по іспитах спочиває по тяжкій праці, заки поступить до якого обов'язку, та лиш би йому тішитись і бавитись, а він намість того мовчить та спить по обіді так, як його батько. Може бути, що його так наука змогла, але-бо вже час прийти до себе. Хорони боже від чого злого, але те все її дуже непокоїть.

А панотець тим часом нарікав жалісним голосом, що його так нога болить, а йому не вірять. Вона зачула ці слова та й нагадала собі одну подію. Це діялося давно-давно, більше як тридцять літ. Була ще тоді молодою жінкою. У Вороничах був тоді молодий учитель, гарний мужчина. Та не краса його тягнула її до нього, але його вдача. Бачила в нім противенство до свого чоловіка. Цей би лиш наївся, спав та й сварився зі службою. А той на всім розумівся, на все розумну мав раду. Аж мило було його послухати. Між ними виробилося щире приятельство. І коли учитель, використовуючи те приятельство (як кожний мужчина), одного разу обіймив її й поцілував, то панотець заздрів це крізь відчинене вікно. Учитель хотів лишитися, щоби перед її чоловіком узяти всю вину на себе. Отже вона на те не пристала: витрутила його майже силоміць із хати. Дожидала відважно свого чоловіка, щоби йому сказати всю правду доочне. Але

до того не прийшло. Бо її чоловік, до знаку так, як тепер, прийшов жалуватися до неї, що вона його не любить. Та й вона пожалувала його. Достоту, як та мала дитина, що її мати виб'є, а вона йде до матері жалуватись на неї ж.

Та й тепер жалувала їмость панотця за те, що його болить нога. Про себе ж думала: "Ба, де він тепер, той учитель? Чи жиє ще?"

Успокоївся душевно панотець обіцянкою їмості, що вона йому на вечір злагодить зимний оклад до ноги. Мало пестошів вимагають старі люди!

Тим часом надійшов Славко з Павлом Гаєвим. Це був мужик уже старший. Віддавна вже трудився натяганням людських ніг і рук. Брався знахарювати й до худоби. Колись та мав з того навіть прихід. Але тепер залишив геть те знахарство. Хіба кому по знакомості зробив вигоду. Люди казали про нього, що має легку руку. На ділі ж у цілім селі не було ні в кого більшої руки, як у нього. Коли та рука була справді легка, то це було найбільше чудо на світі. Долоня його широка, мов лопата, пальці — як ломачі. Половий добір мусив переходити через кілька поколінь, заки природилася така рука. Мужикові треба ліку міцного; видно, що Гаєвий орудував таким ліком, коли його хвалили за легку руку. Він був худий, але страшно жилавий; як спіймав кого тими широкими долонями, то або видужай, або гинь. Іншого виходу не було. Ще одну мав прикмету, яка рідко лучається в мужиків. А саме: хибували йому всі передні зуби. Через те шепеляв. Але найважливішою його признакою, що на неї сам Павло покладав велику вагу, було те, що він носив окуляри. Щоднини, очевидно, ні. Одначе при важних okazіях, особливо в неділі й свята, не рушився з хати без окулярів. У тих окулярах почувався Павло веселіше, аніж не один дипломат у орденах або дикун у ковтках у носі. Тоді пантрував, чи не запитає його який сторонній чоловік: "Чи ви випадком не письменні?" На це мав уже готову відповідь: "Письма-то я знати не знаю, але окуляри вжиткую". А говорив це таким тоном, що треба було догадуватись, буцім він переступив уже перші щаблі до письма.

Не злякався панотець великої руки, але казав ногу натягати. Хотів переконати жінку наглядно, що не прикидався лиш хорим, але був ним на правду. Та, либонь, чи не жалував потім цього способу. Бо як Павло натяг йому ногу, то вона вже мусила боліти: цей хірург порушив кождий сугав з місця.

II

Не знати, чи панотця зіправди боліла нога з натягання, чи він удавав біль, щоб переконати жінку про своє терпіння, чи, може, внаслідок одного й другого, досить того, що стогнання його тривало допізна вночі. А це далось взнаки найдужче Славкові. Одначе зовсім не з тої причини, що не міг заснути, але для того, що не міг читати. Боявся, що через його кімнатку переходитиме їмость до кухні та й при тій нагоді зловить його на читанні церковного права. Славко спав у малій кімнатці, зараз біля кухні, а родичі ще по старім звичаю спали в сусіднім покої на двох великих ліжках. Коли б їмость потребувала принести що з кухні, то мусила б переходити через Славкову кімнатку. Цього ж він дуже боявся.

Бо одну таємницю треба вже тепер відкрити. Славко не здав ані одного іспиту. Не

пробував навіть здавати. Дунив лиш родичів, що має всі іспити, а свідоцтва підробив сам. Правда, їздив три рази до Львова буцім здавати. Та за кожний раз посидів по два тижні ві Львові, забавився з товаришами та й вертав домів.

Що його до цього спонукало, він би й сам не знав тепер гаразд розповісти. Може бути, що страх перед батьківською сваркою, може, привичка ще з гімназії обдурювати в справах науки кожного професора та й родичів, а може, попросту зробив те все з дитинячості. Склалося воно так звичайно, що Славкові й на думку не прийшло, які воно може спричинити наслідки.

Рік по maturі Славко спочивав і вчився курити, бо в гімназії не вмів добре цієї штуки. На другий рік вистарав книжки до першого іспиту та пробував їх читати. Які ж ті речі видались йому дивні і непотрібні! Книг і записок ціла купа. Невже ж це все треба вивчити? Не може бути! Адже цього добра стільки, що на одноразове прочитання замало кілька місяців. Це, певне, лиш якісь такі просторі та дурні пояснення, що, читаючи їх, зараз на сон ломить. Радився батька. Бідолашний панотець був тої самої гадки. Адже він також кінчив університет — теологічний факультет. Найкращі спомини молодості в'яжуться з тими студіями. Ой! Яка ж то широка забава була тоді! Усі гри в карти вивчив на тім факультеті. А кілько збитків настроїлося своїм настоятелям і молодшим товаришам! Ще й тепер можна за боки братися зо сміху. Але наука там легша, як у гімназії. Щось зналося, а щось ні, щось вишахрувалось, а щось випросилось та й якось пішло. Буде так і з Славком. Нехай він тепер читає, кілько може, а потім на два тижні перед іспитом поїде до Львова, випитається в товаришів, що доконче треба знати, а що можна собі "шкартнути", прислухається, що питають інших, та й справа готова. Адже Славко недурна голова, він у гімназії добре йшов.

Це все було для Славка таке ясне, таке зрозуміле, так доладно підходило до перебутого в гімназії, що не знати, чи й найшовся би хто на світі, котрий би не повірив у слова панотця. Тож Славко в такий, власне, спосіб забрався до своєї науки. Не читав, але нюхав ті книжки й ті записки, позіхав над ними, томився й мучився. Зачинав одну читати, потім її кидав, брався за іншу, та з досади жалувався перед матір'ю, яке те все дуже-дуже скучне. Мати жалувала його щиро, бо любила його понад усі діти. Не раз вечором плакала потайки, глядячи на його муку над тими книгами. Бо вона була трохи потайна вже зроду в багатьох справах, що каменем гнітили її серце, не приповідалася перед ніким. Уважала Славка за дитину, обходилася з ним, як із дитиною, та й він сам мав себе за дитину. Так проминув другий рік, та й Славко вивчився добре курити.

На два тижні передом поїхав до Львова, до першого іспиту. Яким же він дивом здивувався, коли його товариші аж умлівали зо сміху над його відомостями правничими! Зразу думав, що з нього жартують. Але потім переконався, що його погляд на науку справді дуже смішний. Допевнився про це тоді, коли зайшов прислухатись, як питають. Де-де! Та то таки на правду питають. Сидить чотири професори, буцім поважні люди, та й доконче хотять вивідатись у кандидата про всі ті дурниці, що над ними Славко так гірко позіхав. Він навіть не міг виrozumіти всіх питань і всіх відповідей на них. Дивувався, що вони десь познаходили такі речі. Чи, може, ті

речі стоять у тих проклятих книгах і записках, що лежать у нього на столі?!

По таких звідинах соромився Славко за те, що признався перед товаришами до свого наміру здавати тепер іспит. Він буцім такого наміру зовсім не мав. Приїхав до Львова лиш на те, щоби звідатися, як і що треба вчити. Товариші радили йому, щоби лишався у Львові та й ходив на виклади. Тут легше дістати підручники та й може з другими вчитись. Але він про це й слухати не хотів. Правда, батько би йому дав на удержання та й мати потай батька не поскупилася б якимось крейцаром, але він на життя ві Львові не згодився б ніяким світом! Адже на те записався на правничий факультет, аби міг дома сидіти. Мав уже того Львова досить у гімназії. Виріс уже з того віку, аби лиш бідувати й мучитися. Де ж би він проміняв життя дома на Львів! Подумати лиш, яка вигода дома. Та й він любить село, а ненавидить міського гамору. А про іспит байдуже. Не здавав тепер, то здасть на другий рік. Хіба ж мало таких, що тратять курси й літа? Го, го! Є їх досить!

Тільки непокоїла його та думка, як він покажеться дома родичам на очі? Що він їм скаже? Такого сорому годі йому пережити! Не мав відваги сказати родичам правду. Ні за що в світі! Надумався сказати їм, що здав іспит. Аж при третім іспиті та буцім спізниться з ним і в той спосіб здогонить тепер страчений рік.

Із жартів виставили йому товариші свідоцтво, а йому це піддало думку, що можна би ним успокоїти родичів. Тільки би вистаратися про підроблення трохи більше схоже на оригінал. Про друк байдуже, його легко дістати, а підписи можна старанно наслідувати. Та й це йому вдалося, як не можна ліпше.

Які радощі були дома зо Славкового іспиту, про це нічого й розказувати. Мати плакала з радості, але своїм звичаєм у кутику, потайки, щоб ніхто не бачив і не знав про її втіху. А батько тільки й розмови мав, що за те, які широкі золоті ковніри ждуть його сина. Коли не мав уже кому розказувати, то йшов до малого пастуха Василька та й його лякав золотими ковнірами, що, бач, як його син буде суддею в золотім ковнірі, то не раз засадить до криміналу Василька за злодійство. Бідний хлопець боявся, бо вже й тепер мав не один гріх на душі.

Та проминув ще один рік, а Славко не міг узятися до науки. Тож нічого іншого йому не лишалось, як поздавати другий і третій іспит у той самий спосіб, як перший. Потім казав, що мусить відпочити по праці. Особливо мати на це згодилася, бо вона все мала його за дитину. Але з Славком зробилася тепер велика переміна. Він журився. Гризся й журився тяжко днями й ночами. Що з ним станеться, який кінець буде з того всього? Оці питання блимали завсіди в його голові, а він не находив на них відповіді.

А попри те все ніколи не мав часу та й не міг ні до чого взятися. Дивувався, відки другі можуть найти час на науку? Бо й він, і його батько так ніби нічого не роблять, отже все не мають часу. Рано, десь коло восьмої години, будила його мати до кави. Потім він уставав, умивався, одягався та й ішов до саду, бо в хаті прятали. Там сідав на ослоні, порпав ямку й ледве ту працю доконав, мусив уже їсти другий сніданок. Так об'їдався, що якби не вийшов на прохід трохи живота пром'яти, то не міг би з'їсти обіду. Як виходив, то мати наказувала, аби не барився, бо обід застигне. Ішов недалечке до

лісу; заки вернув, було вже полудне та й обід готовий. Обідом так наїдався, що аж робилося йому гидко, не міг на страву подивитись. Жалував дуже тих людей, що доля змусила їх займатися кухарством. Де ж такі? Раз у раз мати діло з такими гидкими стравами. Вже при обіді знесилювала його сплячка; ледве додержував до кінця. По обіді ж лягав зразу у своїй кімнатці біля кухні, повний, тяжкий та знесилений. Засипляв сном неспокійним, хоробливим. Спав, немов запаморочений доти, доки їмость не збудила його до підвечірку. Будився поволі, розплющував очі з трудом, бо повіки наче стали оливом, наче позлипалися. У роті було йому квасно, а в голові шуміло. Довго ще лежав майже безтямки, з тяжкою головою, що не міг її ніяк догори звести. Ціле тіло проймало якоюсь дивною студінню, немовби обкладав його хтось якоюсь мокрою, заболоченою шматою. Дрож обхоплював його цілого і доводив його до крайнього зденервування, до якоїсь скаженої лютості. Піднімався врешті з великим трудом на ноги й найрадіше був би назад падав на постіль, щоб заснути по-мертвецьки. Отже перемагався, бо соромно йому було перед матір'ю.

Адже вона зовсім не спала по обіді, лагодила для нього підвечірок, а він же би не міг навіть дійти до того підвечірку? Тож ішов спотикаючись. Уся обстановка в хаті кружляла довкола нього, бо діставав заворот голови. Серце в грудях товклося до знаку, якби чогось перелякався. Сідав до стола й затулював рота долонею. Бо одно, що заєдно збиралось йому на позіхання, а друге, хотів відвернути від родичів свій віддих, гарячий та йому самому противний. Голову схиляв удолину, щоби родичі не завважали його, якоїсь мари, сердитого обличчя. Кожде питання його денервувало. Відповідав віднехотя, коротко, захриплим голосом. А найдужче злостили його розмови батька про золоті ковніри. Не міг здержатись, хоч намагався, від крику на батька, аби дав йому вже раз із тим спокій. Батько стидався й умовкав. Мати ж — вона зітхала й журилася, та нікому не виявляла своєї гризоти.

По підвечірку була би пора на науку. Коли ж бо Славко не міг прочунятись. Він буцім ходив, буцім говорив, а заєдно спав. Брався читати газету, отже й це йому не йшло! Бо одно, що майже дрімав над нею, а друге, не находив там для себе нічого цікавого. Де ж тут говорити в таких стані про науку! Не раз по підвечірку натирав собі Славко чоло долонями, вимахував руками, ногами, щоб лиш відігнати від себе ті сплячки. І це нічого не помагало! Навіть вода його не відсвіжувала. Коли запхав голову в мийницю з студеною водою, то здавалось йому, що потримай він у воді голову через кілька хвиль, то й там засне. В такій страшній боротьбі з самим собою мучився аж до вечері. І на диво тепер приходив до себе. Продрюхувався й веселішав. Але сита вечір робила своє. Як тільки її доконав, у той же раз збиралось йому на спання.

"Мабуть, я від того такий сплячий, що так багато їм, — розважав собі не раз Славко. — Але чи можна інакше? Мати просить, на полумиску стоїть, то чом же не їсти? Адже чоловік не скотина, аби мав досить!"

Що по вечері нападала його дрімота, то це для Славка ще й поготів, бо й так усі незабаром лягали. На селі йдуть хутко спати. А він любить село і його звичаї. Звечора засипляв Славко борзо. Однак це спання переривалось йому зараз по півночі. Тоді

будився, й тепер зачиналися для нього справдішні тортури. Бо не був сплячий ані на волос, і коли би тепер не була ніч, але днина, то Славко міг братися до всякої роботи. Та це, очевидно, не було би розумне. Де ж товктися по ночах і не давати іншим спати? Та, зрештою, відпадала йому зараз охота до всякої роботи, як тільки зачав роздумувати. Розуміється, думав передовсім про себе. Журився такою журбою, що трохи не сходив із розуму. Не знав ніяк, що з цього вийде. Найдужче лякався того, що йому скажуть родичі, коли довідаються про все.

Зачинав вірити в чуда. Може, він де на якій лотереї виграє, але багато грошей, так із кільканадцять сот тисяч. Тоді все поладив би щасливо. І цю тему оброблював, передумував на всі боки. Це був його рятунок. Таких рятунків придумував більше, бо до ранку далеко. Засипляв над ранком знов і так смачно спав, немов лиш недавно ліг спати. Ціле спання до півночі десь зовсім загирювалось, і Славко мусив спати наново. Через те їмость щодня будила його рано до сніданку. І тепер зачиналася знов та сама історія, що й попереднього дня. Тому дивувався Славко, де інші находять час до якоїсь науки? Хіба ті люди ніколи не їдять, не сплять і не спочивають?

"Ні! Тут щось інше мусить бути, — роздумував собі Славко. — Певно, інші розумніші від мене. Їм вистачить раз прочитати та й уміють. А я йолоп і туман. Де мені братися до науки?!"

Від таких думок мав себе за посліднього дурня. Уважав себе за гіршого від усякого іншого товариша. Тратив відвагу й охоту до життя.

Вчора одна пригода застала його читати церковне право. А власне, не так пригода, як пес Лорд. Цей непосидючий пес, що всюди вродиться, де його не посіяти, прибіг смерком до Славкової кімнати, вискочив на стіл і трутив на долівку якісь записки церковного права. Падаючи, вони відчинилися, і Славко проти своєї волі прочитав там уступ про перешкоду подружжя з причини убиття подруга. Прочитав і очам своїм не повірив. Там виразно стояла порада, в який спосіб доконати вбиття подруга, щоб з того зовсім напевне зродилася перешкода до заключення нового подружжя. Прочитав Славко ще раз дотичний уступ. Так-бо й є! Автор радить, хто має вбити, як має вбити, а навіть який намір повинен мати при вчинку. Це Славка дуже зацікавило. Постановив собі: в ліжку по вечері прочитати тих записок більше. Та боявся, що котресь із родичів може його зловити при читанню. Зачнуть допитуватися, що читаєш, нащо читаєш, та й дуже легко може вийти з цього біда. Можуть родичі довідатися, що він не поробив іспитів. Бо коли б їх поздавав, то нащо сліпає над якимись правничими шпаргалами. Звісна річ, що всяка наука — це лишень киї, що за них потім для зменшення болів надають диплом. Тож Славко порадив собі так, що взяв до ліжка, oprіч тих записок, також газету й держав її разом із записками в руках. Якби хто надійшов, то він би вдавав, що читає газету. Запевнившись так перед ненадійним нападом, узявся до читання. Читав тепер поради, в який спосіб виконати перелюб із чужою жінкою, щоби з того милого вчинку напевне виникла перешкода до подружжя з тою жінкою, розуміється, по смерті мужа. Найбільше його дивувало те, що майже при всіх тих перешкодах інакше радило церковне право, а інакше австрійське. Не знати,

чиеї ради має послухати інтересований.

Як же Славко жалував, що перед першим іспитом не зазірав до цих записок! Він переглядав тільки друковану книжку, а там зовсім інакше стояло. Хто знає, чи ті записки не були би його спонукали до науки. Та тепер уже пропало.

Через те що не було примусу читати ті записки, то його якраз тягнуло до того читання. Для того й нині ліг до ліжка з книжкою й газетою. Зачав навіть читати. Але стогнання батькове перебивало йому. Бо кілька раз в сусіднім покою що-небудь зашелестіло, то Славко лякався й ховав книжку під ковдру, а натомість брався читати газету. Таке безнастанне наслухування так розривало його увагу, що не міг нічого з прочитаного розуміти. Тож кинув книжку, загасив лампу й старався заснути. Однак батькове стогнання навіяло йому до голови дивні думки.

Досі не раз бажав він собі смерті. Нехай би вона прийшла коли вночі, як він спить, і забрала його з цього світу. Він же тут не має вже що робити. Тепер же, коли почув, як батько стогне, шибнула йому в голові думка, що далеко би ліпше було вмерти його родичам. Обом. Адже родичі завсіди відумирають своїх дітей. Коли б їх уже не було на світі, то йому би полегшало. Або би вчився до іспитів, або пішов би хоч каміння товкти. То йому все одно. Нехай би з голоду здихав, лиш коби йому збутися тої страшної думки: "Що йому скажуть родичі, коли про все довідаються?!"

Таке йому верзлося спросонку, як засипляв. Нараз прокинувся й налякався: "Яке ж у мені звірське самолюбство! Мабуть, я вже дурію!"— подумав Славко і трохи з жалю не заплакав. Бо як він міг бажати, щоби його мати вмерла?! Адже вона його так любить!

Сон опустив його зовсім. Обертався з одного боку на другий. Хоч нудьга його мучила, то, однак, не світив; за такий довгий час устиг уже до неї звикнути. Всякі думки шибали йому по голові. Думки без зв'язі, майже гарячкові. Нараз серед тої сутолоки гадок змалювала його уява перед його очима кухарку Пазю. Віддавна вже поглядав на неї ласим оком. Отже не міг зважитися навіть на ніякий натяк. У жінці нічого не бачив більше, окрім самиці. А знав ближче жінок лишень із розпусного дому. Тож міряв їх тим самим мірилом, що й проституток. Видів лиш таку різницю, що коли проститутки вимагають від мужчини грошей, то всі інші жінки вимагають чогось йому не знаного. Але він би те не міг дати, бо не має. І тут чув себе гіршим над усіх своїх товаришів. Це його робило супроти жінок несміливим.

Навіть пані жонцова Крацьовська не могла додати йому сміливості. Славко бачив, що вона намагається його зосмілити. Отже приймав її ласкаву мову з якимсь переляком. Йому заєдно здавалося, що Крацьовська лишень через помилку говорить йому ласкаві слова. Через те, що не знає його добре. Бо якби пізнала, то не то що не мала би для нього доброго слова, але прогнала б його навіть з-перед своїх очей. Дужче зчаста думав про неї, вважав її за найкращу жінку. Болюча заздрість обгортала його душу на саму думку, що її мужеві та вільно цілувати ті малечки її губки. Про себе ж думав, що він не достоїн такої жінки, як Крацьовська, бо він гірший від усякого іншого мужчини.

Щодо Пазі, то він наче догадувався, що вона недалеко втекла від звичайної повії, до якої мав сміливість. Однак не був цього певний. Бо через приставання з проститутками виробив собі переконання, що всякий почин, і душевний, і фізичний, походить від жінки. А такого почину від Пазі не міг добачитися. Та все-таки молода кров і потайне бажання, — ці дві речі перли Славка непереможною силою до того, щоби приблизитися до Пазі. Ось нині пробував ущипнути її в руку або в шию. Але щось його здержувало, не міг зосмілитись. Тепер роздумував над тим, яким би світом це таки dokonати.

Славко був забобонний. Гімназійна наука не дала йому ніякого світогляду на життя. Та й він його тоді не потребував. Тепер же, коли задумував жити сяк-так незалежним життям, вироблював собі той світогляд. Але яке життя — такий світогляд. Дотеперішнє життя не дало Славкові розумного досвіду. А якісь неясні відблиски перебутої шкільної науки творили в його голові якесь замішання, якийсь дивогляд. Між іншим, вивчив Славка життєвий досвід, що коли чого дуже тішиться, то потім стріне його допевне якась немила пригода. Коли надіється, що щось допевне сповниться, то воно якраз станеться насупір. Коли ж натомість має певність, що щось йому не вдасться, то воно якраз обернеться на добре. Мабуть, дотеперішні його невдачі та й те, що ні до чого не прикладався, а проте таки часом удалося, виробили в нім таке переконання. А може, що інше. Досить того, що став забобонний. Тож і тепер намагався Славко стратити надію на всяку змогу зблизитися до Пазі. Був переконаний, що як не матиме ніякої надії, то якраз сповниться його бажання. Але надія його не оставляла, а він журився тим. Серед такої душевної гімнастики заснув над ранком. І знов мати будила його до кави.

На другий сніданок спізнився. Мав подвійну роботу: перше загорнути стару ямку, а потім видовбати й загорнути нову. Старої не викінчував, бо лишилося б забагато часу. А вільні хвили його лякали. Бо перед другим сніданком, на його думку, неможлива річ братися до якоїсь роботи, зрештою, тепер навіть не має до чого, а додання ямки відгонило від нього всі думки. Думки ж ті в останнім часі були для нього дуже страшні. Це добігав, власне, другий рік до кінця, кінець його спочинку. Тепер мав поступити до якогось уряду. Родичі на це ждали. Що ж йому робити? Такі думки його замучували. Одинок втеча від них — порпання ямки. Навіть те тяжке, прикре спання по обіді вважав тепер за рятунок від душевної муки.

По другім сніданку пішов Славко, як звичайно, на прохід. Дорога вела круто поміж поля. На цих пісках не могла бути дорога добра. Колеса врізувались у пісок глибоко, дощові води змивали його місцями й лишали по собі або глибокі вибої, або цілі рівчаки. Попри дорогу простягалася глибока, стрімка вниз дебра, заросла густою травою. Дебра їжилася місцями колючим ялівцем, а місцями показувала стрепіхаті криві сосни. Вона бігла просто, потім наворачтала вбік, уступаючись перед горбами й пригорбками, оббігала їх довкола та й знов приставала до дороги, що, видряпавшись на гору, злітала відти стрімко, неначе зо стіни.

В однім місці зійшов Славко з дороги вбік на стежку. Зайшов нею аж над дебру й

спустився вниз. На дні дебри росла трава, буйна, висока, бо сюди сплизала дощова вода та й справляла землю. Ще й тепер серединою дебри полишалися тут і там маленькі ямки, вистелені камінчиками, як останки русла. Славко видряпався на протилежну стіну, вийшов на сам берег дебри й сів під лубин, що ріс на суміжній ниві. Виймив тютюн, крутив папіроси й курих одну за одною. Так багато курих, що вже стидався говорити матері, аби йому купувала тютюн, але викрадав гроші від батька й сам купував ті пачки, що виходили йому на звиш купованих матір'ю. Думав уже навіть узятися до люльки так, як його батько, бо тютюн до люльки був дешевший. Пробував навіть курити з батькової люльки. Отже не міг до неї звикнути. У язик пекло, а надто зотягався мачкою і діставав від того таку гикавку, що тельбухи в животі переверталися.

Деся узявся гончий пес Лорд. Прибіг до Славка задиханий, з виставленим язиком, і ліг біля нього. Це був кудлатий пес, сетер, брудно-червоної краски. Його дістав Славко перед роком у дарунку від пані жонцової Краньцовської... До Краньцовських ходив Славко взимі майже щоднини грати в карти преферанса. Вони ж його цієї гри навчили, бо він досі не вмів ніякої гри в карти.

Краньцовський був завідателем дібр Воронич. Про нього ходила чутка, — яку інтелігенція приймала з насміхом і завистю, а мужики з почесною, — що він нешлюбний син властительки, баронової. Вона мешкала в добрах свого чоловіка дема на Поділлі, а до Воронич не показувалася ніколи. Щось мусило лучити Краньцовського з бароною, бо якби ні, то вона б його допевне в обов'язку завідателя не держала ані одного дня. Він був налоговий п'яниця, але не з тих буденних п'яниць. Були часи, коли він зовсім не пив, як же захопився вже до п'янства, то пропадав з дому на два-три тижні. Його звали всі "пан жонца", а її "пані жонцова", навіть позаочі. Вони були ще люди в силі віку, навіть однолітки. Мали двоє дітей: двох хлопчиків. Одного шестилітнього, а другого дволітнього.

Краньцовські приходили радо до Матчуків через те, що ніде більше не бували, бо жонцова, одно, що соромилася за наліг свого мужа, а друге, її муж мав таку вдачу, що як випив чарку горілки, то зараз його збирало "на вандер". Годі ж їй було в чужім домі наказувати господарям, щоб не показували її чоловікові горілки. А в Матчуків то все було можна, бо вони, як близькі сусіди, знали про все. Літом вони мало здибалися, бо не мали часу з-за господарських робіт, зате взимі дуже часто. Особливо Славко був частим гостем у Краньцовських. Як коли не прийшов, то Краньцовський прибігав і зотягав його силоміць. Узимі бував там Славко майже щодень, а вліті лиш у неділю. Жонцова була дуже прихильна до Славка, і коли він торік сказав раз, що вподобав собі маленького Лорда, то вона, не надумуючись ані хвилики, подарувала йому пса.

Та хоч цей пес був спроваджений відкілясь та мав навіть коштувати досить дорого, то, однак, в Славка зовсім поспувався. Ходив самопас, мало держався хати, а коло дому лиш тільки було з нього признаки, що через нього не міг удержатись ані один кіт, бо був їх великим ворогом. Зараз роздирав. Це лютило їмось страшенно, але вона перед Славком не зрадилася про те ані словом. Та при тім мав Лорд те до себе, що з'являвся біля Славка несподівано, наче з-під землі виринав. Отак же й тепер з'явився.

Отже Славко на нього не зважав. Сидів, крутив папіроси й кури́в раз коло разу, при тім, як звичайно, жури́вся. На другім березі дебри цвіла на ниві гречка. Бджоли обліплювали роями її цвіти, а запах меду розстелювався навкруги. Біля Славка з цвіту лубину йшов запах, схожий на запах фіялок. А Славко не чув ні запаху меду, ні запаху фіялок, бо кури́в і кури́в безперестанку.

Біля нього простирався жовтий і синій лубин, неначе синя скатерть, золотом проткана, горою рівний, мов пристрижений, а боками буйний та густий, що й перепелиці нікуди пропхатися. Горою цвіт синій і жовтий укривав кожду гіллячку дрібними човенцями в повздовжні рядочки. Понижче вузенькі листочки збігалися в темно-зелені зорі. А сподом звисали ширші листки купками, хапали своїми волосинками білий сонячний світ, збирали його в цяточки й побілювали ними свою зелень.

Писала ця рослина для всякого по синій скатерті золотими буквами, що цими краями гостював давно великий неврожай, що білий пісок не здужав хліба родити. Але попередник Крайновського, якийсь німець, що орендував Вороничі від баронової, заманив цю рослину, кажуть мужики, десь аж з-за моря, обсадив нею легенькі піски й перемінював їх у родючу землю. Від нього навчилися і мужики цієї штуки.

А Славко сидів біля того письма та й не вмів його прочитати. Сидів безпомічний та трохи не сходив з ума, що загірив дипломи на золотий ковнір.

Коли вернувся Славко на обід, застав уже панотця здорового як дзвін. Він устав сьогодні раніше, чим звичайно, та побіг хутенько до стайні, щоби застати ще Йвана дома. Боявся, щоби не вдалось Іванові втекти в поле без ганьби. Держав панотець свою постанову твердо, щоби якнайдовше користуватися пригодою в лісі. Іван терпить мовчки панотцеву сварку, бо був переконаний, що скоїться незабаром щось таке, що сварка перерветься.

Це й сталося незабаром. Склалася подія, що відібрала панотцеві зброю проти Йвана. Зараз на другий тиждень у п'ятницю, перед полуднем, дибав панотець по подвір'ю, нишпорив по кутках і здавалось йому, буцім діло робить. Звичайно, вишукав якусь дрібницю й потім чіплявся до всіх. Тепер побачив, що одна шибка в стайні збита. Прийшов до кухні й переводив ціле слідство, хто збив шибку. Кухарка не знала, бо як тут стала на службу, то вже була шибка збита. Панотець сердився, що ніхто нічого не знає, він за все сам мусить дбати. Врешті їмость не втерпіла. Всупереч своєму звичаєві обізвалася до панотця гострим словом:

— Прощу тебе, вийди трохи надвір воювати. Як сам нічого не робиш, то хоч другому не заважай!

Засоромлений панотець уступився з кухні, вийшов надвір, але збита шибка стриміла йому цвяшком у мозку. Хто її збив? Пастух мусить знати. Пустився йти до пастуха. Він пас худобу зараз за оборою на перелозі. На плечах мішок, прив'язаний до шиї мотузком. Так одягався завжди пастух Василько, чи сльота, чи погода. Йому минуло цієї весни дванадцять літ.

Панотець побачив його вже здалека. Василько підігнув праву ногу догори, голову

перекрив на лівий бік і скакав на лівій нозі, все кругом та кругом. При тім бив батоном по землі, а за кожним скоком викрикував: "Гоп! Гоп! Гоп!"

Заки панотець зайшов до Василька, надібав по дорозі красу корову. Паслася на пастівнику одинцем на яких п'ятдесят кроків від решти худоби, зараз біля конюшини. Могла кожної хвили забігти в конюшину й наробити шкоди. Панотець забув про шибку. "Що це за корова? Що вона тут робить?" Зачав розмову з Васильком. Але мусили обидва кричати, аби себе могли порозуміти, бо говорили на віддаль:

— Чому корову не наженеш?

Василько застановив свої підскоки й налагодився тікати. Привик, що як хто з домашніх що від нього хоче, то небезпечно буде битий.

— Ти оглух? Чому корову, кажу, не наженеш?

— Котру?

— А оцю красу!

Намість відповіді, зачав Василько плакати. Віщував, що бійка неминуха. Ще не знав своєї провини, але міркував, що вже якась та знайдеться. Може, за те, що землю б'є батоном, бо то гріх!

— Та чого ревеш? Нажени корову!

— Я не годен її нагнати! — кричав Василько плачучи. — Бо вона дуже бігає та й б'є мене. Вона щоднини так: рано й зполудня.

"От як, — подумав панотець. — А Йван нічого не видить. Я сам мушу всього дозріти, всього допильнувати".

Розмова з Васильком ішла далі:

— Та якої стилої матері ревеш?

— Бо я не годен собі з нею ради дати.

— Заткайся вже раз; я її сам нажену.

Так говорив панотець, але надумався інакше. Постановив займити ту корову. Загнати її до своєї стайні, нехай той, чия вона, заплатить кару.

Але корова не Василько: вона не боялася панотця. Правда, вступилася перед ним, та не до стайні, лиш просто в конюшину. Панотець за нею, вона далі. Пасеться, толочить, робить шкоду.

Саме вертав Славко з проходу. Узялись оба гнати. Та-бо біда, що корова має роги та й хвіст. Рогом може пробити, а хвостом якби ляпнула по очах, то світу божого не вздриш, а сліз не вгамуєш. Забігали кругом неї то відси, то відти, а вона брела все далі в конюшину. Десь узявся Лорд, як із землі виріс. Доразу порозумів, що треба виконати напад на спільного ворога: скочив до корови й загавкав. Краса корова зміркувала, хто з цих трьох найнебезпечніший, фукнула та й справила роги просто на собаку: або вступись, або смерть твоя! Лорд волів вибрати першу тактику: загнув хвіст під себе й кинувся до Славка за підмогою. Корова ж завзялася на собаку, бігла за ним далі. Яке ж було її здивування, коли побачила нараз п'яти всіх трьох своїх ворогів. Та не переслідувала їх, лиш зачала зараз пожиткувати здобутки своєї перемоги: паслася спокійно на конюшині.

Отже, битва ще не була скінчена. Коров'ячі вороги дістали нову поміч. Зараз за дорогою орав кривий мужик. Він уже відперше стримав коні та й приглядався цікаво тій битві. Коли ж тепер переконався, що корова побідила вже зовсім своїх противників, прийшов їм на підмогу. Це був високий мужик, що мав праву ногу скривлену в коліні досередини. Як ішов, то писав нею півколесо, достоту, як шеверного корова. Через те подавався все на правий бік і йшов зовсім поволі. Лице в нього якесь побабчене, а заріст на лиці дуже слабкий. Вуса короткі, наче промикані, а на бороді виднілися купки волосу лиш по бородавках. А їх було досить на виду. Цей мужик зайшов ззаду до корови, зловив її за ріг, здохмив з себе ремінний пояс, прив'язав його корові до рога: прошу, ведіть. На це діло не найшовся охочий. Тож просили його, аби він сам повів. Та мужик не хотів. А чому? Бо там може бути на подвір'ї їмость або кухарка, а йому соромно без ремінця. Як же йти розперезаному? Правда, він мав на собі лиш сорочку й ногавиці, але в ремінці, то так, як у кожусі. Коли ж зійме ремінець, то чується немов голий. Нехай же поженуть корову самі, а ремінець йому відішлють. Він буде ждати коло плуга, а для закриття свого сорому підпережеться тим часом перевеслом із житньої соломи. Там у нього коло плуга на возі солома.

Треба було великої просьби й панотевої поваги, щоби спонукати мужика, аби повів корову розперезаний. Пристав, але під вимовою, що Славко побіжить наперед та й зарядить, аби на подвір'ї не було й живої душі. Побіг Славко, а за ним Лорд наввипередки. Добре сталося, бо по подвір'ю крутилася чогось Пазя. Славко сказав їй уступитись. А як вона довідалася для чого, то сховалася в сад та й дивилася крізь пліт. Умлівала зо сміху, як побачила мужика розперезаного.

Панотець підгонив корову ззаду, аби борше йшла. Як роги в добрих руках, то хвоста не страшно. Прив'язали корову до жолоба в стайні. А як мужик одягся в ремінець, то аж легше відітхнув, неначе на світ народився. Попросив ще панотець мужика, аби пішов до в'їта. Нехай прийде зараз отаксувати шкоду. Ще мужик не вийшов зо стайні, як панотець завернув його назад і зачав з ним таку розмову:

— Ти хто?

— То панотець мене не знають? Таж я служив у панотця за пастуха.

— Брешеш! У мене не було кривого пастуха.

— Я ще тоді не був кривий, то вже двадцять літ минуло. Де, де! Мені тоді було всього дванадцять рік. Я служив у панотця п'ять рік.

Панотець витріщив на нього очі. Мусив добре витріщитись, бо позирав на кривого здолини догори. Думав-думав, а врешті нагадав.

— Ага! То ти Петро Оском'юк?

— Той самий!

— А ти, злодію! Та ти шпурляв за коровами камінням. — Потім пояснив Славкові: — Не хотілося, псявірі, бігати за коровою, а він каменем! Лінувався встати. Сидить та й книжку читає, а в корову каменем. Ударив тільки корову, та й скинула теля. Такий ворог!

Тепер обернувся знов до Петра та й картав його далі:

— За таке теля були б мені заплатили жида небезпечно п'ятку. З зажмуреними очима! А ти того збавив. Він сидить та й книжку читає. Який мені тут читарник узявся! Чекай, чекай! Дам я тобі книжки читати! Але скажи мені, чого ти шпурляв акурат до тільної корови. Га? Чого?

Дарма що мав ремінець на собі, отже таки мусив Петро соромитись. А навіть не міг очей спустити в долину, бо як спустив, то дивився просто на панотця. Стояв такий високий, кривий нездара, крутив головою на всі боки та й щось мимрив під носом. Пробирав боронитися тим, що йому панотець обтягнув з платні за те теля. Але така оборона Петрові нічого не допомогла, а панотцеві додала ще вогню.

— Я тебе не питаюся, чи тобі хто обтягав з платні за теля, лиш я тебе питаюся, чого ти кидав каменем до тільної корови? Ну, та вже шпурив-єсь раз, але нащо було далі шпурляти? Коли ж бо він одним разом не контентувався. Доти шпурляв, доти бив, аж доки не зіпсував худобини.

— Бігме, я лиш раз, — божився Петро.

— Брешеш! Від одного удару не скинула б корова теляти. Але я тебе питаюся, чого ти шпурляв камінням акурат до тільної корови? Чого не до ялівки, але таки конечно до тільної корови. Кажу, чого?!

— Та я не тямлю, то вже двадцять літ... — просився Петро.

— Не тямиш? Ти вже забув? А я тобі скажу чого. Навмисне, щоб мені шкоду зробити. Іншої худобини ти не годен був забити. Е! Якби ти був годен, був би-сь мені всю худобу перебив! Але ти собі, певне, так гадав: "Чекай, — каже, — вдарю тільну корову в лівий бік та нехай йому хоч теля скине".

Петро аж почервонів з сорому. Та й Славкові було ніяково. Щоб перервати ту сварку, нагадав батькові про війта. Панотець уже забув про це зовсім. Та й нащо йому тепер війт? Уже зігнав свою сварку на Петрі та й на передполудне має досить. Але вже зачав, треба кінчити.

Петро сам, без ніякої просьби, пустився йти до війта. Радий, що вирвався зі стайні. Хоч кривий, отже так хутко шкутильгав, що трохи не біг.

Панотець хвалився перед сином, як то ніхто не дбає за господарство, як він усе сам мусить доглянути та яка то тяжка праця. Ніколи не має часу, боїться навіть до міста поїхати, бо без нього тут би все пропало. Славко завважив, що батько дуже тішиться з цієї пригоди.

Заки Петро ще встиг дійти до війта, то Йван уже вернув з поля. Панотець привітав його сваркою. Сам він, панотець, мусив загонити корову, що вже ціле літо робить шкоду в його конюшині. Допевне, Йван у змові з тим злодієм, коли не хотів тої корови займати.

— Котра корова? — запитався Йван.

— Не видиш котра? Ади, оця, прив'язана! Іван стис плечима:

— Таж це наша корова Красулька. Панотець не пізнають своєї худоби?

Панотця наче не було в стайні, хутенько подріботав до хати. За ним ступав широкими кроками його син. У своїй думці мав таке переконання, що якби його батько

не був так дуже тішився з тієї пригоди, то вона була би для нього щасливіше скінчилась.

У такий спосіб висвободився натеper Іван від сварки та й міг своїм давнім звичаєм сам догонювати панотцеві.

Ледве засіли до обіду, дала кухарка знати, що вїт чекає на панотця. Він таки зараз зачав перечитися з Пазею, чого вїт приходить тоді до нього, як він обідає. Чи не може найти собі догіднішого часу? Хіба навмисне на те приходить тепер, аби не дати йому з'їсти обіду. Гадав панотець, що хоч хвильку буде мати спокою, аби хоч спокійно з'їсти. Та де там! Вїт навмисне вичекав тої пори, як дадуть обід на стіл. Допевне, ждав у кухні на ту пору.

— Я цілий день працюю як чорний віл, — хвалився панотець, — всього мушу сам доглянути, та хотів би-м хоч трохи спочити при обіді.

— Іди вже до кухні, чого стоїш? — сказала їмость до кухарки. Вона в той спосіб хотіла зацитькати панотця. Як не буде перед очима Пазі, то не буде на кого сварити. Але хоч Пазя вийшла, то панотець не вгавав. Він же навіть не ляже по обіді через вїта. А лягти потребує конче, бо дуже змучений, їмость уже піднімалася обов'язку відрядити вїта, нехай би прийшов увечір. Та-бо показалося, що панотець має якесь дуже важне діло до вїта. Мусить його зараз полагодити, бо як ні, то буде запізно. Показалося, що то лиш така лиха доля сьогодні в панотця, що йому не доведеться зазнати спочинку.

По обіді пішов панотець до своєї канцелярії і закликав вїта досередини. Вїт був один з молодших господарів, що ще держалися народного строю в одязі. Бо більша частина цих господарів носилась уже по-міському. Вони купували всіляке дешеве дрантя в місті, зношену одіж, цивільну або військову. В гарячі ж дні при роботі ходили лиш у сорочці й ногавицях. Волосся також стригли по-міському, коротко. Цю зміну звичаїв спричинило те, що Вороничі були положені поблизу міста, й те, що надмір людності шукав зарібку в Пруссах і Америці. Вїт же держався давніх звичаїв, бо це було признакою багатства. Носив довге волосся, а одягався в чорний сіряк і в прості чоботи. Він був великий прихильник панотця, бо перебрав іще по своїм батькові уряд старшого брата й паламаря, а попри те був з вибору церковним комітетом.

Панотець казав йому сісти на крісло, а сам сів на отомані та й мовчав. Дрімота обхопила його цілого так, що аж мусив чоло морщити, аби задержати розплющені повіки.

— Панотець щось мене потрібували? — запитався вїт.

— Я? Нащо?

— Таж панотець кликали мене.

— Коли? Я тебе не кликав.

— А до мене вступив Петро Оском'юк, — дивувався вїт, — казав, що панотець кличуть.

— А він чого кривий? — запитався панотець майже спросонку, бо сон уже його переміг.

— От не скажу. Він уже давно вкалічив. Панотець нараз прочунявся.

— Як то не знаєш? А ти ж що за вїйт? Устав з отомани, зачав ходити дрібно по канцелярії, а на вїйта сварив. Бо, певне, вїйт знає, лиш не хоче сказати. Вони всі в змові. Таке злодійське село. Дотепер гадав, що хоч вїйт порядний. Але видко, що в цілїм селі нема кому вірити.

Бігаючи по канцелярії, робив панотець такий вітер, що аж папери тріпалися на бюрку. Одна картка ось-ось та й полетить на землю. Вїйт обережно зловив її в обі долоні, бо своїми грубими костистими пальцями не міг би такої тоненької речі вдержати: вона би промкнулася крізь пальці та й полетіла б на землю. А вїйт знав уже з досвіду, що з гладкого помосту легше зняти корець збіжжя, як таку картку. Ти її гладь-гладь пальцями, та й не вхопиш. Хотівши її допевне спіймати, треба зачепити її на самій середині нігтями так, як каня курятко бере в шпони, потім треба ту картку зім'яти, аж тоді можна вже її піднести. Але письменні не люблять, як їм подають зім'яті картки. З такої-то причини взяв вїйт картку в обидві долоні та й злегенька, обережно, аби не потовклась, поставив її на бюрку на самім верху. Панотець заздів цю вїйтову роботу. Зараз межі ними зчинилася така бесіда:

— Ти нащо тото рушаєш?

— Я боявся, панотче, аби воно не впало на землю.

— А що ж воно тобі заважає? Нехай би падало, тобі жура? А ти знаєш, що то за картка?

— А відки ж мені знати? Я неписьменний.

— То я тобі скажу, що то за картка. То метрики. Як хто родиться, або жениться, або вмирає, то я собі пишу на таких картках, а потім перетягаю до метрики. А як ти мені ту картку переставив з одного місця на друге, то я тепер не знаю, до котрої книжки вписати. За це я можу підпасти у велику кару. Ти знаєш тото?

Вїйт аж пополотнів зо страху. Просив панотця, щоб йому вибачити. Він же не зробив це навмисне.

— Ага! Не навмисне, — підхопив урадуваний панотець. — Якби не навмисне, то чого би ти акурат чіплявся цієї картки? Чому би тобі не переставити оцю грубу книжку? Але ти акурат берешся до тих карток, що мені їх треба до метрик. Певне, гадаєш собі: "Чекай, попе! Я тобі цесе помішаю, то або стратиш кілька день, заки ті картки до ладу доведеш, або підпадеш під велику кару".

Вїйт клявся, божився, присягався, що зовсім не свідомий таких злих намірів. Але то нічого не помагало.

— Хтось тебе мусив тото навчити, або таки, певне, хтось намовив. Скажи мені, хто тебе намовив до цього?

Вїйт клявся, що ніхто.

— Не хочеш сказати, хто намовив? А я тобі скажу, чому ти не хочеш сказати. Бо ти, певне, сам ходив до когось звідатись, яким би чином заподіяти мені яке лихо.

Таку розмову провадив панотець із вїйтом. Вїйт забув навіть допитуватися, чого його панотець кликав. Лиш позирав крадьки на двері, як би їх справно відчинити. На горе своє та на біду, не вмів відчиняти тих замків у панотцевій канцелярії. Але

небезпека додає відваги. Тож вїт ухопив клямку в свої жилаві руки. Тягнув її д'собі. Коли ж двері не відчинялись, то він тручав їх від себе. Отже й це не помагало. Тоді вїт з усієї сили крутив її направо.

— Ти чого причепився до дверей? Наважився поломити?

— Не можу відчинити, — відповів вїт та й не переставав крутити замка. Але тепер крутив уже наліво.

— Душно дуже!

По цім слові скрутив вїт іще раз клямку наліво, сіпнув двері д'собі, а вони з великим лоском відчинились.

Як ішов вїт додому, то панотець його проводжав. Геть аж на дорогу та й ще добрий кусник ішов дорогою. Супроводжав вїта без шапки, простоволосий. Один космик гирі зсунувся йому аж на плече, а частинка лисини показалася на світ, як сніг, біленька. Але він на те не зважав. Ступав за вїтом слідом, трохи на п'яти не наступав, а все допитувався, з чієї намови хотів вїт йому картки помішати.

А коли вернувся до канцелярії, був зовсім собою вдоволений та й заліг на отомані, щоби спочити, доки не збудять до підвечірку.

III

У неділю по обіді, ще Славко не встиг лягти, як на плебанію прийшла пані Краньцовська. Це була білявка, майже вісім літ старша від Славка. Отже, проте, була гарна. Саме була в тім віці, коли жіноча сила й принадність стоїть на місці. Ростом середня, може, навіть занадто утла, зовсім не визначалася повними й круглими формами тіла, які є так часто признакою білявок. Подовгастого обличчя, з носом, посередині трохи горбатеньким. Питомою її принадою було густе, буйне, золотаве волосся та незвичайно маленький ротик, її губки майже мусили стискатись у маленький кружечок, щоби могли зміститися навкруг мацісінького ротика.

Вона була дуже заклопотана. Оправдувалась і зайнялася кілька разів, що зосміливилася непокоїти Матчуків у такій незвичайній порі. Але панотець просив її сідати та трохи не бігав довкола неї вихилясом, упевняючи, що вона робить їм велику приємність своїми відвідинами. Адже сусідська річ — усе без церемонії. На ділі ж не доконче був панотець довольний приходом Краньцовської, бо вона задля сварки не була пригожа, а в спанню заважати заважала.

Розмовляли по-польськи. Панотець калічив польську мову немилосердно. Говорив українські слова, намагався лиш виговорювати їх на польський лад, наскільки дозволяв на такий виговір його рот, звичний до української мови. Найдужче мучився звуком л, бо ані тни не міг вимовити його на кінці слова. Помагав собі тим, що міняв той звук на ль і говорив: "ходзіль, робіль, сталь сен". Також дуже догідну вимову вишукав собі на іншу признаку польської мови — на накопичування скриплячих голосів. Не під силу приходилось йому взяти відразу такі голоси на язик, тож для мелодійності доставав іще звук і та й говорив: ішчшегла замість стршегла.

Краньцовська жалувалася на чоловіка. Він знов нині пішов "на вандер". Рано поїхала з ним до костюлу, а він у місті втік від неї. Лишив її на бричці, мов дурну. Та їй

би про це байдуже, бо вже по житніх жнивах дасть собі раду й сама. Тільки лякає її те, що чоловік має гроші при собі. Взяв щось п'ятсот корон. Небезпечно проп'є все. Кілька раз постановляла собі не дати йому ані феника більше. Отже він завсіди від неї якось вигулив. Так і тепер. Уже довгий час справувався без ніякої догани: не пив, господарив. Сьогодні сказав їй, що має послати рату за штучні погної. Написав навіть поштовий переказ на ті гроші. Отож не диво, що повірила йому. Та як тільки приїхали до міста, він вискочив із брички й сповістив її, що має тут довшу орудку, нехай же вона вертає сама додому. Розуміється, вона вже й до костюлу не ходила. Хоча знає, де він зайшов, та заманити його не потрафить додому: він її не послухає. Вона ж не може зчиняти авантур по корчмах, бо соромно їй перед людьми, для того прийшла просити, чи би пан Славко не був ласкав потрудитися з нею до міста, її чоловік стидатиметься Славка та й верне з ним додому. Просить вибачення, що зосміливилася так непокоїти пана Славка, але її голови чіпляється просто розпука, коли подумає, кілька грошей запроторить її чоловік.

— Може, матиму змогу віддячити вам, — сказала до Славка, всміхаючись жалісливо.

Годі було не послухати. Тож Славко, хоч нерадо, то потягся заспаний до своєї кімнати й там згрубша причепурився, як міг. Щастя, що обголився сьогодні рано, а то був би їхав до міста, немов ведмідь, зарослий.

Панотець на радощах, що тах хутко спекався гостя з дому, підвів їх аж на дорогу. Там стояла крита осклена повозка та й блищала на сонці, аж очі сліпила. Краньцовська поясняла, що навмисне взяла криту повозку, бо одно, що надворі спека й порохи, а друге, що чоловік її може бути п'яний та зчиниться здвиг людей довкола воза, коли б так на виду їхав. Ще й за фірмана сказала, що воліла би, якби він їхав у звичайній народній одежі. Але в цих людей такий дивний звичай, що вони думають, буцім уланська голуба блузка з блищачими гудзиками краще їх зодягає, чим сіряк. Фірман Антін, порозумівши, що вона говорить, усміхнувся згорда.

Як лиш повозка рушила, стратила доразу пані Краньцовська сумний настрій. Зачала Славкові докоряти за те, що він тепер ніколи в них не буває. Дуже великий з нього самолюб. Бо коли зимовою порою нудьгував, то тоді приходив до них, а тепер не хоче. Повинен тямити, що й другим скучно. Хоч це було б йому й не мило, то все-таки згляд на других повинен йому наказати обмежити трохи своє самолюбство та відвідати хоч на хвилинку тих, що скучають.

Славко розумів цю бесіду зовсім дослівно. Не важився доглупатись у ній якоїсь укритої думки. Для того лиш виправдувався, що не мав коли. Одначе попри те він мав іншу муку. Силувався вдержатись у "добрім тоні". Замість слухати й розуміти, що вона йому говорить, то він випростувався, щоби занадто не розпиратися, хапався рукою за крават, чи не пересунувся на один бік. Нарешті з переляком почув, що щось його дуже кінець носа свербить. З поспіхом ухопив платинку та й натирав ніс аж до болю.

Краньцовська ж докоряла йому далі. Певне, говорила, вона не може мати претензії на увагу мужчин, таких молодих, як Славко, бо вже застара, але зате постаралася для

свого сінка, Мундзя, про французьку молоду бонну. Тим-то думає, що Славко зацікавиться хоч тою французкою та через те відвідає й Краньцовську. Повторачила кілька раз, що вона для Славка застара. Хотіла його тим спонукати до відповіді компліментом, що не вважає її такою старою. Та годі їй було й цього добиватися. Він сидів туманом та зиркав на неї вовком. Як при кожній жінці, так і при ній, пристрасть завертала йому голову, а він давав приміту тої пристрасті лиш лупанням очей і сумом. Бо для Краньцовської почував Славко вже віддавна приязнь, майже любов. Тих безсонних ночей він про неї мріяв. Не раз обвивала й тиснула йому серце гадюкою сама думка, що Краньцовський вицілює ті мацісінські губки. Але він тремтів навіть перед самою можливістю її здогаду, що він та зважився коли-небудь думати про неї що-небудь. Це не була несміливість молодого хлопця, але було це переконання людини про свою негодячість.

За той час з білих пісків з'їхали вони на твердшу дорогу. Тут складники землі змінилися. Ниви всипані густісінько вапняними камінчиками, а пісок з грубим додатком глини робив враження чорнозему. Таку землю називають тутешні мужики "ромушиною". Жито на ній вимерзає, зате, як справлена, родить пшеницю. Горох удається дуже добре, а лубин не хоче родити. Дорога по такій землі тверда, як на гостинці, і зовсім біла від вапна. Тільки що дощі її також змивають. Робиться колія для коліс глибока, а серединою лишається високий поріг. По цій дорозі їхали поволі, бо Краньцовська мала страх перед тим порогом. Вона, поглянувши крізь шибку, сказала:

— Подивіться, які прекрасні чічки! Ви не знаєте, як вони звуться?

Славко виглянув і побачив при дорозі неначе засаджені густо чічки з рожевими головками. Найгарніше в них було те, що вони тулилися в кругленькі чудові китиці. Славко, розуміється, не знав, що воно таке. Вони спустили вікна й гукали на Антона. Він спинив коні. Довідавшись, чого від нього хотять, здивувався, як можна це не знати, відповів: "Бур'ян, хопта" — та й погнав коні далі.

А ті чічки росли тепер і на тім гребені, що йшов поміж колеса, їх подовгуваті листочки, що густо вкривали ціле било, подобали на листя еспарцети. Чим далі їхали, тим більше стрічали тої рослини. Вона росла й дожидала німця: чей з'явиться та випробує її придатність і зачне культивувати її хоч на пашу для худоби на цих землях.

А ось уже гостинець. Хоч відси далеко більша половина дороги, то переїдуть її борше, аніж переїхали дотеперішню. Краньцовська випитувала тепер Славка, що він робить цілими днями. Не знав, що їй відповісти. Ах, певне, він, — догадувалася Краньцовська, — бавиться з сільськими дівчатами або молодичками. З цими безпечніше, бо дівчата вже надто розумні поробилися. Можна напитати собі клопоту. Краньцовська мала на думці процеси за аліментацію нешлюбних дітей. Бо на це вороницькі дівчата справді від якогось часу зробилися дуже розумні. В селі розповідали собі голосно про такі дві дівки, що в службі знайшли собі навмисне з господарями діти, дістали місячну платню на їх удержання, а самі пішли до Львова в мамки.

Славко присягався, що він навіть не знає в селі ніякої дівчини. Але вона йому не вірила, бо знає, що тиха вода береги рве. Нехай не таїться з тим, вона дає слово, що

нікому не скаже. Та Славко таки не признавався, бо не мав до чого.

Серед такої розмови приїхали до міста Х. Це — повітове місто, осідок староства, й окружного суду, й гімназії. Одно з більших галицьких міст близько Львова. Через те в середині міста стояли двоповерхові камениці та й чистота була до певної міри збережена. Та зате подальше, по краях міста, стояли нужденні хатки, деякі гірші як на селі. На самій границі міста, відки над'їхала Краньцовська, стояла величезна корчма з заїздом. Ця корчма причислювалась як приналежна до села Підошвів. Оплата проїздна тут була дешевша, а через те й усі напитки дешевші. З цієї причини всі, що їхали в цей бік з торгу, ставали коло цієї корчми та вступали ще на чарочку. Отакі-то гості прозвали цю корчму "вигодою". Біля цієї "вигоди" казала Краньцовська здержати повозку та й попросила Славка, щоби вступив до неї. Славкові полегшало на серці. Він уже заздалегідь журився, як він зайде до ресторації або кав'ярні. Там же мусять сидіти самі якісь високі радники, великі пани або ще й мара знає хто. Як же він допитуватиметься в цих панів про Краньцовського? А тут на "вигоді" байдуже! Запитається першого-ліпшого скраю.

Біля "вигоди" не стояла ніяка проїжджа фіра, бо сьогодні не був торговий день. Уже в сінях дослухався Славко якоїсь дуже дрібненької музики. Хтось грав на скрипці. Коли ввійшов досередини, до величезної хати, не було там нікого чужого, лиш за шинквасом сидів молодий пейсатий жидок. Наліво провадили двері до другої кімнати та й відти саме неслася та музика. Половина дверей до тої кімнати була відхилена. Славко заглянув туди. Зараз за одвірком стояв якийсь чоловік у солом'янім капелюсі без дна. Чуприна їжилася догори. В того чоловіка тільки видно було, що синій ніс і заросле лице. Очей ані чола не можна було доглянутись. Славко перекинувся далі через двері й назирих дві баби в червоних хустках. Одна з них плескала в долоні до такту музиці. Ще один крок, і Славко побачив Краньцовського. На лаві під стіною червоний, як грань, Краньцовський танцював. Властиво, скакав, але через те, що при тім грала скрипка, то це мусив бути танець. Скакав, підтрясався, вигинався, а при тім перекривлював лице на всілякі способи. Англез на нім пом'ятий, місцями побілений, ліва пола зовсім віддерта. На голові якась військова шапка без дашка, так захляпана болотом, що не пізнати було, чи вона з улана, чи з піхотинця. У куті під піччю сидів на кріслі Йван, скрипник, таки з Воронич. Він не держав скрипку під бородою, але на ремені, а рам'я спер на ліву ногу та й так цигикав. Цей спосіб держання скрипки, видно, був для нього дуже вигідний. Таким способом міг грати довгий час, не вгаваючи, без відпочинку. Ті дві баби, що стояли перед Краньцовським, були для Славка зовсім не знайомі.

На малім круглім столі, що стояв під вікном, і на долівці валялися склянки від пива. Долівка під столом і біля стола була мокра й воняла на всю хату простою горілкою.

Славкові зробилося ніяково. Де ж таки! Він знав Краньцовського за дуже статечного чоловіка. Не раз завидував йому панських манер і такту. А тепер бачить його в такому страшнім стані! Здавалося Славкові, що як Краньцовський його пізнає, то вмере зі стиду. "Чи не ліпше б було, — подумав Славко, — вернутися загоді непоміченим, щоб не стати причиною такої великої прикраси для Краньцовського". Бо

хоч Славко та його домашні знали про наліг Крацьцовського, то нікому й через думку не промайнуло, що він може так забутись.

Та коли Славко так вагувався, Крацьцовський пізнав його. Нараз зіскочив з лавки, побіг до Славка й зачав його обнімати й цілувати. Слинив його п'яним ротом, а подихом алкоголю душив. Потім обернувся до скрипника та й почастував його простацькою лайкою.

— А ти... чому не перестанеш грати, коли видиш, що панич прийшли?

Скрипник перервав гру та й оправдувався, що не завважив панича.

Тоді Крацьцовський обернувся знов до Славка та й пояснював йому, з якої нагоди взявся танцювати. Цей танець ішов об заклад, чи Крацьцовський п'яний, чи ні. Бо якби п'яний, то би впав з лавки. Зложились о п'ять пляшок пива й півкварти горілки. Крацьцовський, очевидно, виграв. Отже, з тої втіхи хоче сам заплатити. Ледве крикнув: "Шльомку!" — вже жидок указався з напیتками.

— Пий, щоби-сь аж ригав! — обізвався Крацьцовський до зарослого чоловіка, що в капелюсі без дна. Схопив його за руки й гримнув кулаком у шию. Зарослий чоловік аж подався наперед та й обрушився на Крацьцовського:

— Не бий, пане, бо болить! Крацьцовський зняв свою заболочену шапку та й сказав по-польськи:

— Пшепрашам ясьневельможного пана! Потім говорив до Славка:

— Я помінявся з колегою цього пана за шапки, а з ним хочу помінятися за англєз. Скидай свою бунду! — крикнув на зарослого чоловіка.

Тепер Славко приглянувся, що то за бунда. Це було якесь руде сукно, місцями попрориване, а з тих прогалин звисали жмути брудної бавовни. По боках була ця бунда позшивана білим шпагатом. Одначе очі виділи, що не будь той чоловік підперезаний мотузком, то ця бунда була би з нього злетіла зараз. А все-таки він не хотів мінятися на англєз.

— Йому жаль за нуждою, бо вона там добре вигрівається, — сказав Крацьцовський.

Приступив до зарослого чоловіка і — раз-два! — здер з нього ту бунду. Вона постелилася по долівці такою купою лахміття, що ніхто з посторонніх не вгадав би, чим те лахміття було перед хвилькою. Зарослий чоловік лишився майже голий. Сорочка, чорна, як каглянка, дірява, як сак, одної штанки бракувало від коліна, а друга збоку зовсім роздерта. Крацьцовський крикнув на Шльомку й казав подати одіж.

— Бо ясьне пан соромиться перед цими дамами в такій гардеробі, — сказав до Шльомки. Потім узяв оброслого чоловіка за плече й обертав ним на всі боки. Жидок, видко, вже був звичний до такої забави, він знав згори її перебіг, бо не барився зовсім з одежею. Одягли зарослого чоловіка в якісь старі штани й довгу загортку.

— Але це ще нехрещене! — обізвався Крацьцовський.

Ухопив із стола плящину горілки й вилляв оброслому за ковнір. Він лиш трохи вигнувся, але не сказав ані слова. Тільки баби кричали, що шкода горілки. Та Крацьцовський потішив, що буде друга, бо він ставляє новий заклад. П'є пляшку пива без склянки, а як одним душком не вип'є, то поставить літру горілки. Хто має

поставити, якби Краньцовський випив, на це не було вимови. Узяв пляшку пива зі стола та й пив. Очі йому вийшли наверх, а жили на лиці аж посиніли.

— Програв! Шльомку! Літра житнівки! Краньцовський сів на крісло біля стола та й віддихався. Віддихавшись, узяв Славка за руку і силоміць посадив на крісло. Казав і іншим сідати. Потім нагадав собі, що послав був жида до міста по пляшку коньяку. Коньяк дійсно був; жидок розпечатав пляшку таки при них.

— А це мої коханки, — сказав до Славка, показуючи на баби. — Одну відступаю вам. Гандзю! Присунься ближче до панича, додай йому вогню, не видиш, який він смутний?

Гандзя в пересуненій набік червоній хустці присунулася з кріслом близько до Славка, притиснулася до нього та трохи не сіла йому на коліна. Але Славко не був сумний: він з дива не міг прийти до себе. Все, що дотепер круг нього діялося, видів неначе спросонку.

Краньцовський тим часом обернувся до зарослого:

— А ти, яснє пане, Іванку жидівський, чому не п'єш? Пий, бо б'ю!

Зарослий заплющив зовсім свої маленькі, закислі очі, розтворив рот і показав два чорні зуби. Це був його сміх. Такі жарти він собі хвалив, натомість биття кулаком у шию ненавидів.

Славко нарешті отямився. Говорив Краньцовському, щоби їхав додому: його пані жде перед корчмою з повозкою. Але Краньцовський і слухати не хотів. Нехай пані їде, вони ж обидва лишаться тут. Зараз Іван їм заграє, а вони будуть танцювати з коханками. Потім підуть до міста, він замовить у кав'ярні сепаратку. Тото ж буде забава. І силував Славка пити коньяк. Славко вже був рад якось утекти відсіля. Та на це не було способу. З одного боку держав його Краньцовський, а з другого Гандзя. Вона зачала вже на добре примилюватись. Але Славко сидів похнюплений, не мав відваги навіть поглянути, яка та Гандзя з обличчя. Краньцовський присилював Славка випити чарку коньяку та й припрошував далі:

— Як мене любите, то вип'єте ще один.

Славко щиро відпрошувався. Тоді Краньцовський його цілував і немилосердно щипав. Славко вертівся з болю та трохи не кричав. Краньцовський щипав його з любощів та зовсім не мав наміру заподіяти йому болю, тільки, задурманений алкоголем, загирив уже міру в руках. Він щипав і других своїх сусідів, але їх шкіра не відчувала болю. Коли й це не заохотило Славка до пиття, то Краньцовський заявив, що хоче з ним запити собі на "ти". Бідолашний Славко просився, щоби хоч пустив його надвір дати знати пані, нехай дурно не жде. Але Краньцовський не хотів ні на що дозволити перед тим, заки Славко не вип'є з ним на "ти". Налляв дві чарки коньяку та й наказав, щоби всі інші співали "многая літа", а вони оба будуть пити.

Ще не зачався спів, як у дверях появилася Краньцовська. Краньцовський витріщив на неї здивовані очі, а коли допевнивсь, що це дійсно вона, вихопився на лавку так справно, мов кіт, і крізь відчинене вікно вискочив надвір. Славко був вільний.

Коли сідали обоє до повозки, запиталася Краньцовська:

— Чи я вас визволила з неволі, чи, може, лиш попсувала милу забаву?

Славко впевняв, що вона визволила його з неволі. Та й з'явилася в сам раз, бо інакше мусив би ще пити. Мав би тепер біль голови.

— Ой! Що ж би мені тоді ваша мамця сказала, якби довідалась, що через мене болить головка її пестія?

Подивилася Славкові миленько в очі, потім спустила їх і почервонілася. Її личка горіли тим пристрасним жіночим жаром, що як приложити до них долоню, то не можна довго вдержати: личко пече вогнем.

До середини міста ще було чверть години їзди. Краньцовська розпитувала тим часом про свого чоловіка. Але Славко був дуже невмовний: його розбирала похоть і він сумував. Вона ж роздумувала над тим, що бачила в корчмі, витягала з того заключення й поділялася ними зо Славком. Найдужче лютув її Йван-скрипник. Адже вона завсіди в того чоловіка викуплялася. Платила йому за те, аби дав їй знати, коли її чоловік має намір іти "на вандер". А Йван знав це добре, бо її чоловік завсіди замовляв йому заздальгидь, де має ждати на нього зі скрипкою. Такий мужик невдячний! Бо Йван, хоч брав від неї заплату, то не тільки не повідомляв її, але надто ще скривав у себе в хаті перед нею її чоловіка. Та, зрештою, вона не дивується. Іван, видко, волить забаву з її чоловіком, як її гроші. Потім пригадала собі, як смішно виглядав її чоловік у тім пом'ятім англєзі, без одної поли, та в тій військовій чи арештантській шапці. Сміялася з того щиро, очі заходили сльозою. Та й подумати тільки, на кого він її мінє! Такі дві погані, брудні баби! Вона це знає вже віддавна. Та ще й поготів! Вона собі з цього нічого не робить. Вона зовсім не заздрісна; менше клопоту.

— Та що ж бо ви все мовчите? — нахилила трохи до нього голову й злегенька діткнула його боку своїм ліктем. Потім говорила тихше, буцім передаючи йому якусь тайну. — Адже такого молодого хлопця повинні зацікавити хоч такі заборонені романси.

Славко замість відповіді знов поправляв крават і з поспіхом натирав ніс платинкою аж до болю.

— Та-бо я бачу, що ви чогось сумні, — говорила Краньцовська далі. — Може, тому, що не вдалася вам ваша місія? Не гризїться. Я була майже певна, що так станеться. Пробувала-м іще послїдній раз. Тепер маю чисту совість. Нехай його тепер усі чорти пїрвуть! Навіть у той бік не подивлюся.

Славко заєдно сумував.

— Може, вам жаль, що я стратила гроші? Не журіться: я вже їх віджалувала. Зрештою, я вже привикла до цього. Він стратив уже тільки, що за те купив би Вороничі.

Тепер Славко переміг у собі "добрий тон", сховав платнику й обізвався:

— А я чув, що Вороничі перейдуть на власність вашого чоловіка.

Цей сам Славко, що так боявся за "добрий тон", тепер не завагався натякнути на нешлюбне походження її чоловіка, хоч повинен був догадатися, що це знаття для нього зовсім не потрібне, а для неї неміле.

Вона засоромилася. Люди соромляться таємницями своїх обставин, чи вони злі, чи лиш байдужі, тільки через те, що це таємниця. Славкові ж сказала, що нехай не вірить

ні в які сплетні. Вони мають лиш двісті моргів у Вороничах. Вона сама купила той ґрунт за своє віно. По цім замовкла й не обзивалась уже. Та він зовсім не порозумів, яка причина її мовчанки.

У місті попросила його, щоби на п'яту годину був коло повозки. Вона також стане точно на місці. До того часу має полагодити одну орудку.

— За той час бавтеся добре та й не вганяйте дуже за дівчатами, — сказала й погрозила йому пальцем. Радо простила йому те немиле слово, що вирвалося йому перше мимохіть.

Він іще поглядав за нею вслід і завидував у душі Краньцовському, що може обнімати таку любу особу. "Інший, бувши мною, хто знає, чи не здобув би собі її любов, але я, безіспитенко, найгірший понад усіх..." Ідучи від повозки до ринку, роздумував далі над тим самим. Коби хоч Пазю вдалось йому з'єднати. При ній би мріяв, що обнімає Краньцовську. Постановив собі здобути Пазю доконче. Ще таки сьогодні. Примусить себе зважитися. Адже не виб'є його.

З такими думками зайшов до цукерні. Це був одинокий льокаль, де він важився заходити. Тут заходив також його батько. Тут сходилися його знакомі академіки.

Перед дверми цукерні ще пощупався за кишеню, чи є гроші. Є! Гроші старав із двох джерел. Мати йому давала, та й брав тихцем від батька. Панотець носив гроші по кишенях без мошонки. А також держав у засуві від свого бюрка. Дуже часто забував засуву замкнути. Тоді Славко витягав кілька корон. Витягав також з кишенів, як батько спав, а він припадково ні. Панотець не знав ніколи ліку своїм грошам. Лиш часом, як тих грошей по кишенях було замало, а Славко ще попри те вхопив, то панотець довго шпортав по камізолі, по штанях, щось собі нагадував, а накінці давав спокій. Та Славко не потребував багато грошей. Тютюн купувала йому мати, він сам лиш докуповував ту надвишку, що більше кутив, аніж перед тим. На тайні потреби, що про них мати не знала, вистачало йому аж надто тих кілька корон, забраних батькові. Зрештою, старався ті потреби заспокоювати якнайдешевшим коштом.

У цукерні пив каву й переглядав німецькі ілюстровані газети. Через якийсь час був сам. Аж надійшов його товариш, адвокатський кандидат, доктор прав, Фалькенбаум. Був це ще молодий жид, рік молодший від Славка, а вже зовсім лисий. Та лисина якось дивно відбивала від його молодого лиця. Мав таку звичку чи слабість, що плював, як говорив. Коли йому товариші за це дорікали, то він казав, що це з нервовості. Опріч того, недочував, а був цікавий усе довідатися. Через те тулився заєдно до бесідника, прикладав долоню до вуха й наслухав. Говорив зовсім добре по-українськи, лиш харчав. "Симпатизував" з русинами. Зрештою, це йому було навіть конечне, з огляду на його завід адвокатський, бо клієнти-мужики ставали чим рік свідоміші національно. З другого боку, це йому зовсім не заважало бути членом польського "Сокола". Русинам говорив, що мусить належати, бо як ні, то би його в суді з'їли. Славко його ненавидів через те, що Фалькенбаум не знав іншої розмови, лиш про правничі справи і все допитувався Славка про його іспити. Та сьогодні зачав Фалькенбаум розмову про що інше.

— Ти в місті? Та в тебе закладають нині читальню.

— Хто закладає?

— Що? — Фалькенбаум приклав долоню до вуха й підставив його під сам рот Славкові.

— Хто, кажу, закладає?

— Ти не знаєш?

— Не знаю!

— Що?

Та сама історія з долонею й вухом.

Я тебе питаюся, хто закладає?

Ти не знаєш? Мовчанка.

— Той правник, що в Опеньківцях у дворі на лекції. Ти не знаєш?

— Ні!

— Що?

— Платити!

— Що ти кажеш?

— Іду вже!

— Їдеш до читальні?

Славко заплатив і попрощався з Фалькенбаумом. П'ята година доходила, Славко ставився при повозці. Крайцовської ще не було. Його брала розпука. В Вороничах закладають читальню, а він сидить на місці й нічого навіть про те не знає. Та це ще менше з тим, але-бо він навіть не знає, чи в Вороничах є з ким закласти читальню? Не знає зовсім людей. Адже Вороничі — це найгірше село в цілім повіті. Признатися мужикові до того, що він з Воронич, то так само, як би признався, що він злодій. Не раз на торзі по купні, коли контрагенти питаються один одного, відки вони, то ще жоден вороницький не приповівся, що він з Воронич. Казав, що з Опеньківцець, а опеньківському називав якесь інше сусіднє село своїм рідним. І нараз у тих Вороничах читальня. Та ще закладає її правник, що сидить у дворі на лекції. Він знає його: це Семен Потурайчин, молодший від нього щось п'ять літ, уже має перший іспит. Звичайна гризота про свій стан обхопила йому серце залізними кліщами. Якби мав так відвагу, пішов би геть на край світу. Спустив голову в долину і роздумував, який він ні до чого не придатний на світі.

— Чи вільно мені перервати вам солодкі мрії про перебуту забаву?

Славко жახнувся. Це була Крайцовська. Говорила далі:

— Ви молодий чоловік, у силі віку, світ перед вами вторений, і ви заєдно чогось журитесь! А дивіть: я вже майже стара жінка, маю далеко більші гризоти, а якось витримую. Подумайте собі, пане Славку, що той драб мені казав. Я його стріла там, у тій тісній вулиці біля староства. Ішов такий красний, як там був на "вигоді". А надто ще мав лице подряпане. Або десь падав, або пияки били. І подумайте собі: той драбуга грозив мені кулаками! Казав, що я його компрометую перед людьми. Я його компрометую? Чи чули ви таке?

Досада додавала їй краси. Почування жалю, гризоти й розпуки перекинулося нараз у Славковій душі в почування любові. Десь ті почування мусять близько біля себе в мозку пробувати, бо Славка так само тиснуло круг серця, як і дотепер. Тільки в тім болю намість жалю почув любов до цієї жінки, що з досади дрижали їй ті малесенькі губки.

Вертаючи, намагався Славко якнайчемніше її слухати. Скрутив у її бік шию й водив очима за її рухами. Це йому не вдавалося, бо вона непосидюща, мов шершень, вертілася на всі боки. Розмова зо Славком додавала їй тепер життя й веселості. А він крутив за нею головою, аж шия боліла, та примусово всміхався. Думав, що в цей спосіб показує для неї свою чемність, їй і через думку не переходило, що він так мучиться незвичайним сидінням.

Розповідала ще далі про свою незавидну долю. Ось тепер довідалася від Мошка, купця, що збіжжя в них купує, які сплетні пускає про неї її ж чоловік. Розпускає поміж люди вісті, що він напивається з її причин, бо вона буцім його зраджує. Вона це чула вже давно, навіть раз узяла його на сповідь за таку обмову, як вернув із "вандеру". Та він зразу проклинався, що це неправда, а потім просив її, щоби не брала собі до серця такі речі. Адже він верзе в непритомнім стані не одно таке, що й сам потім не тямить. Та їй це байдуже. Ніхто не повірить, що вона з ким іншим собі заходить. Прецінь кождий знає, що вона з ніким не живе. А зрештою, людські язики вже її нічого не обходять. Уже більшого сорому вона не в силі собі приспособити над той, який наносить їй її муж. Хіба прийдеться їй жалувати, що напrawdę не придбала собі якого любого товариша, але так змарнувала свій молодий вік. Адже вона знає дуже добре, що всі замужні жінки тут, у місті, мають своїх приятелів. Усі, зачинаючи від жінки президента суду, а кінчаючи жінкою возного. Одні роблять це для любові, а другі з інтересу. Хіба котра зовсім уже не придатна для мужа, то не пригожа й для людей. Жартуючи, щиро сміялася й розповідала Славкові про потайні романи всіляких дам із міського урядничого товариства.

— Але я розскреготалась як сорока, а ви заодно мовчите. Певне, смієтеся в душі надо мною, що так безнастанно говорю!

Славко вважав за конечне щось сказати. Якийсь час збирав свої гадки, а врешті придумав:

— А я був переконаний, що ви свого мужа дуже любите.

— Відки ж таке дивне переконання?

— Ви все з ним цілуєтеся по обіді, — сказав Славко їй, зиркнувши на її малесенькі, кругленькі губки, засумував.

Вона розсміялась. Не знала, що Славко такий наївний. Адже це пуста форма: так усі роблять, то й вони так роблять. Вона ж чує жаль до Славка, бо, властиво, він їй кривду робить своїм дивним переконанням. Хіба він, як усі чоловіки-самолюби, не вважає жінок людьми. Вона думала, що Славко, інтелігентний чоловік, та призадумувався над значенням любові. Адже людина може полюбити лишень людину. Нехай Славко поміркує собі сам, якби він так полюбив якусь дівчину, а потім

допевнився, що це не дівчина, але, приміром, мавпа. То чи ж міг би її любити тою самою любов'ю, що перед тим? Може бути, що любив би її, як мавпу, коли аматор мавп, але ніколи тою самою любов'ю, що любить дівчат. Таке ж і її. Вона допевнилася, що її муж — скотина. То чи ж годна вона любити скотину людською любов'ю?

— Так, так, коханий мій пане Славку, — додала вона жартуючи.

А Славко сумував. Йому стискалося серце, а в горлі давило. По голові ж мигали думки: "Вона ненавидить мужа. Найде собі якогось панка, що його полюбить. Який той панок буде щасливий!" Належав до тих молодих людей, що розуміють значення розмови, рік над нею подумавши, та й то лиш тоді, коли затямлять собі нехотячи слова тої розмови. Якийсь туман, якась хмара відділює їх розум від слуху. Заки той туман розійдеться, то слух уже глухий: не має що розумові передати.

Вона ж хвилюк гляділа йому в очі. Потім зарум'янились її личка тим пристрасним жаром жіночим, що пече вогнем долоню, коли вона наблизиться до них. Той жар уймив її трохи її красоти. Аж нараз обняла Славка своїми рученятами й притисла свою голову до його рамена. Він перелякався. Дрижав на цілім тілі. Отже не зі зворушення було те дрижання. Він сидів неvigідно. Коли ж вона тепер трохи на нього сперлася, то тіло намагалось схопити дрижанням затрачену рівновагу. Він же сам, oprіч переляку, з такої неожиданки не зазнав іншого почування. Бо той вогонь з її личка пік його в рам'я, добрався навіть до його серця. А все-таки не освітив мозку.

— Ох, пане Славку, яка я нещаслива! — обізвалася тихим голосом.

"Та й я нещасливий, бо я вас люблю!" — трохи не вирвалось йому. Але здержався в сам раз. "Забудься, забудься! — думав. — А вона тебе, безіспитенка, кулаком у карчило або заставить фірмана викинути з повозки. Бо ти хочеш вихіснувати для себе її гризоту! Адже перед хвилию казала тобі, що лиш для пустої форми цілує мужа. А ти би зараз хотів користати з того, що притулилася до тебе!"

З неvigідного сидіння боліли його м'язи на спині. А він боявся поправитись, бо не знав, чи випадає рухатись, доки вона тулиться до нього.

Той жар на її личку остиг. Випустила Славка з обіймів та й розперлася в повозці. Потім усміхнулася і заговорила:

— А ви й зіправди зовсім невинний хлопець. Не бійтеся, я не думаю вас псувати. Тільки, знаєте, жінці легше, як має перед ким хоч пожалуватись. Не скажіть лиш мамці, що я блазнила вас такими безбожними історіями. Було ж би мені! Бо чим старша жінщина, тим стає моральнішою. Хотять, щоби всі люди так заховувались, як вони.

Тепер сміялася голосно. По хвилі мовчанки знов говорила:

— Знаєте, а я хотіла би, щоби мій син був колись такий, як ви. — І зачала розповідати про свого сина, Мундзя.

Йому шість літ уже минуло. Береться вже лепетати з бонною по-французьки. Її тета для старих іще звичаїв наважилася конечно, щоби внуки говорили по-французьки. Але вона сама не видить із того ніякої користі. Буде її син калічити ще одну мову. Бо він і по-польськи зле говорить. Та й не диво, бо чує українську розмову більше, ніж

польську. Вона й сама привикла вже до якогось жаргону, що його, мабуть, годі називати польською мовою.

— Але наші вчені дуже хитрі. Хотять у нас вмовити, що ми тут поміж русинами виговорюємо польські слова по-литовськи. Колись тут я трохи не вмерла зо сміху. Заглянула до польської граматики, найшла там усі наші промахи проти польської мови й вичитала, що поляки в східній Галичині говорять по-литовськи. Подумайте лиш, я не бачила ніколи литвина й на очі, а тут довідуюся, що я сама говорю по-литовськи.

Сміялася тепер зовсім щиро.

— А ви, пане Славку, так мало говорите, що я не мала нагоди дослухатися, чи вмієте говорити чисто по-польськи. Не стидайтесь: ви русин, а я полька, та якось розмовимося по-литовськи.

Навмисне говорила багато, щоби впокоїтися, бо відколи тулилася до Славка, чула завірюху в своїх жилах.

— Я думаю, що по наших граматиках так пишуть для того, щоби русини не були горді на те, що псують нам мову. Для литовських поляків, певне, пишуть, що вони виговорюють польські слова по-англійськи. А ми тут, поляки, признаємося тихцем між собою до того, що для нас рідніша українська мова, аніж мазурська. Лиш писати це не вольно. Зараз би на нас кричали, що ми винародовлюємось. Але мені здається, що таки колись та винародовитися мусимо: то вже не дасться так далі піддержувати штучно Польщу. От у нашім повіті зробили з мого коханого мужа і члена ради повітової, і председателя шкільної ради, і якогось делегата до доріг, хоч знають, що він за зіллячко. Лиш через те, що він поляк. А він собі гарненько гроші повітові забирає та й з Іваном-скрипником бавиться. Я вже кілька разів платила за нього по кілька соток. А тепер не дам, аби й ціла Польща мала провалитися. Бо мусите знати, що мій чоловік ліпший поляк від мене, хоч говорить з нами по-українськи, а я по-литовськи.

Знов сміялася, пригадавши собі литовську вимову. Потім схопила його за руку й легенько потрусила.

— Та що ж бо ви мовчите? Навіть не похвалите мене за те, що я стала перекинчиком, аби з'єднати собі ваше серце? Адже якби хто з поляків прислухався, які я перед вами виговорюю єресі, то вкаменував би мене.

Аж тепер Славко набрав трохи життя. Дійсно, не чув досі з польських уст такої мови. Це він теж сказав Краньцовській.

— Прецінь раз діждала-м ся я від вас доброго слова. Та мені з цього слаба потіха, бо я вимусила на вас цю похвалу.

Знов гляділа на нього й усміхалася любо. Це не був сміх, тільки втіха тої жінки, що дивиться на милого їй серцю мужчину, їй здавалося, що вона полюбила його щиро. А тим часом вона любила образ своєї душі. У хвилях зневіри й розпуки вимріяла собі таку людину, що спочуває їй у тяжкій горі. Той образ приложила до прохожого Славка. Кілько він не дорівнював тому образу, стільки вона додавала його в своїй фантазії.

— Чаруєте мене, пане Славку, собою. Нічого собі більше в світі не бажаю, лиш тільки, щоби Мундзьо стався такий, як ви.

Нагадала собі ще раз за свого сина. Цей хлопець десь вивчився говорити на кожного, що він служить. Певне, чув, що наймити говорять про себе, що вони служать, та й говорить так про всіх. За Краньцовську говорить, що вона служить у нього, а за себе знов, що служить у Краньцовської. Недавно, як довідався, що тітка Краньцовської писала до неї листа, то казав, що йде служити до тітки, бо вона ніколи не жалує йому яблук. Та й не можна хлопця відучити від тої звички. Ані тни не може порозуміти, для чого Антонові вільно про себе говорити, що служить, а йому ні. Добре ще, що бонна не розуміє по-польськи, а то образилась би, бо він і про неї говорить, що вона служить.

— Але, може, бонна хутше вивчиться по-українськи, як по-польськи а, властиво, по-литовськи, завдяки вам, пане Славку.

При цім слові замахнулася пальцем і злегенька діткнула його носа. Йому аж душно зробилося з переляку. Вихопив з кишені платинку та з поспіхом узяв натирати ніс аж до болю. Тепер прийшла черга на Краньцовську налякатися:

— Невже ж я вас так сильно вдарила? Вибачте ж мені мою нездарність.

Славко запевняв, що це нічого.

Недалеко вже було додому, а через те Краньцовська домагалася від Славка слова, що її відвідає. Він приобіцяв. Але Краньцовська цим не вдовольнилася: хотіла знати доконче, коли це станеться. Нехай Славко скаже, коли буде мати час.

Славко задумався. Коли ж він зіправди має час? Увечір? Ні! Підвечірок, спати, вечеря. Нема коли. Рано? Ні. Ту ямку не може перестати порпати, вже хоч би через те, що при тій роботі забуває свою журу. Зрештою, не привик так рано одягатися. Лишається час по другім сніданку. Сказав це Краньцовській. Нехай буде. Для неї ще й поготів! Вона би також дуже радо вийшла на прохід.

— А щоби вам не було скучно зо мною, старою, то заберемо Мундзя й його бонну. Тож завтра набезпечне. Яка година найдалі?

— Пів одинадцятої.

— Добре! Тільки ви, пане Славку, так не дорожітья собою. Адже я знаю дуже добре, що ви тепер ні над чим не працюєте, але спочиваєте. А мені тим велику зробіте ласку. Можете порозуміти, що в моїй душі діється, бо виділисте мою долю там у корчмі на "вигоді".

Розійшлися.

Їдучи додому, передумувала Краньцовська все, що сьогодні пережила. Трохи їй було стидно, що мала надію позискати собі Славкову любов. Але вона була така роздратована поступком мужа, що й сама незчулася, як до того прийшло. Славко, на її думку, поступив собі з нею дуже чесно. Інший, будши ним, був би використав її почування, та й хто знає, чи не вийшов би з того який скандал. А він так спокійно дав їй до пізнання, що вона мусить піддатися своїй лихій долі. Та й як вона могла навіть подумати, що він для неї може мати якусь любов? Сама різниця їх віку робить таку думку смішною. Хлопець, видно, бере річ зовсім поважно: недозволенних любовців не хоче знати.

Але любити його їй можна. Стільки потіхи лишається їй у житті. Для кого ж має

зносити муки, вириваючи почування з свого серця? Для того скота, що грозив їй нині кулаками? Та й за що? За те, що вона хоче відвернути нещастя від його голови та й забезпечити життя дітям. Не доста, що проміняв її на якісь пиячки, якісь жидівські помийниці, але ще виговорює перед жидами на неї. Пускає про неї неславу із-за таких учинків, що вона про них досі навіть подумати не сміла.

Сльози тиснулися їй до очей із жалю й зневаги.

Інша, буди нею, віддалась би першому-ліпшому стрічному, щоби пімститися на таким опришку, як її муж. І вона би це зробила, якби не діти. Ніякий скандал, ніяка розвага не здержала б її від цього. Та хто знає, чи родина її не мав дякувати Славкові за те, що вона не шукала потіхи в якого міського похатника або хоч би в свого економа.

Так собі розважала Краньцовська й тим більше навиділа Славка.

А Славко? Він не догадувався, які почування задля нього носить Краньцовська в своїм серці. Був загіпнотизований, аби не розуміти те, що до нього говорять. Ще змалечку защеплений йому погляд, що лиш той людина, хто має диплом і золотий ковнір, виробив в нім переконання, що він чоловік гіршого типу. Думав, що лиш заважає на світі другим, сам ні до чого не пригожий. Через те поясняв собі все на свою некористь. Слова, справлені до нього, зсувалися по його думці, не лишаючи на ній ніякого сліду. Так ізсувається цвях по твердін кристалі.

А хоча б навіть довелось йому яким способом побувати в душі Краньцовської й послухати мови її мрій, то ще й тоді не дав би віри її почуванням. Казав би, що вона його любить, бо ще не пізнала, хто він. Як же дізнається, то перестане, бо допевниться, що він не той, кого вона любила.

Ішов домів задньою хврткою, поміж грядки й квітки. На грядці, мабуть, у петрушці, поралася Пазя. Похилена над грядкою, не помітила його. Славко став і розважав, чи вдасться йому зачіпка. Ворожив на своїм забобоні, здобутім дотеперішнім досвідом. Забобон мовчав: не віщував ні сяк ні так, бо не знав, що переважило сьогодні в житті Славка — утіха чи прикрість. Неспання по обіді, закладини читальні без його відома — це прикрість, хоч і невелика, їзда з Краньцовською, розмова з нею — це втіха, хоч також невелика. Покладався ще Славко на свій страх і на зневіру, чи вдасться зачіпка. Бо серце хололо йому з похоті, а він думав, що це страх.

Закрадаючись, підійшов тихенько до Пазі й ущипнув її в те місце, що було найближче до нього. Вона підхопилась догори, розлючена, що вже їй того щипання забагато. Маленькі сиві очка заіскрилися, мов лід проти сонця, а лиця палали ненависним вогнем. Пізнала Славка, й поволі люту уймилася.

— Ой, як же ви мене перелякали! — Ухопила його за ліву руку і з розмахом ударила межі плечі. Аж відізвалося щось всередині. Славко потягся поволі до хати, непевний, чи має вважати Пазину бійку за її згоду, чи за відмову.

IV

Дома звідався Славко, що сьогодні справді відбуваються в селі закладини читальні. Отже панотець не пішов, хоч війт приходив за ним тричі. Оправдувався браком часу та й роботою, що її буцім іще нині мусить виконати, аби завтра вислати на пошту. Війт

повірив, але їмость не вірила. Вона знала добре, що панотець не йде для того, бо вважає такі ходи й пробування між мужиками за невигоду. З тої причини була лиха, але своїм звичаєм не показувала цього по собі. Показала тільки своє невдоволення з панотця словами, сказаними до Славка:

— Піди хоч ти, Славку. Сидите в селі та навіть не знаєте, що хтось вам закладає читальню.

Ніхто не знав, у кого ті читальняні збори відбуваються, бо вїт забув сказати. Але Славко йшов навгад. По дорозі в когось довідається. Ледве вийшов до сіней, назирив крізь відчинені двері, як на подвір'ї йшов до криниці мужик, оглядаючись на всі боки. Його називали в селі Тупим. Яке ж його справдішнє прізвище, то Славко не знав. Тупий заживав великої пошани в селі, бо його боялися. Він був головний злодій та й забив одного чоловіка в селі. Сидів уже кільканадцять літ у криміналі. Славкові було неміло з ним здибатися, бо вже сама слава про нього робила його в очах Славка страшним. Волів переждати, аж нагодиться така хвиля, що зможе перейти, незавважений Тупим.

Тупий ступав ізлегенька, на пальцях, обзираючись навкруги, чи хто його не видить. Так перейшов аж до сінешніх дверей.

Тут став і зазірав пильненько до сіней, чи нема кого. Потім схилився й побіг нахильця попри сіни, попід вікна, простісінько до криниці. Там ухопив відро, що стояло на цямрині, нахилив і зачав пити воду. Плечима обернений був до Славка. Славко, користаючи з нагоди, що Тупий його не бачить, вийшов із сіней і справився йти на дорогу. Отже Тупий помітив його. Неначе мав на спині очі або видів шкірою. Лишив відро та й прибіг до Славка.

— А я приходив, аби-сте йшли на збори, — сказав не надумуючись. — Але відро стояло так на краю, що могло було впасти. Та я, бігме, не пив води, лиш поправив відро.

Славко здивувався. Адже він видів на свої очі, як Тупий зачинав пити. Була очевидна річ, що Тупий хотів украсти води. Тільки не знати, з якої причини. Чи для того, що вже давно не крав та боявся забути цю штуку, отож користав із нагоди, щоби заправлятися до неї, чи, може, для того, що загірив зовсім розуміння власності. Не знав уже, котре брання чужої речі буде крадіж, а котре ні. Бо коли не вільно брати чужу курку, то чому би було вільно брати чужої води? А може ще й те бути, що Тупого сварив хто колись за пиття води з панотцевої криниці. Досить того, що Славко не знав причини тої крадіжї ні тоді, ні потім не довідався.

— У кого ж ті збори? — запитався Славко.

— У Петра Оском'юка. Отут зараз за потоком на горбку.

— Вас, може, прислав хто за мною?

— Ні!

— А ви також будете належати до читальні?

— Де мені до того!

Лишив Славка та й пішов собі.

Хата Петра Оском'юка стояла на горбі, немов ластів'яче гніздо. Позираючи на неї,

не вірив Славко, чи подумана річ, щоби на таку гору вела яка доріжка. Певне, думав, є там лиш якась стежечка. Але чи вдасться незнакомому її відшукати? Отже, як прийшов ближче д'горі, побачив справдішню дорогу. Ця дорога був то пояс піску, що йшов стрімко вгору аж до соснового лісу. Посеред того пояса виднілися два сліди коліс. Неначе сюди приїхала лиш раз одна фіра. А тим часом проїздила сюди фіра не один раз, тільки за кожним разом слід засувався. Ідучи тим поясом угору, Славко томився й дивувався, як така невидна мужицька шкапа може видряпатися на цю гору та ще з возом.

Хата Оском'юка складалася лишень з одної кімнати й сіней. Славко переконався, що через сіни не пропхається досередини: такий там стиск. Для того пішов під вікно, чи не вдасться йому якого знакового повідомити про свій прихід. Може, в той спосіб зроблять йому дорогу. Але в вікні побачив лиш людські плечі й більше нічого. Бо ті, що були в хаті, страшенно глотилися. Ніхто не знав, на яким місці має приостати, але пхався доти наперед, доки мав змогу. Доки ще мав трохи сили, доти кожний пхався. Загонився в таку глоту, що стискали його з усіх боків і підносили догори. Стиснений, позбавлений точки опору, не міг уже рушити ні рукою, ні ногою: куди його сусіди похияли, туди хилився. Зате кожний у хаті був більший, аніж надворі, бо ледве черкав пальцями землю. Мимохіть повиростали мужики. Здавалося Славкові, що й голка не протиснулася би крізь той здвиг. Отже діти находили ще місце для себе. Вони снувалися краєм тої глоти. Вишукували сподом, поміж ногами, вільні кутики та й заповняли їх собою.

Подобало це на той сосновий ліс, що до нього попри Петрову хату вела піскова доріжка. Та й там ті самі сосни, що одинцем росли криві, низькі та стрепіхаті, в лісі ж під натиском сусідів випростовувалися, стріляли вгору та дорівнювали ростом смереці й ялиці. Вільні ж місця краєм того лісу з того боку, де замість піску простиралася ромушина, поростали густо ліщиною, терням та всілякими корчами.

Якийсь час стояв Славко безрадний: не мав сміливості нікого зачепити. Аж помітив його війт, що вже занадто був упрів усередині та вийшов надвір на прохолоду. Кричав до сіней, щоби проступилися та зробили місце для панотцевого панича. Цю вістку передавали один одному, але вона чим до середини, тим стихала. Так стихає буйний вітер, що краєм лісу лопотить ліщиною, свище терням, а загаї дійде до середини лісу, то зможеться зовсім і нарешті втихне. Але почув цю звістку Йван, панотців наймит, та й обібрався проломити Славкові дорогу. Навидів Славка через те, що Славко в нічім йому не заважав. А також через те, що їмость навиділа панича.

Як буря ломить лісом дерева, так промощував Іван дорогу поміж нарід. Молодий чи старий, як тільки притулились до нього Йванові плечі, мусив уступитись. Падали людські голови перед плечами на боки, наче падають ті дерева, старі чи молоді, що доля їх поставила поперек струї сильного вітру. Але як буря теряє свою силу поміж ліщиною, терням і корчами, так не найшов послуху Йван поміж дітьми.

Бо не поломити бурі корчів дочиста! Вирве один, обірве листя другому, зігне в долину третій. Отже, признаки з того нема. Що одно: сусіди вирваного попростягають

зараз гіллячки та й заступлять прогалину зовсім. То друге: попри обірване листя знімаються майже на очах всілякі бур'яни. Вони стелилися досі попри землю назирці, чи не відчиниться над ними простір, щоб їм післати сонячне проміння. Поспішаються хутко заповнити той простір, бо як ні, то обчимхане гілля встигне одягтися листом, заступить їм світ, і вони знов марнітимуть попри землю. А третє: зігнуті в долину корчі похиляються лиш доти, доки буря їх гне. Опісля ж піднімають наново, загибивши лиш ізсохлі прутики.

Отак дознаки й з дітьми було. Як тільки побачили непевне захмурене Йванове лице, так одні вибігли надвір, лишаячи своє місце для сусідів, другі попереступали на інше місце, а треті поприсідали, що буцім вони та не заважають нікому. Для Славка ж як не було дороги перед тим, так і тепер не промостилася.

Але Йван знав спосіб на діти. Недурно ж перетримував у себе чужі на вихованні. Як тільки переконався, що не знаходить у них послуху, так зараз перекинувся в той вихор із громом, що, як звіється, то рве корчі з корнем і відносить їх далеко, а на давнім місці лишає голу землю. Так же й Іван крикнув тепер понад дітьми:

— А бий же!

В один миг прочистили діти дорогу. Бо це слово "А бий же!" вони добре розуміли. Не один з батьків, схожих на Йвана, послугувався цим словом. При нім любила собі нагадувати діточа спина ті сині доріжки, що їх випікав гнучкий прут. Отаким заходом пробрався Славко досередини.

У куті біля вікна за столом сидів Семен Потурайчин, білявий молодий чоловік (п'ять літ молодший від Славка), ще з дуже слабим заростом на лиці. Білявих брів майже не видно було над очима. По круглій його чолі спадало космиками шовкове волосся: таке утле, наче павутиння. Воно не ворожило довгого пробутку на голові. І так уже кути чола занадто закрюювалися. Лиця його паленіли майже сухотичними рум'яностями. Сидів похилений над якимись паперами. Груді йому запались, а плечі вигиналися в малий горб. Привітався зі Славком і зробив йому, не хотячи, велику неприємність, бо назвав його паном доктором: припускав, видно, що Славко має намір посвятитися адвокатурі. Зараз побіч Потурайчина, але під другою стіною, до Потурайчина боком, а лицем на хату, сидів ще один студент, чорнявий хлопчина, з волоссям чорним як галка, зачесаним догори й рівненько пристриженим. Це був співак, що причепився в місті до Потурайчина, хоч ніхто його не просив. Але йому здавалося, що без нього не обійдеться. Уважав себе за найрозумнішого й великого патріота, бо вмів співати з кантички. Для того думав, що робить велику честь зборам своєю особою. З цієї причини сидів на лаві розпершиися, з руками в кишенях.

Підняв віднехотя руку й подав її Славкові, не дивлячися зовсім на нього. Не стрічав Славка ніколи в ніякій хорі, тому не припускав, що Славко може бути йому рівня. За цілий час зборів співак нічим не цікавився, дожидав тільки, аби в хаті втихло. Тоді виймав камертон, тулив його до вуха й вигукував усілякі тони. Ще й намагався взяти низьке "ц". Неначе втік недавно з дому вар'ятів. Дивлячись на нього, деякі лякались, а не один думав про себе: "Тепер лиш гавкає. Але хто знає, чи за малу хвилю не

вихопиться з-за стола та не покалічить котрого!"

Далі на лаві сиділи всуміш старі й молоді. Поспиралися один одному на плечі, на руки, на голову. Де котрий засяг. У хаті була духота нестерпна.

— Киньте хоч люльку курити! — обізвався війт, що ввійшов зараз за Славком.

Війт уважав себе за приятеля панотцевого дому, для того з приходом Славка заборонював курити, аби панича не душило. Та Славко був збентежений тим, що Потурайчин назвав його доктором, тож і цей розпорядок війта засоромив його. Дуже було йому прикро, що люди його мають за щось, коли він у своїй думці не варт був нічого. Просив війта, нехай не забороняє курити, бо то йому нічого не шкодить. Він би й сам хотів навчитися курити люльку, але не може привикнути, хоч уже пробував.

— А я вас навчу, — прималювався війт до Славка, — бо то лиш треба знати, який тютюн дібрати.

На те обізвався з-під печі Іван Неважук, той, що був капралом при війську:

— Не слухайте, паничу! Мужик любить, аби його пекло в язик. Я сам такий, що курив дзигарі при війську. Але як вернувся додому, а ще як оженився, виджу, що мене не витягне на дзигарі. Беруся я до люльки. Та ба! Язик задубів, став лубом, у горлі пече, а слина точиться, преч би ся казало, як коли скаженому. Не витримаю! Але всьо одно. Гадаю собі: хоч погибай, а дзигара рівно не оближеш, бо нема відки. Курю люльку далі. А язик так, якби коти дряпали. Як же шкірка з язика злізла, а наросла нова, аж тоді я почув смак у люльці. Та це, паничу, не для вас!

Оба засумувалися: і війт, і Славко. Війт тому, що не міг прислужитися Славкові, а Славко, що стратив надію вивчитися люльку курити.

Зробили місце Славкові зараз біля Потурайчина, а той йому пояснив, що все полагоджено і читальники постановили зараз завтра приступити до будови власного дому. На ту ціль обов'язуються читальники складати готівкою по 20 корон. Гроші має збирати Павло Гаєвий, бо його настановили касієром. При читальні закладають крамницю, а прибутками цієї крамниці сплачуватимуть ті гроші. Котрий же не схоче брати своїх грошей назад, то йому виплачуватимуть проценти.

Іще Славко не прийшов до себе з дива з причини такої постанови, як Гаєвий обізвався:

— Коли ж я касієр, то я зараз платю тих двадцять корон. Пишіть, пане! — Витяг гроші й поставив на стіл. Але Потурайчин був тої думки, що ліпше нехай касієр сам собі записує, бо сьогодні всі грошей не дадуть, то й так колись мусить сам записувати. Гаєвий аж засіяв з радості. Обернувся лицем до всіх та й голосно говорив:

— Пан гадають, що я письменний. То вже не один зловився на мої окуляри.

Потім обернувся знов до Потурайчина й казав до нього:

— Я, пане, письма не знаю, але окуляри то вжиткую щось уже дванадцятий рік. Так собі знаю з ними заходити, як би-м уродився в них.

За прикладом Гаєвого пішов Іван-наймит. Витяг з-за халяви якусь стару, подерту шмату та й розвивав її довгий час. Вона звисла аж до землі. З тої шмати витяг податкову книжечку, зложену вповздовж удвоє. Розложив її, відчинив, витяг відти

двадцятикороновий банкнот і ніс до стола. Руки йому дрижали, а банкнот трусився, як лист на трепеті.

— Десь ви тих паперів там багато наскладали, — обізвався війт.

— Не багато! Ще є таких шість. Це ще оськові гроші! — відповів Іван та й усміхнувся якимось дивно. Лице його, завжди зачмурене, виглядало при тій усмішці дурнувато. Пізнати було, що веселість на тім лиці була непривичним гостем. Іван зачмурився знов та й розповідав, дивлячись на землю:

— Я їх складав від першого дня, як лиш нарокував до оська. Із того "ленунку", з тих шість крейцарів, що жовнір фасує на день. Наскладав так ринський срібний. А гроші держу в скриньці. Раз я рано до скриньки, а замок розбитий. Пропав мій ринський. Біда, гадаю собі, треба складати наново. Навіть нічого нікому й не кажу. Складаю знов. Але гроші вже держу вднину при собі, а вночі під подушкою. Наскладав я так цілу п'ятку. Аж пішли ми раз на варту; прийшов я з посту, сон мене зморив, ліг на лавку та й уснув. Буджуся вже над ранком. Думаю собі: що це мене фрайтер не будив? Я до кишені: нема мої п'ятки!

Підняв голову, подивився по людях і знов засміявся тим дивним сміхом. Потім говорив далі:

— Та й тепер нічо нікому не кажу. Але вже беруся на спосіб. Кажу я до фельфебра (бо я його пуцував); не виплачуйте ви мені ленунк, держіть у себе. Як буду йти з оська, то тоді дасте. Жадного ленунку не беру гроші, лиш питаюся, кілька їх уже є? Мало, гадаю собі. Шукаю я коханки. Найшов таку грубу мамку, що одному хлопві є що підняти. Важила з-за корець пшениці. Танька називалася. Дає вона мені вечерю, платить щонеділі пиво. Але я їй кажу: "Слухай, Танько, я твого пива не потребую, давай ти мені гроші!" Дає! Щонеділі по кілька шусток: те, що мала зо мною пропити. А я ті гроші до фельфебра: "Складайте їх до ленунку". На третім року наскладав я так сім десятків. Але йду вже на урльоп додому, а фельфебер мені тицькає три десятки. Я остовпів. "Що ви мені, — кажу, — пане фельфебер, тицькаєте? Я грошей дома потребую". — "Ой, — каже, — Йване, тепер я при собі не маю. Я тобі решту пришлю додому на ґрунт". Нема куди правдатися. Їду додому, розгадав собі за гроші, беру та й плачу. Що я фельфеброві вдію? Прийшов додому, чекаю рік, нема моїх грошей. Чекаю другий — також нема. Але кличуть мене до вахенібунку. Прийшов — уже я при іншій компанії. Гадаю собі: "Що ти мені зробиш? Я вже старий жовнір, нині при оську, а завтра дома". Мельдуюся до рапорту. Питається мене фельфебер (не той, але інший): чого? Кажу я: так і так, нема моїх грошей. Став мене фельфебер просити: "Дай спокій, — каже, — я піду до нього: гроші твої будуть до трьох днів". Гадаю собі: це вже добре! Якурат на третім дні приносить мені той передній фельфебер усі гроші. Ще й картає мене. "Я, — каже, — був для тебе цілі три роки такий добрий, а ти хотів мене шаржі зопсувати, до гарнізону всадити". Я мовчу, що маю казати? А в собі таку гадку маю: "Картай, можеш і вибити; добре, що мої гроші в жмені". Я стулив їх, як приніс додому, то не рушав і донині. Настають нові гроші, я їх заміняю та й знов до книжечки. Так я собі постановив, що не видам їх, хіба на яке дуже велике свято.

— А мені не позичили би-сте з тих грошей десятку, аби я її тут положив на стіл? Зараз дома віддам, — запитав вїт, сміючися, буцім жартом, щоби не набратися стиду, якби Іван відмовив.

Іван згодився:

— Чому? На таке діло позичу.

За вїтовим прикладом зачали й інші шукати грошей, а деякі зичили у сусідів. Ті, що не мали наміру приступити до складки, висунулися потихеньку з хати та й пішли додому. Тепер настало вільніше: люди вже так не глотилися. Опріч трьох, усі, що були в хаті, одні зложили свої гроші, а другі приобіцяли зложити їх якнайборше.

— А ти, Гриньку, не даш? Таж ти приніс із Прусс великі гроші! — обізвався Неважук до парубка, одягненого в цивільну одіж.

Ця одіж була зовсім нова й порядна, тільки завелика на Гринька. На плечах вона якось морщилась, що здавалося, немов Гринько трохи горбатий. Штани на нім задовгі так, що він мусив їх підкотити, аби не приступати ззаду зап'ятком. Отже рукави не були задовгі. Видко, що в Гринька були руки задовгі проти його особи. Він міряв у склепі одіж проти своїх рук, і для того вона виходила для нього завелика. Ті руки були взагалі якісь незвичайні. Пальці на них якісь занадто грубі, гудзуваті, страшно покривлені, так, що заскакували один на одного. Покривило йому їх, мабуть, унаслідок якоїсь хвороби. Він був чорнявий, волосся їжилось йому догори й обростало майже ціле чоло аж до брів. Відповідаючи Неважукові, рухав шкірою на голові, а попри те рухались потрохи й його малі вуха.

— Я до складки не пристаю, але зате в читальняній крамниці буду всьо брати. А ковбаса, яка лиш буде, то куплю її відразу цілу. Як сам не з'їм, то дітям пороздаю.

Потурайчин уважав за відповідне намовляти Гринька, аби пристав до складки, коли має гроші. Він устав з лави, трохи простягся, щоби випростуватись, та й підійшов до Гринька. Переконавав його, що вложені гроші не тільки не пропадуть, але й будуть іще приносити процент. Гринько цілий час позирав Потурайчинові десь на живіт; там висів нікелевий ланцюжок від годинника. Гаєвий підступив тихцем до них обох і пильно назирав за рухами Гринька. Аж нараз, ех! як не парне тою своєю величезною рукою по кривих пальцях Гринька! Пішов лоскіт, як з батога... Гринько схопив другою рукою побиту руку, махав нею по повітрю, скулився, скривився й сичав. Іще не зараз промовив до Гаєвого:

— Ой вуйку, таж я каліка!

— Ти каліка? — відповів Гаєвий. — А за ланцюжком пасеш очима, як кіт за салом?!

Гринько, скулений, помахуючи побитою рукою, вийшов з хати.

На Потурайчина ця подія зробила дуже немиле враження. Він сів на лаву чогось засоромлений і згортав з чола космики свого довгого волосся, що лізло йому аж на очі. Потім промовив до Гаєвого, що ще нічого злого не сталося, як Гринько позирив на ланцюжок. А зрештою, цей ланцюжок нічого не варт. Та Гаєвий був інакшої думки.

— А нехай би й крейцара не був варт, то не позирай на нього ласим оком, — сказав Гаєвий. — Я вже знаю, чого він за ним так водив очима, адже то мій якийсь велебний

братанич.

Потім обернувся лицем на хату та й говорив до всіх з досадою. Аж кричав:

— То вже раз межі нами має бути святий Неруш! Упадаймо, люди, на святого Неруша! Згадуймо цього святця на кождім поступі!

— Але той святець мусить бути дуже худий! — обізвався другий молодий чоловік, що не хотів пристати до складки. Він був одягнений у військовий кабат, на шиї розчінканий: мабуть, щоби показати на твердо прасований високий ковнірок і блищачу жовту спинку. Та ледве виговорив свій жарт, як з лавки піднісся Іван-наймит і тріснув того чоловіка в лице.

— Іди й ти за Гриньком, та там будете оба сміятися з того святця, — сказав Іван, — а тут стули хавку!

Ударений вийшов з хати, а йдучи, грозив Іванові, що ще з ним десь стрінеться.

В хаті якийсь час настала тишина; всім було ніяково. Навіть співак не користав із тої тишини, щоби хвалитися своїм голосом. Аж нарешті обізвався Неважук:

— О! це дуже добре! Шкода, що ще не було Тупого, аби і його так почастувати. Сьогодні каже мені під церквою: "То ти, — каже, — до читальні? Ти, — каже, — не здужаєш стільки заробити, кільки я вкраду!"

Тепер і Славко пристав до розмови: сказав про Тупого, що кликав Славка на збори та й показав йому, в кого ті збори.

— Не вірте, паничу! — сказав на це Неважук. — Ви, певне, його на чімось приловили, та він вибріхувався перед вами. Він на брехню такий спритний, що цигана би обдурив.

Була вже пізня пора перед вечором. Потурайчин спішився додому. Одначе на відхіднім хотів іще конче вписати до читальні хоч кілька жінок, бо досі вписувались самі чоловіки. Та ніхто не хотів своєї жінки вписати. Потурайчин гаряче попирав свою думку, намагаючись всіх переконати, що з того буде велика користь.

До цієї справи навіть співак утрутив своє слово. Обперся плечима об стіну, забрав на свій жакет усе вапно, переклав ногу на ногу й, позираючи на свій живіт, обізвався силуваним басом:

— А жіноцтво нехай уписується!

Потім повів згорда оком по зібраних, назираючи, яке враження зробив на них його гробовий голос. Коли ж переконався, що аудиторія замало його поважає, кивнув головою назад і намагався вже щось десятій раз узяти низьке "ц".

На вперте домагання Потурайчина згодився лиш Сенько Грицишин записати свою жінку до читальні. Він досі не обзивався ані словом. Сидів на лаві в кутику, похилений, спертий ліктями на своїх колінах. Тепер піднісся й показав своє лице, що на нім проявлявся якийсь сум і безмежна доброта. Очі сині, немов чогось заплакані, гляділи ласкаво й смутно, та наче нічого не бачили. Темний волос, буцім обстрижений, але вже настільки відріс, що голова Сенькова була кудлата. Він говорив поволі, трохи гикаючи. Отож цей Сенько згодився, щоби записати його жінку Катерину до читальні. Катерина, одначе, не була його шлюбною жінкою. Шлюбна жінка покинула Сенька перед

кількома роками й утекла з коханком до Америки, лишаючи чоловікові троє дітей. Самому мужикові неподумана річ вести без жінки сільське господарство. Переконався про це найліпше Сенько на собі, бо по році так задовжився, що й дотепер не годен вилізти з довгів, та хто знає, чи вже з них і вийде коли. Зайшовши в великий довг, не видів Сенько іншої ради для себе, як лиш оженитися. Та при цій нагоді довідався, що він — католик. Цим словом іще й досі не величають себе наші люди, — вони його й мало знають. Ще не навчилися розділювати християн на партії. Католикові ж нема в Австрії розводу, для того Сенько не міг удруге женитись. Зійшлася Сенькова родина й порадила йому, що коли піп не хоче дати шлюбу, то нехай робить весілля без попа. Сенько мусив послухати. Найшов собі дівку, Катерину, відправив весілля з музиками й з усіма народними звичаями та й жиє. Вже має з нею двоє дітей. В очах селян уходить це подружжя за шлюбне. Як Сенько записав свою жінку, тоді вже й він помагав Потурайчинові намовляти других, щоби й свої записували. Інші всіяко відмовлялись, а Неважук сказав-таки попросту:

— Вам, куме Сеньку, не штука: у вас є вже такі діти, що підуть по паливо. А якби я свою вписав, то хіба мені загинати!

Усі притакнули, навіть Сенько признав, що правда. Отже, Потурайчин не міг догнупатись, що це має значити. Він довідався про це аж через тиждень у місті. Жителі Воронич ходили збирати сухе ріще до лісу на паливо. В цім лісі батьки й діти їх мали право служебності. Та вони з потреби те право ще й тепер виконували, збираючи хоч сухе гілля та й то крадьки, бо як зловив злісний або побережник, то суд карав за злодійство. Коли ж тепер віддалися під покровительство святця Неруша, то самі не хотіли ходити по дрова, лишаючи той захід своїм жінкам.

Вже сонце було над заходом. Потурайчин вибирався додому. Його хотіли відвезти, але він відмовився, бо йому недалеко до Опеньковець. Піде піхотою. Тільки співак не хотів ходити ногами. Йому, зрештою, треба було йти аж до міста. Вийшов із-за стола з руками в кишенях, з побіленими плечима, і, обернувшись на однім зап'ятку довкола себе, вдивився в стелю й заговорив до неї силуваним басом:

— А мені треба фіри. Я пішки не привик ходити.

Отже, ніхто не квапився з фірою. Усі зглядалися на Потурайчина, намагаючись з'ясувати собі кожне його слово, навіть кожний рух його голови чи руки. Дивилися на нього з любов'ю та з надією, що він відчиняє для них ворота якогось нового світу. Ті ворота були перед мужиком дотепер зачинені, бережені заздрим оком мужицькими ворогами. Аж найшовся чоловік, що показав їм ті ворота, відчинив їх широко, не дбаючи про те, що сильні вороги не подарують йому цього, що переслідуватимуть його за те на кождім поступку, а мужикам не під силу його обороняти. Дивилися на Потурайчина, як на свого пророка. Про співака ж байдуже. Ніхто його сюди не кликав, то й ніхто не чув на собі обов'язку його відвозити. І хто знає, що би було зі співаком, якби не добродушний Сенько Грицишин. Він зазнав без жінки стільки горя, що йому жаль зробилося молодого хлопця. Зрештою, Сенько був такий добрий, такий уже слухняний зроду, що був рад кожному прислужитись. Устав із лави, підійшов до співака

і, поглядаючи на нього ласкаво, сказав, трохи гикаючи (бо мав таку звичку):

— А-а я в-вас п-повезу!

Ще був третій чоловік, що не приступав до складки. Але це був сторонський чоловік із села Берберівки. Низького росту, в свиті довгій, з вузьким чолом і з костистими вилицями. Ті вилиці стирчали йому попід очима, завбільшки з кулачок малої дитини. Чи не татарин де за давніх часів загубився в селі від орди та, покинувши свого Магомета, лишив по собі нащадків? Той чоловік ждав терпеливо на сам кінець, а діждавшись, заговорив до Потурайчина:

— Я приходив до вас, аби-сте заложили в нашім селі читальню. Потурайчин здивувався:

— Адже в вас є читальня!

— Таже вона є, коли ж я хотів би другої. Бо в нашій читальні є піп, а я його не хочу. Я чув, що ви радикал та можете заложити другу читальню насупір попові.

Потурайчин признався, що він радикал, але думав, що другу читальню не конечне закладати. Можна бути радикалом при тій самій. Розходиться лиш про радикальні газети, а їх можна брати до якої-небудь читальні.

— Коли вас є кількох, — говорив Потурайчин, — то домагайтеся, аби для вас записали радикальну газету.

— Нема нікого, лиш я один.

Потурайчин зацікавився, що видить перед собою такого твердого чоловіка: сам-один хоче йти насупроти цілої громади. Для того сів на лаву знову й випитувався того чоловіка. А він так розповідав:

— Я з попом у гніву ще від початку літа. А про що, то прошу, послухайте уважно, а я скажу. Змовилася наша громада наймити службу божу проти градобиття. Маємо всі зложити від нумеру по двадцять по сім крейцарів. Складаємо ми ті гроші, каже піп на мене: "Не берім, — каже, — від Василя (бо мені Василь) тих двадцять і сім крейцарів, бо він, — каже, — бідний". Від усіх бере, — від мене не хоче. Прошу ж я вас, панове господарі, та й ви, пане Потурайчине, то як я бідний, та вже мені має град вибити моє збіжжя?! І піп, рахувати — свячена особа, а він, як якийсь казав, важить на моє добро.

Потурайчин усміхнувся:

— Прецінь служба була відправлена за всіх: чи хто дав гроші, чи ні. Василь заперечив головою:

— Таке саме й адвокат мені говорив, бо я ходив скаржити попа до суду. Не хотів жоден адвокат робити скарги: вони всі з нашим попом знакомі. Але ви того не вірте, що воно однако, чи заплатиш за службу, чи ні. Я вже пробен. Може, бути тому десять рік, а може, й ні — я мав жито на жіночім ґрунті аж у сусідній громаді (бо моя жінка не родовита з Берберівки), та також не дав я тоді на службу проти градобиття. То, знаєте, в нашім селі не було граду, а на тих нивах, де моє жито, геть дочиста витовкло. Вірну вам правду кажу!

— То лиш вам витовкло, більше нікому? — запитався війт.

Василь трохи осердився:

— Що ви того говорите?! На всіх нивах, де було моє жито!

Війт далі допитувався:

— А ті ж решта не наймали в своїм селі служби проти градобиття?

Василь був уже добре сердитий. Визвірився на війта й коротко відповів:

— Я їх не ходив питатися.

Потім насівся далі на Потурайчина, щоби доконче приїхав до їх села закладати нову читальню. Потурайчин, допевнившись, з яким радикалом має діло, зібрався зараз відходити. Але з Василем не було так легко розв'язатися. Він таки йшов услід за Потурайчином і водно домагався свого.

Щоби його визволити від напасті, задержав Неважук Василя, впевняючи його, що вони йому зараз дадуть добру раду. І радив за рядом майже кождий. Вигадували всілякі нісенітниці, а жоден із них ані не всміхнувся.

Уже сонце стояло над заходом. Славко вибрався підпроводити Потурайчина. Він також почував велику пошану до цього чоловіка. Та-бо й зіправди! Годі було Славкові своїм очам повірити! Найгірше село в цілім повіті, знані злодії на весь округ, а тепер хто знає, чи не будуть першими. Своє здивування виповів Славко Потурайчинові. Та й Потурайчин дивувався. Він не надіявся по вороницьких людях такого захоплення справою. Знав із досвіду, що люди навіть по найбагатших селах дуже скупі на гроші. А тут нараз стільки зібрано, що можна, не гаючись, приступати до будови читальняного дому.

— А чи віддавна ви вже з ними сходитеся? — запитався Славко.

— Я запізнався з ними, може, перед трьома місяцями. Деякі приходили до Опеньковель до читальні, а з декотрими запізнався в місті. Але то знаєте, пане доктор, вистане запізнатися з одним. Як той уподобає собі вашу мову та й виrozumіє, то потім з'єднає ціле село, а властиво, те, що є ліпшого в селі. А ви знаєте, пане доктор, ближче Петра Оском'юка?

Славко не видержав. Став на місці й сердито промовив:

— Прошу вас дуже, товаришу, не прозивайте мене доктором. Мене це іритує!

— Але ж не гнівайтесь! — заговорив хутенько Потурайчин. — Я не мав наміру вас зневажити. Я думав, що ви вступаєте до адвокатури, та коли... тоді поздаєте ригорози!

Славко ж уважає це зневагою, що Потурайчин не хоче його називати товаришем. Незабаром успокоївся, роздумавши собі, що цей же чоловік не знає нічого про його таємниці. Але тепер Славко злякався. За три місяці переробив Потурайчин майже ціле село. А він, Славко, сидить уже тут на місці по матурі майже вісім літ і навіть не познакомився з людьми. Його ж батько пробуває тут уже сорок літ і за той час набрався лиш переконання, що між вороницькими людьми нема ані одного порядного чоловіка. А ті люди порядні були ось під боком, навіть на однім подвір'ї, тільки Славко не міг їх завважити. Його обгорнув страх, бо буцім допевнився тепер, що він не в силі порозуміти те, що кругом нього діється. Стояв посеред дороги зі спущеною в долину головою й журився. Потурайчин спішився. Побачивши, що Славко не рухається з місця, став з ним прощатися. Славко прийшов до себе.

— Я вас підпроваджу, — сказав і пустився далі йти з Потурайчиним.

Потурайчин, видко, думав тільки про вороницьких читальників, бо зараз зачав хутенько про них розказувати:

— Я переконався, що вони не такі злодії, як про них усі думали. Правда, є кілька запеклих і головних злодіїв, що сиділи вже по криміналах, ви їх сьогодні самі бачили, але ці злодії не є витвором села. Тут передовсім завинила близькість великих міст, де є злодії, що перейшли всіх вороницьких накупу. Від них набралися вороницькі замилювання й сприту до цього промислу. А всі решта вороницькі люди дуже порядні, а що найважливіше — підприємчиві. Вони майже всі займаються торгівлею свиней. Але, розуміється, на дуже малі розміри. Купують у мужиків, та й мужикам продають. Лиш одно було в них дуже дивне, з чим я собі зразу не міг дати ради. Ніхто з них не вважав крадіж за зле діло. Та ще мало того: вони вважали злодія за якогось ліпшого чоловіка. На кождий спосіб думали, що кождий чоловік був би дуже радо злодієм, якби лиш мав змогу й умів. На їх думку, кождий розумний і спритний чоловік — злодій, а хто не краде, то лиш для того, що не має ніякого хисту ні до чого. Ставляли мені такі аргументи, що мені з ними годі було справитися. Я, видко, замало ще студіював суспільну економію. Зрештою, признаюся, що, окрім популярних брошурок, я нічого більше з економії не читав. Вам прийшлося би легше збити їх аргументи, бо ви робили вже іспит з економії.

Славко зважився сказати правду:

— Я, товаришу, зовсім економії не знаю, навіть не знаю, що воно таке.

Був приготований признатися до всього перед Потурайчиним. Перед цим чоловіком не хотів грати комедії. Але Потурайчин не порозумів Славка. Бо одно, що не мав ніяких підстав до правдивого вирозуміння Славкових слів, а друге, так був захоплений своїм оповіданням, що навіть не пригадувався над глибшим значенням слів свого товариша. Він говорив далі своїм звичаєм дуже хутко:

— Передовсім вони не виділи найменшої різниці поміж купцем і злодієм. Ставляли мені за приклад себе. "Як я, — каже, — куплю порося та й зараз перепродам із зиском, то я краду в того, що купує, прецінь порося мені не вродило тих кілька корон. Або я крав у того, що мені продав, або в того, що в мене купив!" Через те не мали вони себе за ліпших від того Гринька, що оглядав мій ланцюжок. А ще ставляли мені такий аргумент, що купець краде в кожного: бідний чи багатий. Головний же злодій краде або в банку, або в якого багатиря. Тим-то робить меншу шкоду, як купець. Вони бачили в місті самих злодіїв: що пан, то злодій. Ще мене брали й на патріотизм. Переконували мене, що нам треба вчитися розуму від поляків, бо от вони крадуть голоси при виборах та й зате мають більше своїх послів, аніж би їм належалося. Довго ми сперечалися, й мої аргументи якось не йшли їм до переконання. Аж одно їх переконало: я їм говорив, що тепер світ переміняється. Давно був такий світ, що хто був більший розбійник, спритніший злодій, тому й ліпше поводилося. Остатки цього світу ще завважаються досі. Але ми, нові люди, маємо цей світ перетворити. Боремося за те, щоби в тім новім світі запанував порядний чоловік, той, що працює, а не злодій і розбійник. Для того

вони взялися з таким завзятком до будови читальні, бо їм здається, що вони тепер поклонники якоїсь нової віри. Вже навіть обібрали собі нового святця, "Неруша", за свого покровителя. Сказавши ті слова, Потурайчин сміявся широко.

— А чого ви так надиралися, аби жінки вписувалися до читальні? — запитався Славко.

— О, це треба конче, — відповів Потурайчин. — Ви не знаєте, яка тут деморалізація. Вороницькі люди приймали з міста все, що найгірше. Відси кілька дівочих молодичь приходить до міста на проституцію. Вони також не вважають це ні за що злого, бо видять, що пани по містах роблять те ж саме. Як котра дівчина має змогу йти в мамки, то родичі тішаться.

Опинились аж під лісом, де Йван вивернув панотця. Вже смеркало. Славко не хотів далі йти, бо боявся вертатися сам вечором через ліс. Уже мали попрощатись, як Славко пригадав собі одну річ.

— Що ви мені казали за якогось Петра?

— Я за Петра Оском'юка. Ви його знаєте?

— Мабуть, не знаю, — відповів Славко.

— Той кривий, високий мужик. Він сидів за столом зараз біля того співака.

— Ага, знаю! — відповів Славко. Нагадав собі, що батько сварив Петра за теля.

— Той Оском'юк дуже розумний чоловік, — говорив Потурайчин, — та й дуже цікавиться книжками. Приходив до мене аж до двору. Мені, знаєте, було дуже неприємно, бо дідич не любить, як до мене приходять мужики. Але що діяти? Увійшов Оском'юк до моєї кімнати та вже мені його не вигонити. Побачив у мене на столі німецьку книжку: геологію з ілюстраціями. Цю книжку купив мені дідич у дарунку, як його син здав іспит до гімназії. Оском'юк зачав переглядати геологію та й випитувався мене, аби я йому доконечне розповідав, що в ній стоїть. Я поясняв, як міг. Межи іншим говорив я йому й про теорію Дарвіна. І що скажете на те: мужик усе порозумів! Ще ставляв мені такі питання, що я не знав на них відповісти. Причепився до так званих передпотопних звірів (бо там були такі ілюстрації) та й мучив мене всілякими подробицями. Конче хотів довідатися, чи тим величезним ящіркам відривалися хвости так, як теперішнім. Затямив собі навіть назви тих звірів, якихось ігванодонів, диплодоків і лихо знає що.

Потурайчин хвилю сміявся, а потім говорив далі:

— Варт йому давати які книжки читати. Може, маєте дома, то зичте йому.

Вже як розходилися, переказав іще Потурайчин Славкові:

— А як вам треба буде ким у таких справах послужитися, то вдавайтесь просто до Сенька Грицишиного: це дуже слухняний чоловік, усе зробить. Неважук знов відважний, нічого не злякається. А на війта не дуже покладайтесь: він трохи хитрий. Отак любить побалакати, пожартувати, а до діла не візьметься перший. Усе аж за другими.

Славко, вертаючи, думав дуже сумні думки. Зичити Петрові книжки? Які? Славко не мав ніяких. Його батько також не любувався в бібліотеці. Опріч кількох книжок

духовного змісту — про інші книжки й не питай. Сам Славко також ніколи не заглядав до ніякої книжки. Він взагалі не розумів навіть, як може хтось почувати потребу читання таких книжок, коли його до цього ніщо не примушує. Після таких думок почував Славко до себе погорду.

Серед вулиці стріла його якась молодиця. Пиркатенька, невеличка, круглолиця. Вона приостала й зачала розмову зо Славком. Дивувалася, що Славко її не пізнає. Адже вона, ще дівчиною, завсіди робила в єгомостя. Торік вийшла заміж, а цього року повдовіла. Вона приятелює з Іванихою, тому дивно їй, що Славко її не знає.

Видко було, що вона жвавенька молодичка, тільки при неділі трохи підхмелена. Зачала примилюватися до Славка, натякаючи йому, що любила його ще дівчиною. Потім, не довго думаючи, заманювала його до себе зовсім простацькими, масними словами. Славко боявся йти до чужої хати. Отже пристрасть взяла над його страхом верх.

Молодиця мешкала ліворуч відсіля, також на горбі. Але до її хати не було дороги, лишень крута стежечка. Ішла наперед, а Славко за нею. Сонце вже зайшло зовсім. Над самим небосклоном жевріли хмари червоною полемінню, а подальші міняли свою червону барву на фіолетову.

Прийшли до маленької, як улій, хатчини, мурованої з каменю. Славко хотів увійти до хати, але молодиця його не пускала.

— Не йдіть. Там паскудно. Така вогкість, що вода капає зо стін, — говорила молодиця й засунула сінешні двері на замок.

Потім підняла з землі драбину й приставила до стриху. Вилізла нагору, й по хвилі побачив Славко на стриху світло. Молодиця перехилилась і кивнула на нього пальцем:

— Лізьте сюди!

Славко виліз. Тут молодиця мала вже заздалегідь прилагоджену кімнату. На латах від стріхи були почеплені полотна й звисали аж до поду. Це буцім стіни. Під вистелений веретою, наче килимом. Ззаду поличка, а на ній плящина, хліб і кусник ковбаси. На полиці стояла також мала засвічена лампа. Посеред тої кімнатки лежали дві випхані натвердо подушки, одна на одній.

— Тут ліпше, — говорила молодиця, — бо в хаті, то кождий дідько зазирає до вікон.

Вона затаїла перед Славком, що заздрісні парубки люблять часом і шиби вибити, як побачать світло в хаті при замкнених дверях.

Молодиця напилася горілки й частувала Славка, але він відмовлявся. Нараз хтось сильно застукав до сінешніх дверей. Славко так перелякався, аж кинувся. Молодиця його успокоювала.

— Не бійтеся, паничу, — шептала. — Погримає трохи, та й піде на зломану голову! Але стукання знадвору не переставало. Врешті обізався голос:

— Відчини, Варваро! Адже я знаю, що ти дома!

Славко трусився зстрахи. Варвара ж йому шептала:

— Це Гринько, той каліка, зараз я його відряджу!

Наказувала Славкові шепотом, що вона злізе, а він нехай витягне тихенько драбину

на під. Зняла з полиці лампу й поставила її в кут за полотно, аби ясність не була на сіни. Злізла надолину й подала Славкові драбину. Потім рипнула хатніми дверима й відчинила сінешні. Тепер Славко почув розмову. Говорила перша Варвара:

— Ти якого дідька товчешся по ночах? Хочеш, аби я тобі яким лихом голову провалила?! Марш мені, каліцуне, від хати!

— Та тихо! — відповів Гринько. — Я приніс горівку та й ковбасу.

— Щось я тобі в твою ковбасу! Вступися мені від хати.

— Що тобі сталося, Варваро? — просився Гринько. — Тож я приходжу до тебе, як чоловік до жінки. Ти ж сама казала, аби я позавтра тебе сватав.

— Ти здурів? Тобі треба жінки? Тьху, погане!

— Таж я маю кусник поля та й гроші.

— А в криміналі хто зогнив?! Не бійся, головний злодій викупиться або втече до Америки, а вас, помічників, повисаджують на шибеницю. А зрештою, якого лисого чорта причепив-есь ся до моєї голови?! Я тебе не хочу, западайся отам у безвісті!

— Варваро!

— Уступишся, кажу, чи ні?!

— Варваро!

— А вступишся ж, кажу!

— Варваро!

— Маєш Варвару!

І в тій хвилі роздався лоскіт від бійки по тілі. Потім гримнули двері, заскочив замок і Варвара шептала:

— Спустіть, паничу, драбину!

Вже пізнім вечором вертався Славко додому. А йдучи, міркував, з якою немилосердною конечністю справджується його забобон. Ось він так перелякався на стриху й усе гаразд пішло. Гринько ж мусив дуже радуватись тим, що Варвара казала прислати позавтра сватів. А наслідки великої радості завсіди прикрі. Вибив Гринька Павло Гаєвий та й вибила Варвара.

V

Славко ходив на другий день до Краньцовської. Коли ж ізвезли матеріал на будову читальні, то він зовсім забув про свою обіцянку відвідувати Краньцовську щодень. Намість до неї — ходив на місце будови й приглядався доти, аж доки не прийшов час іти на обід. Читальню будували на громадській толоці, над річкою, близько дороги. Кождий читальник дав підводу для зведення матеріалу, а опріч того, кождий особисто помагав при роботі.

Всі читальники обібралися за майстрів. Тільки один із них, Неважук, що розумівся на майстерні, проводив тій роботі. Робота йшла з великим поспіхом, бо робітника було так багато, що не кождий завсіди находив собі роботу.

Славкові здавалося, буцім і він потрібний при будові. Мав навіть велику полегшу в своїй журі. Удалося йому вмовити в себе, що доки читальня не скінчена, доти він сам не може братися за ніяке діло. Це його так переконало, що зовсім перестав журитися.

На третій день будинок затичили. Діялося це якраз о десятій годині перед полуднем. По звичаю, принесли читальники кілька пляшок пива й під тим будинком запивали справу. Посідали на підвалини (бо розуміється, що не було ні стін, ні даху) та й гуторили. Поміж ними й Славко. Але він постановив собі доти не вертатися до своєї жури, доки будинок не буде зовсім викінчений. Аж як покриють дах, поставляють вікна й шиби, виліплять і вибілять стіни, аж тоді мав Славко намір застановлятися далі над тим, що йому з собою діяти. Тепер же він навіть повеселішав і перестав себе вважати за гіршого від інших. Те задоволення, яке дає іншим людям праця, обхоплювало Славка вже при самих обзорох чужої праці самим почуттям, що й він до цієї справи як-небудь примішний.

Випив навіть із читальниками пляшку пива. Аж нараз Петро Оском'юк показав людям ящірку. Вона бігла попри них і сховалася під травичку зараз біля каменя, що лежав недалеко від того місця, де сидів Оском'юк.

— А цитьте ж! — сказав Оском'юк. — Зараз щось побачите.

Узяв кусник патичка, вигнав ящірку на вільне місце й притис їй кінець хвоста патичком. Налякане звірятко з усеї сили перлося наперед. Аж нарешті урвало притиснену частку хвостика й утікало просто перед себе. Петро хотів щось говорити за відірваний хвостик, але його ніхто не слухав. Усі тепер зацікавились ящіркою й війтом. Бо війт вихопив у Петра патик і скричав:

— Ану, чекайте, я!

Аж червоний із завязку, пруднувся за ящіркою, намагаючись притиснути їй остаткову частину хвостика. Бідолашне звірятко з розпукою обернулося головою до патика й ухопило його кінець у свій беззубий ротик. Тоді всі, хто приглядався цьому, заверещали:

— Убийте, вбийте!

Тоді війт сіпнув патичком, вихопив його з ящірчиної пащечки й підніс його вгору, щоби виконати над звірятком громадський присуд смерті. Але ящірка покористувалася часом і кинулася навтеки. Вигинаючись на всі боки, щоб обминати камінці, вилискувалася проти сонця зеленавими й синявими красками й просувалася з великою спорістю поміж людські ноги. Неначе плила водою.

— Куме Павле! Зап'ятком, зап'ятком! — гукали на Гаєвого, бо він був у черевиках.

Гаєвий затупав на місці ногами. Отже було вже запізно. Ящірка лиш мигнула проміж його черевика, допала трави, що росла густо над річкою, та й щезла там із очей ворогів. Ще Неважук і війт бігли за нею й прогортали траву, яка лиш верхом рухалася. Дістали таку завязу ману, щоб забити звірятко для того, що воно живе. Як той рибалка, що йому вирветься з рук жива риба й шубовсне в ріку, то він у нестямі пхає руки в воду, чи не вдасться ще рибу піймати, так вони оба пробували найти ящірку в траві. А та спроба лиш дала їм змогу переконатись і другим переказати, що ящірка вже пропала на невіднайдену згубу.

Аж тепер вернулись усі до Петра. Він стояв над відірваним хвостиком і приглядався йому. Хвостик, неначе розтоптана гадина, скручувався безперестанку в вужівку то в

цей бік, то в той бік, а при тім посувався наперед. Петро схилився, узяв хвостик за молодший кінчик і підніс догори. Хвостик вертівся далі.

— А ви ж не боїтеся того в руки брати? — запитався війт.

— Чого? Зубів не має, не вкусить.

— А хліба ж не гидко буде брати тими руками?

— То чистеньке створіння, — сказав Петро. Потім показував на відірванім місці карби. Такі карби оперізували цілий хвостик, аж до кінця, рядками. Ті рядки входили один в одного цими карбами й держалися ними купи. Тепер Петро взяв другою рукою за хвостик і розтягав його. Карби розходились, і можна було знов прорвати посередині цей хвостик рівненько, як ножем. Потім пішов над потік і вирвав сосонку: такий бур'ян, падиволос, що росте на вогких квасних ґрунтах, трохи схожий на сосну своїми гіллячками. Показував цей бур'ян і розривав його на частинки. Сосонка легко проривалась на колінцях, а ті колінця держались купи також карбами. На цій схожості карбів сосонки з карбами на ящірчинім хвостикіу основував Петро свою теорію про походження звірят від рослин. Говорив, що ця сосонка була в давніх часах великим деревом та що з неї витворилися поволі величезні ящірки — ігванодони й диплодоки, напрочуд нерозумні звірята, з дуже малим мозком. Ще не мало коли дерево так хутко вбратися в розум, хоч уже зважилося повзати ящіркою по землі. Отак погодив собі Петро теорію Дарвіна з тими образками, що їх бачив у книжці про геологію. В його фантазії малювався той перехід яскраво й природно. Отже не так було з іншими. Це не було під силу їх фантазії перенестися думкою в зовсім інакші світи. Вони розуміли ті речі так, як їх бачили. Тим-то обізвався війт:

— Ей, може бути, бо ще ніхто не підглянув, як саме плодиться ящірка! А вона, собача віра, з сосонки!

Всякі вияснення Петра нічого не помагали. Питалися Славка, але він не знав.

За цей час вислала Краньцовська бонну з письмом до Славка. Вона ждала терпеливо три дні його й сьогодні була би ще витримала. Одначе рано в кухні перечула від кухарки, що Славко ходив до вдови Варвари. Ця відомість уколола її в серце дуже болюче. Правда, вона не мала до нього ніяких домагань, уважала його за невинного і хотіла його таким задержати в своїм серці. Але тепер він виривався від неї. Той образ вимріяного мужчини не приставав уже більше до того Славка, що собі заходить із простою сільською повією. Вона знала ту Варвару, пиячку, що чіплялася до кожного хлопа. Невже ж до тої гурми п'яних мужчин, що вганяються за Варварою, належав би й Славко? Адже вона хотіла бачити в нім ті всі прикмети, яких хибувало її мужеві. А тим часом Славко віддається залюбки тій самій забаві, що й її нелюб... Це не любов зраджена, але почування затрати вимріяних дум завдавало муки душі Краньцовської. Здавалося їй, що її прихильники відцурались від неї й переходять на сторону її мужа. Він стався переможцем, а вона пропащою.

Хотіла мати Славка доконечне біля себе, аби йому показати, що їй на нім нічого не залежить. Хотіла йому дати пізнати, що гнівається на нього. Хотіла його звільнити від того обов'язку супроти себе, якого він ніколи не піднімався. Одним словом: хотіла з

ним зробити те, що зробила би кожда жінка, будши нею. Шукала би свого любка цілими роками, терпіла би невигоду, поносила би труди на те, щоби, його відшукавши, могла сказати йому в очі, що його ненавидить.

Бонна вибралася до Славка з Мундзьом. Мала на собі ясну блузку й білу хустину. Темна чорнявка з круглим рум'яним лицем так і пашіла здоров'ям. Свіже повітря й подостатком харчу служило їй. Зовсім не подобала на ту французку, яку собі придумують у нас: худу та бліденьку. Хутше подобала на нашу чорняву дівчину з Буковини. Її називали панною Шарлотою. Хоч їй це й не наказувала Краньцовська, то вона, однак, старалася передати Славкові письмо тайком, аби ніхто не бачив. Через те зайшла задньою хврткою поміж грядки й квітки. Відси побачила, що панотець вештається по подвір'ї. Щоби перед ним сховатися, схилилась над квітками й приглядалась. Це були самі майже айстри, білі й червоні. Урвала кілька червоних і пришпилила собі до блузки.

Панотцеві не велося. Від тої пори, як висварив Петра Оском'юка й вїйта, ще дотепер нічого не сплював. Бо до Йвана не мав уже сміливості, а за Пазею обставала їмость: посилала його надвір воювати. Крутився щодня по подвір'ї, як та блудна вівця, щось нишпорив усюди й нічого не находив. Але тепер назирив якусь жінку в городі. Мундзя не видів, бо він малий. Панотець, не гаючись ані хвилинки, подріботав борзенько в город. Заздрів, як Шарлота рвала квітки: панотцеві мелькнула на лиці радісна надія. Коли ж побачив Мундзя, надія щезла.

— Що ж там, Мундзю, ти до нас в гості? Дуже красно!

Але Мундзьо перекинув голову набік і ніби тішився, ніби всміхався, та й нічого не говорив. Тоді панотець, показуючи пальцем на Шарлоту, запитався:

— А це хто?

Мундзьо своїм звичаєм відповів, що Шарлота в них служить. Він послугувався словом "служити" на всі причини пробування.

Панотець порозумів, що це якась наймичка, та й далі її сварив за те, що зірвала квітки.

— Ти нащо псуєш ружі?

У панотця кожда червона квітка називалася ружею. Але Шарлота не відповідала, бо не знала, чого від неї хотять. Вона була певна, що панотець далі говорить до Мундзя. Але панотець не вгавав:

Нащо ти мені ружі псуєш?

Шарлота щось бомкнула, а панотець не розумів. Його зачало це лютити. Мундзьо пояснив, що ця особа не вміє інакше, лиш по-французьки. Панотець зразу нарікав, нащо пани приймають якусь німу наймичку, а потім жалував гірко в душі на свою нещасливу долю, що не дала йому нагоди навчитися по-французьки. Одинокі ще надію мав панотець на Мундзя.

— А ти вмієш по-французьки?

Мундзьо знов перекривив голову, виставив надвір кусник язика, прикусив його й несміливо відповів, що вміє.

— Кажі їй, що я питаюся, нащо вона мені ружі псує?!

Мундзьо щось балакав до Шарлоти, вона йому відповідала, а потім утихли обоє. Панотець водив цікаво очима з Мундзя на Шарлоту, а з Шарлоти на Мундзя, та й усе-таки не міг нічого вирозуміти. Став Мундзя допитуватися, що вона йому казала? Хлопець знов виставив кусник язика, знов його прикусив і сказав стидливо кілька слів. Із тих слів догадався панотець, що вона каже, буцім цвіт і так уже облітає.

Кажі їй: що їй до того, чи цвіт облітає, чи ні?

Але Мундзьо тільки стидався й не казав нічого. Панотець показав йому ще раз своє запитання. Мундзьо все-таки мовчав. Часом дитина зновиться, не знати з якої причини, й ані рушить з місця. Саме тепер Мундзьо так ізновився. Панотець просив. Погладив його по голові та й говорив:

— Скажи, Мундзику, я тобі цукерку винесу. А як ні, то скажу мамці, що ти непослушний!

Не знати, чи обіцянка, чи погроза спонукали Мундзя до послуху: досить того, що він промовив до Шарлоти щось два слова. Шарлота за те щось довго йому відповідала. Але Мундзьо не знав з цього переказати панотцеві ані слова. Та панотець нічого на тім не стратив, бо за той час обдумав собі докладніше Шарлотину провину.

— Кажі їй, що вона мені велику шкоду наробила, бо я ті ружі лишив на насіння.

Тепер Мундзьо набрав відваги й, сміючися, говорив довго до Шарлоти. Панотець притакував Мундзьові, а як чув, що хлопцеві йде бесіда плавно, то приповідав за ним: "Шкоду велику!"

Врешті прийшла черга на Шарлоту говорити, й вона говорила.

Але її не слухав ні Мундзьо, ні панотець, бо вони оба далі радилися, що їй переказати.

— Кажі їй, що вона навмисне ті ружі попсувала, аби я не мав насіння, бо насіння дороге!

Панотець укладав у короткі слова багато думок, бо боявся, що як наговорить багато слів, то хлопець позабуває.

Мундзьо, знов сміючися, говорив до Шарлоти довго, а притім бив кулаком об кулак, буцім грозив їй бійкою. Певне, мав з нею якісь домашні рахунки. Отже, панотець не перечив, хоч догадувався, що це не може бути, аби кілька українських слів та треба було так довго по-французьки переповідати. Навпаки, помагав іще хлопцеві. Бо в тих місцях промови, де Мундзьо бив кулаком об кулак, то панотець приповідав:

— Велику шкоду! Навмисне! Ага! Навмисне!

Тепер говорили нараз і панотець, і Шарлота, обоє до Мундзя. Але Мундзьо держав сторону панотцеву, для того його слухав, а її ні. Панотець допитувався:

— Казав-єсь: навмисне?

— Казав!

— Кажі їй іще раз!

Панотцеві дуже припало до вподоби те, що не потребує зважати на відповідь винуватця. Така відповідь не раз збивала його з пантелику, заводила на безпуття, а тут

говори і не дбай, що тобі відповідять, бо й так не зрозумієш. Тим-то, не зважаючи на лепетання Шарлоти, що стала собі помагати рухами рук, а навіть цілого тіла, намовляв панотець хлопця:

— Кажі їй ще раз, що вона навмисне ружі попсувала, аби я не мав насіння.

Знов Мундзьо говорив, а панотець притакував.

Як уже хлопець умовк, питався панотець ще раз:

— Казав-єсь: навмисне?

— Казав.

Щоби допевнитися, чи Мундзьо правду каже, зарядив собі панотець спробу:

— А як по-французьки "навмисне"?

— Не знаю!

— От, на! Маєш! — застогнав панотець. Аж цмокнув, аж почухався в голову, почувши таке слово.

— А як по-французьки "на збитки"? Знаєш? А "на злість"? А "наспір"?

Мундзьо казав, що знає, лиш не хотів говорити ті слова панотцеві.

— То кажи їй. Кажі все: і навмисне, і на збитки, і на злість, і наспір. Може, хоч одно добре trafiш.

Шарлота за той час голосно молюла язиком, розкидала руками, вигиналася, дубцювала ногами, але на неї не зважали. Достоту, як той мужик, що висаджує поросля на віз везти на торг. Воно квичить, пручається, а мужик мовчки своє робить.

На цю розмову, ведену при допомозі малого драгомана, надійшов Славко. Не мав уже що робити при будові, бо читальники випили могорич та й розійшлися додому. Відтепер мала вже робота провадитися через згоджених майстрів.

Славко приступився до Шарлоти, здохнув капелюх і подав їй руку. Батькові ж сказав, що це навчителька французької мови.

Панотець в один миг обернувся й хутенько подріботав від них на подвір'я. Соромився. Але так, як той циган, що з'їв чужий обід. Ніби сором циганові є, та-бо й користь його не минув.

Краньцовська визирала Славка в вікні з великою нетерплячкою. Взяла собі до голови таку постанову, що як він прийде, то вона його прийме байдужно. Скаже до нього кілька слів і не дасть по собі пізнати, що вона звідалася про його знайомство з Варварою. Потім буде мовчати, аби він допевнився, що їй на нім ніщо не залежить. Коли ж би він що до неї більше говорив, то вона відповідала би лиш із чужості півсловами, нехай догадається, що можна йому вже йти додому. Але Шарлота не верталася, тож Краньцовську напав страх, що ану ж він не прийде! Вона тоді зовсім безпомічна, бо то лиш від нього залежить, а не від неї, чи він схоче з нею видітися, чи ні. Треба дуже великої сили волі, щоби спокійно переносити на собі ту зневагу, яку він тепер може їй заподіяти.

Але ні! Славко йде. Йдуть усі троє: він, Шарлота й Мундзьо. Вже на хіднику, що провадить на веранду. Неначеби її хтось силоміць тягнув, так несамохіть і хутко вибігла Краньцовська на веранду. Де й поділась її постановка, щоби його стріти байдужно?!

Розійшлася, наче мряка від полуднішнього сонця. Краньцовська почувала великий жаль до Славка й не могла здержатися, щоби йому не докорити:

— А! Гратулюю вам, пане Славку! Я й не надіялася, що ви так борзо змужнієте. Як же почуваете себе після знакомства з Варваркою?

Славко, не надумуючись ані хвилики, відперся всякого знакомства з якою-небудь Варваркою. Ані одним моргненням брови, ані кліпненням повіки не дав по собі пізнати, що говорить неправду... Умів на славу скривати свої таємниці перед людьми. Унаслідив цю прикмету по своїй матері. Краньцовська доразу повірила йому. Її жаль перекинувся в один миг у велику радість. Неначе перейшла за одним поступком із колючих будяків між запашні квітки.

— Я сподівалася, що це сплетні. — Була переконана, що правду говорить, а тим часом вірила непорушно в ті сплетні аж до цієї пори. Потім зарум'янілася тим гарячим жаром, що уймав трохи з її краси, й спустила очі в долину. Але лишень на хвилинку. Бо зараз гляділа знов на обличчя Славка миленько. Простягла до нього руку з ледве помітно дрижачими пальчиками, схопила ними злегенька космик волосся на Славковій голові й промовила: — Ви, бачу, запускаєте артистичне волосся.

Він, очевидно, з тим довгим волоссям не приставав докладно до того образу, що вона створила в своїй уяві.

На все те гляділа Шарлота й заховувала дуже поважну міну. Ніби вона з цього нічого не розуміє, а зрештою, все це для неї байдуже.

Краньцовська запросила Славка до маленької світлички, найближчої до веранди. Сіли побіч себе й розпочали розмову про те, де Славко пропадав ті три дні. Він стався розмовний і розповідав їй широко про закладини й будову читальні. Тепер мав віру в свої сили, привична йому журба й неспівісність щезли безслідно. Розповідаючи, мав почування, що все те було його ділом. Вона ж більше дивилась на нього, аніж слухала його слів.

— Я й не знала, що з вас такий гайдамака! — обізвалася, всміхаючись, як він уже скінчив.

Він протестував, що ця справа культурна, а не політична. Та завзята борня потопаючого народу порушила злегенька й Славкову дрімучу душу.

— А ви не гарячіться, — сміялася вона. — Адже знаєте мої переконання! — Потім нагадала собі за бонну: — Де ж щезла наша панна Шарлота? Адже була з нами. Мушу її відпитати, бо боюся лишатися з вами сама без опіки.

Встала й дрижучим пальчиком діткнула його носа, як тоді, на повозці. Потім відходила, а з дверей сказала ще на причинок:

— Можуть нас люди про щось підозрівати. Коби хоч було за що!

Як лишився Славко сам у світлиці, то зважився на думку, що Краньцовська його навидить.

Тепер уже не мав погорди для своєї особи, почувався гідним хоч би й Краньцовської. Розважав собі за неї, як за проститутку, бо в ніякій жінці нічого іншого не бачив. Отже, з другого боку, непокоїло його те, що вона дає йому заслабі натяки.

Ану ж, це все лиш пуста балаканина?! Прецінь Варвара говорила зовсім ясно. Розуміється, він знає те, що Краньцовська не говоритиме простацькими словами, але все ж, можна їй висловитись трохи ясніше. Вона ж говорить свої натяки при таких обставинах, що вони відбирають її словам бажане ним значення.

Шарлота жалувалася перед Краньцовською на Мундзя, що він був нечемний. Панотець щось до неї говорив, а Мундзьо перекручував ту мову і впевняв її, що панотець хоче її бити за зірвані квітки.

Мундзьо був би допевне відібрав від Краньцовської довгу науку доброго поведення, якби так не Славко. Вони змовилися йти до лісу на прогулку, через те не було коли Краньцовській заходити в суперечку з сином.

Шарлота й Краньцовська вибралися в білих рижових капелюхах. Зараз із самого краю лісу треба було дряпатися на стрімку гору. Не був би це великий труд, якби цей бік гори був порослий хоч одною травичкою. Коли ж бо тут виростали сосни, як у тій байці з діамантової гори. Пісок білий-білий, кристалічний, як узяти його на руку, то прозорий, чистісіньке скло. Лиш десь-не-десь видніється чатиння з сосон, що задержалося якимось чудом у піску, бо вода геть змиває. Ступити на цю землю, то ковзько, як на льоду. Навіть не можна вдержатись на вистаючій корінній сосновій, бо й воно через чатиння й навіяний пісок також ковзьке... Одинока рада помагати собі руками, хапаючись за кождим ступнем дерева.

Славко йшов наперед і брався помагати Краньцовській, подаючи їй одну руку, а другою держачись дерева. Вона хапалась його руки, а як тільки поступила ногою, ковзалась і прилякала.

Коли ж добралася трохи ближче до Славка, то обнімала його руками, щоби буцім удержатись на ногах. А попри це сміялася й реготалася, як дитина. Шарлота вважала цю пору за догідну, щоби лишити їх самих. Обіцянка спонукала Мундзя до вороття домів. Краньцовська це не завважила, а Славко випадком побачив, як ті двоє вернулися.

На самім вершку гори спочивали від втоми. Тут уже росла трава, а надто була широка межа, що відділювала старий ліс від молодника. Стояли обое в тіні й віддихувалися. Славко питався за Краньцовського, поважився вважати його за свого суперника. Не знати, чи задумував над ним наглумитись, чи боявся стрічі з ним.

— Ах! Не згадуйте мені за того драба! — відповіла Краньцовська. — Кілько разів згадаю про нього, то роблюся люта, мов змія. Можете собі поміркувати, як мені мило жити на світі. Подумайте собі! Вам можу все сказати: адже ви мужчина, вже розумієтеся на таких речах та й знаєте мої відносини дуже добре. Подумайте лиш! Кілько разів погляну на свої діти, стільки разів пригадую собі, що вони діти алкоголіка! Не знаю, чи здужаєте ви порозуміти, як ця думка точить мою душу?!

Зітхнула й нагадала собі, що Мундзьо десь облишився. Славко сказав їй, що видів, як Мундзьо з Шарлотою вернулися. Вона всміхнулася якось нещиро:

— Ви не завважили, як вона дискретно лишає завсіди нас обох самих? Видко, що вже добру школу перейшла. Та мені це байдуже! Нехай собі думає, що хоче. Вже яку

славу мені муж приспособив, то я не в силі гіршої собі напитати. А зрештою...

Подумала хвилику, вагувалась.

— А зрештою, — говорила далі, — чи знайдеться хоч одна розумна людина, яка би повірила, що жінка з таким мужем, як мій, та живе самотою, без приятеля? Адже жінка також не скотина. Чей потребує з кимось розмовитися, порадитися, хоч трохи розвести душу. Не пропадати ж мені в такому багні без ніякої відроди.

Послідні слова докинула, ніби про себе.

Хоч не любила нагадувати про мужа, отже раз нагадавши, не переставала про нього говорити. Розповідала Славкові, що муж далі бавиться й нема надії, аби вернув і через тиждень. Сьогодні приходив до неї економ із вісткою, що відпитав місце пробування Краньцовського. Певне, хотів, щоб Краньцовська звеліла йому їхати по мужа. Бо та служба все лиш за тим пазить, аби при нагоді вандрівки Краньцовського щось облизати. Але вона відрядила економа з нічим.

— Я вже не така дурна, як була давніше. Чи повірите, пане Славку, що я вже вдавалась до ворожок? Іще й тепер мені соромно, як собі нагадаю.

Пішли далі дорогою попри молодник на зруб. Там устигли вже чорниці обрости цілі стаї зрубу. Неначе якісь мишачі гаї, стелилися вони попри зрубані пні. Чорними кругленькими головками заманювали прохожих ід собі. Але проходжі на це не зважали. Вони лиш слухали одне одного. Тільки ожини їм заважали. Ця рослина брала прохожих підступом. Стелила крадьки проміж траву землею своє довге пруття й показувала ягоди, ще не достиглі, бо червоні. Але приступу до ягід боронила завзято, зо сказеною люттю, гострими колючками. Особливо чіплялася до спідниці Краньцовської. Вона мусила приоставати й видирати колючкам свою одіж.

Нараз над заходом виринула чорна хмара. Із поспіхом висувалася з-поза обрію на синє широке небо. Куди простягалася, лишала по собі чорну заслону. Вітер звівся сильний. Краньцовська вхопила обома руками криси свого капелюха й бігла в напрямі лісу, що його ще не зачали рубати.

— Біжім до будки, — крикнула до Славка, — бо змочить нас дощ до нитки!

Ще встигли забігти перед дощем. Це був ліс старий, з грубими соснами, призначений також на вируб. Недалеко й будка стояла, захист лісних робітників, просто й догідно виставлена. До двох дерев, що росли близько себе: одно від полудня, друге від півночі, прибіта поперечка на висоті росту чоловіка. На тій поперечці скосом до землі сперті широкі тріски з соснового дерева. Це була західна стіна. Від полудня й півночі дві простовисні, трикутні стінки. На схід сонця відчинено зовсім. Сподом прибиті тріски, мов до підвалини, до трьох дощин, що стояли лігма, кантом догори.

Як посідали Славко з Краньцовською в тій будці, то надворі потемніло. Буря знялася страшенна, нагло, доразу з цілою силою! Настала дивна сутолока гуку й реву. Проміж гони чатиння шуміло й свистало. Грубі сосни, неначе гнучкі лози, нагиналися верхами до себе і стукали одна об одну. Дудніли й гуділи, неначе дзвонили глухо великі дзвони, що в них обито серце грубим оксамитом. Скрипіла й пищала якась надломана суха гілляка. А посеред того лускав інколи грім і гоготав по дебрах і верхах.

Краплистий дощ товкся, немов горох до долівки. Ішла лісом музика на величезних струментах. Музика велична, могутня та дужа. Супроти неї людська музика на звичайних струментах подобала би на ляск батого супроти гуку гармати.

Найгірше незгідні голоси зливаються в далечині в гармонійні тони. Якою ж чудовою здавалась би ця лісова музика для того, хто прислухався б їй відтіля, аж із-поза тих чорних хмар! Варт великі гроші таке послухати!

Ця музика продиралась аж до серця, аж до душі тих обох, що захистилися в лісовій будці. Говорила вона не лише до їх вуха, але до кожного нерву на цілیم тілі. Що ж вона могла говорити? Що кому треба. Наказувала, певно, Краньцовській, щоби шукала собі дитини. Не з алкоголіком, що плодить хору, зденероввану дитину-відміну, але із здоровим мужем, що плодить здорову, збиточну, але любу дитину. Краньцовська не розуміла докладно слів тої музики, вона тільки почула бажання шукати захисту в того мужчини, що сидів біля неї. Обняла його своїми руками й притискалася, тулилася до нього сильно-сильно.

— Ох, любий мій пане Славку, я так боюся!

Отже це не було в неї почування страху. Це було бажання того незвісного, що його вливала їй у душу ця могутня музика.

Він боявся. Тремтів на цілیم тілі. У часі бурі й грому не був свідомий ні обіймів Краньцовської, ні її мови. Ще змалечку боявся блискавок і громів.

Буря виймалася. Небо знов прочистилось, а крізь китиці чатиння зазірало сонце на траву, що піднімала спроквола свої вершки вгору. Чисте повітря аж пахло. Як настала тишина, Славко спам'ятався. Поглянув на Краньцовську, що ще заєдно держала його в обіймах. Прийшли йому на гадку ті малесенькі губки, зложені в кружечок. Нараз обхопила його непереможна жадоба самця кинутись на ті губки, цілувати їх, кусати, гризти. Уживати цього добра аж до гидоти, а потім плюнути й піти собі. Зовсім так, як наїдався обідом аж до обмерзіння. Почування, набуте недавно, що він не найгірший, і поводження в Варвари додало йому відваги. Нахилився до неї під її рижовий капелюх, махнув лицем під її ніс і притис міцно свої губи до того кружечка. Але не почув смаку в тім поцілунку. Це був тільки сильний натиск до чужого тіла.

Вона ж почула біль у спідній губі, притисненій до зубів. Налякана, зірвалася на ноги і відскочила на один крок від Славка. Потім поправила на собі капелюх, що трохи пересунувся на один бік, і обізвалася:

— Не забувайтеся, пане Славку!

Подумала хвильку й прикинула ще одно слово:

— Адже це міг би тут хтось уздріти.

Не хотіла відбирати недотепні надії, хоч таки нападистий поцілунок та відібрав їй на разі всю приману любові.

А він гадкував у своїй голові: "Не хоче мене! Обнімала лишень зо страху перед бурею". Сидів у будці й боявся на Краньцовську поглянути. Утік би дуже радо, та не було куди.

Вона розсміялась:

— Чого ж ви сидите? Наважилися тут ночувати?

Зводився ліниво на ноги і став перед нею, захмурений, дивлячись десь убік.

Вона знов сміялася. Веселила її та його дитиняча непорадність.

— Може, гнівається? — запиталася. — Намість я на вас, то ви на мене!

Дивилася на його захмурене лице й поволі набирала знов приязні до нього. Гаряча кров, що час до часу рум'янила їй обличчя, тепер заливала їй очі. Через те Краньцовська гляділа, неначе крізь якісь дивні скла. Вона бачила Славка таким, яким хотіла його мати. Ненавиділа у нім усяку схожість із своїм мужем. Для того казала:

— От ліпше би ви зробили, якби обстригли те артистичне волосся і дали собі вуса підстригти.

Її чоловік носив довге волосся, розчесане посередині, і замашистий вус. Любувався в тих вусах і підкручував їх завсіди старанно.

Розлучаючись біля двірських будинків, наказувала ще Краньцовська Славкові, щоби не засиджувався коло читальні, але приходив до неї.

— Бо я вже за вами не буду посилати панну Шарлоту, тільки піду сама, а тоді...

Покивала на нього пальцем.

Славкові здавалося, що Краньцовська допомогла йому доконати великого відкриття. Нехай він тільки приведе до порядку своє волосся й підстриже вуса, то буде мати щастя до жінок, як і кождий інший. Те щастя він уявляв собі так, що кожда жінка намагатиметься дати почин до любовних з ним зносин. Був певний того, що як стане перед Краньцовською з підстриженими вусами, то вона заговорить до нього більше-менше в той самий спосіб, як говорила Варвара. Нічого й казати, що таке відкриття наповняло його серце радощами через край. Тільки одна-однісінька думка не давала йому спокою, а саме: думка про той його забобон. Неприємності ніякої не було, а тут нараз така втіха. Щоби припадом не спіткала його доля Гринька в Варвари. Цей також мав великі радощі зо сватів.

Вечором намовив Славко їмость, щоби їхала з ним завтра до міста. Вона згодилася радо зробити це для сина. Казала, що має важні орудки в місті. На ділі ж ті орудки міг би хто-небудь полагодити. Але їмость тішилася тим, що син її набрав послідніми днями якогось життя й веселості. Тільки, своїм звичаєм, не хотіла до цього ні перед ким признатися, тому й звалила причину своєї їзди виключно на самі орудки.

Скоро по півночі пробудився Славко з тяжкого сну, взяв передовсім розмірковувати над своїм забобоном. Як воно могло статися, що цей раз забобон не справдився?! Допевне, аж після цього жде його якесь велике горе. Це його дуже лякало. Бо він був певний, що забобон мусить небезпечно справдитися як не передом, то опісля. Він би хотів найрадше, щоби та неприємність уже проминула, а щоби теперішні поведження були вже наслідками тої неприємності. Отож передумував кожду дрібницю з послідніх подій свого життя. Всі вони не давали ще причини до такого постійного щастя, яке його тепер дожидало. Тоді передумував він події з цілого року, потім з попереднього року і... найшов! Дивувався, як це йому зараз не прийшло на думку?!

Адже всі роки, починаючи від того вигаданого першого іспиту, були для нього

нічим іншим, як тільки рядом часу безнастанної журби, гризоти й розпуки. Чи ж після цього дивниця, що по безперестаннім горю та жде його постійне щастя?! Таким вислідом передумування вигнав Славко зовсім із свого серця страх перед забобоном. Тепер міг спокійно віддатися мріям про недалеке щастя. Ось Краньцовська, багата жінка, залюблюється в його підстрижених вусах до нестями. Очевидно, саджає собі його, як проститутка свого гостя, на коліна, гладить його попід бороду, а може, навіть удасть ліпше проститутки примилюватись: адже вона його любить! Схоче вона щоднини такої забави безперестанку. Нічого легше, як узяти собі Славка на вдержання, нехай буде за чоловіка. Зробить його господарем тих двісті моргів, що купила за своє віно. А тоді нехай журяться іспитами собаки. Вона ще й гніватиметься на нього, якби він зважився хоч словом згадати за якусь науку. Лишень часом, може, буде поезії писати для Краньцовської. Він же пробував цеї штуки ще в гімназії, а потім зовсім закинув. Не велика це штука. Треба тільки так писати, аби й самому нічого з того не розуміти, бо ж він не розумів і чужих поезій: був певний, що автори також не розуміли. Тільки з правописом і інтерпункцією біда. Але такі справи належать до того, що друкує. Йому ж за те платять: мусив вивчити. Зрештою, цею штукою займатися буде віднехотя, принагідне, аби здивувати Краньцовську. Головним же його спортом буде господарка. Візьме собі такого Йвана, як батько має, та й господаритиме так, як батько. Лиш коней держатиме більше: молодих лошаків, бо він любить придивлятися, як вони брикають. Правда, на перешкоді стоїть Краньцовський, але з ним коротка справа. Славко ж вичитав у записках церковного права поради про вбивство мужа. Розуміється, за такий учинок Славко би не брався! Він м'якого серця: не вбив би й горобця. Найдеться якийсь інший, що стане Славкові в пригоді. Справиться так спритно з Краньцовським, що Славко навіть не буде знати, як і коли.

А зрештою, чорт бери Краньцовську й її чоловіка. Злакомиться на Славка якась інша, ще багатша. Вона не буде мати чоловіка. Удова чи панна: все йому одно, лиш аби мала такі маленечкі губки, як Краньцовська. Навіть може бути старша. Хутче її чорти вхоплять. Найде собі тоді іншу. Господарка приносить йому незміренні прибутки. Бо він патріот: упишеться до читальні. Мужики аж битимуться, щоби дірватися до роботи на його землях. Бігтимуть вдосвіта наввипередки, бо котрий спізниться, то вже не найде роботи в патріота.

Уже в крайнім випадку відрікається Славко й господарки. Пристане й на жінку заміжню. Нехай буде заміжня й безземельна, лиш би грошовита. Побудує йому вигідний домок і буде доїздити. Найме йому кухаря, що годуватиме Славка, як на заріз. Ще й заборонить йому під великою карою будити Славка до підвечірку. Нехай Славко висипляється від обіду аж до півночі. Намість вечері й підвечірку подаватиме цей кухар другий обід опівночі. Тоді й з'являтиметься тота багата дама. В неї зовсім такі губки й таке личко, як у Краньцовської.

Лиш то біда, де до лихої матері шукати за тими жінками?!

Славко не любить ніде рушатися з дому. Певне, в місті стріне його якась. Там же їх багато волочиться. Зачепить його так, як зачіпали проститутки у Львові:

"Може, підемо?"

Славко глипне спідлоба, чи вона схожа на Краньцовську. Ні!

"Уступися!" — скаже їй і піде далі.

Аж ось йому настрічу інша:

"Може, підемо?"

Ця вже викапана Краньцовська. І такі губки, й таке личко, й така на зріст, іще й така утленька.

"Ходім!"-буцім віднехотя бовкне Славко.

Вона ж на радощах скакатиме біля нього, мов той горобчик.

Отак роздумував собі Славко. Правда, не цими саме словами, бо він і не роздумував словами. Він бачив усі ті події, неначе в театрі на сцені. Навіть себе самого там бачив із підстриженими вусами, як відвертається від таких жінок, що не схожі на Краньцовську.

Ще актори не зійшли со сцени, ще акція була в самім розгарі, як Славко заснув наново. Спав, як звичайно, доти, доки їмость не збудила його до кави.

У місті, ідучи до фриз'єра, побачив Славко Потурайчина й доктора Фалькенбаума. Оба йшли назустріч Славкові. Доктор Фалькенбаум пхався на Потурайчина, підставляв своє вухо під його рот і в той спосіб тручав його з хідника в рів.

Порівнялися зо Славком, привітались, і Фалькенбаум зачав говорити:

— Я бороню їх цілком безінтересовно. Можете це кожному сказати.

Потурайчин йому перебив:

— Та чекайте! Пан Матчук іще не знає, що сталося.

Фалькенбаум приклав праву руку до свого вуха й ткнув його Потурайчинові під ніс:

— Що! Що ви кажете? Може, ви дали мені хоч крейцар? Ані мені, ані мому шефові.

Із гіркою бідом вдалося Фалькенбаума втихомирити. Потурайчин розповів Славкові, що має візвання до карного суду за проступок проти другого параграфа закону про збори. Щоби заложити в Вороничах читальню, був у селі в Неважука й закликав до нього кількох господарів на нараду. Потурайчин знав, що польські власті карають русинів за всяку культурну роботу поміж народом, як тільки хоч трішечки є за що-небудь зачепити. Для того, навчений досвідом своїм і своїх товаришів, виставив кожному запрошеному письменні записки, бо хоч другий параграф таких записок не вимагає, але практика виробилася протилежна. Мабуть, котресь із домашніх дітей, що сиділо на печі, не мало записок на письмі. Чи, мабуть, якась сусіда, що приходила зичити горшка, постояла трохи в хаті. Досить того: староство донесло до суду, що Потурайчин і Неважук скликали в Вороничах збори без повідомлення староства. Бо закон вимагає, щоби про всякі публічні збори повідомити староство три дні передом. За недодержання цього законного вимогу судитимуть Потурайчина й Неважука.

Потурайчин жартував і буцім сміявся з цієї справи, бо не чув за собою ніякої провини: все зробив, чого закон вимагає. Отже-таки, видно було по нім, що сміх його силований. Не так, мабуть, боявся засуду, як того, що стратить через те лекцію. Тож корився перед Фалькенбаумом очевидячки. Фалькенбаум ідучи тручав його в рів, а Потурайчин лиш незаметно, потрошки вступався. Фалькенбаум, бесідуючи з ним,

пускав "із нервозності" просто йому в лице дрібненькі, як мак, крапельки слини, а Потурайчин, навіть не обтирався з чемності.

У фризiera Славко не тільки привів своє волосся до порядку й підстриг вуса, але навіть, на втіху своєї матері, купив собі плящину з водою для волосся. Сам на таку річ Славко був би не здобувся, бо не мав сміливості, але фризier йому поміг. Намовляв Славка, аби собі купив-таки плящину. Захвалював ту воду, що вона й голову чистить, і засіває на ній волосся. Як приклад чудодійства цієї води показував фризier на свою голову.

Цей фризier, його звали Юдка, мав дивно лису голову. Ціла голова гола від потилиці аж до носа, бо й над очима, там, де мають бути брови, не було нічого. Ця голова вилискувалась, як макогін облизаний. Але приглянутись їй уважно зблизька, то, бігме, на ній був волос. І то геть від чола аж до потилиці. Довгий, сивий волос. Тільки рідонько, ой! як же рідонько: на цаль волосинка від волосинки. Відступитися ж від Юдки на крок, то кождий би присяг, що голова оскальпована! Але Юдка був переконаний, що на його голові буяє волос, мов троша краєм ставу. Бо він водно гладив себе по голові, а все злегенька. Любувався, що волос скобоче йому долоню, до черепа ж не доторкався. А як дивився коли на себе в дзеркало, то зблизенька, та й пантрував лиш за тим, аби вздріти волос. Так привик до цих обзорин, що очей своїх у дзеркалі не видів, а волос видів! Тому ж то й хвалився перед Славком, що вода йому допомгла.

Отже цею хвальбою не відстрашив Славка. Він уже хотів ту плящину купити, тільки ще вагувався з тої причини, що не знатиме, як цю воду вживати. Але Юдка обібрався вивчити, і то зараз.

— Насамперед натирається цею водою голову. Отак-о! — говорив Юдка й натирав Славкові голову. — Будете зараз видіти, що стане піна, як із мила, — приповідав Юдка далі й показав Славкові долоню.

Намість піни був там чорний бруд, бо Юдка ще сьогодні не мив рук. Але Юдку це й трохи не збентежило:

— Видите, який бруд із голови? — Потім учив Славка далі: — А тепер треба обмити голову теплою водою. — При цім слові обернувся Юдка до другої стіни та й крикнув: — Суре! Гіб ер вармес васер! (Дай сюди теплої води! (Євр.))

— Гоб нішт! (Не маю! (Євр.)) — обізвався сердитий голос з-за стіни.

— А ще ліпше: студеною водою. То здоровіше! — поправився Юдка й обмив Славкові голову студеною водою. — А тепер треба добре витерти чистим рушником, — учив Юдка далі і крикнув до другої стіни: — Суре! Гіб ер а райнес гандтух! (Дай сюди чистий рушник (Євр.))

— Гоб нішт! — відповів той самий сердитий голос.

— Але ліпше брудним, — поправився Юдка, — бо як зовсім свіжий рушник, то ще твердий, рапавий, а як уже вживаний, то м'який, податливий.

У такий спосіб прийшов Славко до плящини з водою на волосся.

Їмость радувалася з того. Натомість не злюбила, що Славко підстриг собі вуса. Аж засумувалася, як побачила його.

Як їмость із Славком вернула, то не застала Пазі дома. Відносячи сама справунки до спіжарні, переконалася, що бракує муки й сиру. Ніхто інший не міг узяти, тільки Пазя. Ключі від спіжарні лишила їмость у панотця в канцелярії, та й ще йому наказувала, аби їх пантрував. А він забув про це. Мав багато важнішу роботу. Лазив сьогодні на стрих та й поносив відти до хати всі старі рами з побитими шибамі. Насмітив повну хату. Поскладав ті запорошені рами в великій кімнаті під стіну та хвалився перед їмостью, яке він діло доконав. Це ж вікна зовсім добрі, лиш повставляти декілька нових шиб.

Їмость не говорила ані слова. Пішла до Славкової кімнатки й зі злості плакала. Ті рами з шибамі були призначені на інспекти. Тепер їх висаджуй знов на під. Кілько разів виїздила їмость із дому, завсіди заставляла якусь позму. Треба вважати на панотця, як на малу дитину, треба ховати перед ним усе, як перед дитиною сірники і ніж. Намість пантрувати ключів, то його висадило на стрих, аби Пазі лишити час нишпорити по спіжарні. Навіть не знає, коли Пазя вийшла. Та ще й тішиться, як та маленька дитина, що вдалося їй розпороти пішєвку й пустити пір'я на хату.

Пазя вернулася задихана. Вибріхувалася перед їмостью, що лиш тепер вийшла. Ходила буцім до Йванихи передати їй гроші на шнурки до черевиків, бо пірвалися, та в неділю не матиме в що взутися. Клялася в душу й тіло, що правду говорить. На доказ того розповідала їмості, що до Йванихи принесла сьогодні акушерка свіжу дитину.

Як їмость її запиталася, чого в спіжарні бракує муки й сиру, то вона обрушилася. Її ще ніхто на крадежі не спіймав, та й дасть господь милосердний, що ніхто цього не діжде. Вона не боїться й зараз присягнути, що нічого ніколи не порушила.

Не було що їмості далі й допитуватися. Зрештою, не хотіла зчиняти великого крику, аби панотець не довідався, бо він би зараз розвів таку сварку, що ще до тої шкоди сміх би з себе зробив.

Пазя правду казала, що ходила до Йванихи, що передала на шнурки та що до Йванихи принесла акушерка свіжу дитину. Але також правда, що Пазя вкрала муки й сиру, та й віднесла до Йванихи.

Як тільки в панотця полягали спати, відчинила Пазя тихесенько в кухні вікно, вискочила надвір і пішла бігцем до Йвана.

Там сьогодні, з нагоди гостювання акушерки, був могорич. Іван мешкав недалеко від церкви. Там стояло рядом, може, яких десять хат, межи ними й Іванова. Бо на цих пісках не держиться село так купи, як на чорній землі. Село Вороничі порозкидане на великім просторі. Хоч невеличке, а ділиться на три присілки. Скоро кілька хаток при купі, то вже й присілок. Майже кожде господарство має весь ґрунт укупі. Там і будинки стоять. Такі будинки не чіпляються сусідських, як на Поділлі, але стоять одинцем. Котрий господар багатший, то має до обійстя свою дорогу, а котрий бідніший, то обходиться стежкою.

Такою стежкою зайшла Пазя до Йванової хати. Хоч мала, отже мусила Пазя схилитись, як уходила досередини: такі двері низькі. Хатчина тісенька. Перейтися по

ній не було місця, можна лиш сидіти або стояти. Зараз біля дверей направо стояла велика піч із припічком, що займала собою майже третину хати. Насупроти дверей стояв стіл під стіною на перехресних ногах, нині застелений скатертю. Попід обі стіни, одна наліво від дверей, а друга напроти них, простягалася широка лава на ковбках, закопаних у землю. Біля печі — прилавок, а на нім спиралось одним кінцем кілька дощин. Другий їх кінець спирався на лаві, що йшла попід стіну. Ці дощини — буцім ліжка. От і вся обстановка в хаті. Не було тут ані килимів, ані вишиваних подушок, ані мисника, ані мальованого комина, ані навіть таркатої верені, як по інших українських селах. Голісіньке. Не знати, чи через бідну землю затеряли тутешні люди почуття потреби прикрашувати свою домівку, чи через недалеко вже сусідство мазурів. Бо мазур не любить у прикрасах. Він старається за те, що йому потрібне, а не за те, що красне.

У хаті душно й воняло, бо під припічком мало своє леговище поросля, що Йван його приніс собі від панотця. Ця духота й цей сопух запаморочували доразу кожного свіжого, що входив до хати.

Але зате був добродійством для тих дітей, що жили на вдержанні в Івана. Ці діти, заголомшені вбийчими газами, западали в глибокий сон або куняли на печі, затуманені, тратили апетит і не потребували кричати з голоду.

Опріч акушерки, застала Пазя з чужих удову Варвару. Сиділи за столом і балакали. Акушерка невеличка, але груба, вже старша жінка. Таке мала лице, що якби їй приправив вуса, то ніхто би не пізнав, що це жінка.

Іваниха була ростом більша від Івана. З виду на свій вік застара, хоч на ділі молодша від Івана. Лице в неї червоне й напухле від горілки. Заєдно лучалась їй нагода впиватися, бо бувала зчаста в місті та діставала від акушерки напитки. Так привикла до цього, що й за свої гроші купувала. Іван про це не знав та й не міг знати, бо він приходив лиш на ніч додому. Він був скупий, не дозволив би їй видавати гроші на горілку. Одначе вона мала такі гроші, про які він не знав. А як їй цих грошей забракло, то відносила до корчми муку й збіжжя.

Ждали на Пазю з вечерею. А як вона надійшла, кинула Іваниха на окріп пироги. Але горілку вже пили, бо на столі стояла надпита до половини пляшка, а побіч неї кусень хліба.

Ще пироги не зварились, як увійшов до хати Гринько. Приніс із собою кошіль і зараз-таки зачав відти виймати горілку, пиво й ковбасу. Боявся, щоби Йван не вигнав його зараз із хати, для того показував на самім вступі, що не прийшов упорожні, але вповні. Добре зробив, бо Йван таки налагодився був викидати. Та як побачив стільки добра, то лиш усміхався тим своїм придуркуватим сміхом, Іван був наче та бджола-сторож, що чатує в вічку улія цілий день і цілу ніч. Скоро занюхає чужу бджолу порожню, так зараз викидає, а як сама не здужає, то кличе других на підмогу... Тоді її, голодну гостю, жальцем у спину: "Не лізь, вража дочко, до чужого улія". Коли ж гостя повна, що не лишень мав для себе досить, але мусить і другому вділити, бо як ні, то мед боки порозпирає, тоді сторожиха низький поклін перед гостею: "Просимо, сестричко,

ближче, то все одно чий, аби улій".

Зачалася вечеря таки від Гринькового приносу. Пили горілку й їли ковбасу. Іваниха напувала горілкою і свої рідні, малі діти, два хлопчики й донечку, що ще не спали, але сиділи рядком на тих дошках, що становили ліжко. Була такого переконання, що горілка додає дітям здоров'я. Як же їм дала по кусникові ковбаси, то котре перше вхопило, зараз тікало на піч на самий зад. Там оберталося до стіни й, держачи ковбасу цупко в руках, рвало її зубами стільки, кільки влазило в рот. Але, однак, лупало очима на боки, чи не закрадається хто видерти. Достоту як та собака, що вхопить кістку й ховається з нею на недоступне місце. Нехай тільки що ворухнеться поблизу, зараз собака гарчить.

По вечері пили пиво, а акушерка, не так п'яна, як запаморочена духотою й сопухами, наказувала Йванисі:

— А пам'ятайте, Йванихо, що на похорон цієї дитини призначено сто корон. Скоро лиш умре, то я вам сама своїми руками принесу гроші. Отут перед вас поставлю на стіл. Аби мені так матінка Христова допомогла зайти додому!

А Йваниха була водно п'яна: вона зачинала вже пити від досвітку. Сперлася ліктем на стіл і кивала побожно головою за кожним словом акушерки. Потім промовляла до неї ласкаво:

— Ей! Не кленіться, пані, бо я вам і так вірю. Очі видять, що цій дитині не може бути довгого життя. Таке воно марненьке, таке делікатне, як пушок. Не знати, чим би його й прокормити. Але чим бог дає, тим християнин годується. Самі не їмо ніщо інше, тільки бульбу та й капустку, та й воно мусить до цього привикати. Скоро непривичне, то зразу дістане такий животик, як бубен, але що діяти? То все дар божий. Дякуймо йому, небесному, що родить бульбу та капустку!

А Гринько провадив розмову з Пазею. За кожним словом рухав шкірою на голові та й вухами. Просив Пазю, щоби вставилася за ним у Варвари. Нехай Варвара вийде за нього заміж. Пазя вставлялась, а Варвара не хотіла й слухати. Тоді Пазя сказала до неї:

— Та він каже, що давав тобі якісь гроші.

Варвара влютилася:

— Задурно мені грошей не давав. Що собі такий каліка гадає? Та мені в місті пани, такі біленькі, з золотом на зубах, та дають по дві корони. А якийсь панич та дав мені такий маленький вишиваний черевичок. Висів у нього на стіні над ліжком.

Вийняла з-за пазухи червону платинку, розв'язала й витягла підставку на годинник у формі маленького вишиваного тихолазика. Певне, вкрала з-над ліжка, бо ця річ їй ні до чого не придатна, то й нікому би до голови не прийшло робити їй такий дарунок. Показала Пазі, й обі оглядали те диво. А тим часом Гринько говорив:

— Будеш видіти, Варваро, що візьмеш гріх на душу, бо я, бігме, повішуся!

— Таки це найліпше зробиш, — відповіла Варвара спокійно, — бо ти в криміналі мусиш сконати; такий каліка, як ти, та не витримає кримінальським мурам.

Потім обернулася знов до Пазі й оглядала черевичок. Були вже обі п'яненькі і задурманені сопухами, тим-то й не довиджали добре, особливо що маленька лампа на

стіні задля браку чистого повітря майже погасала. Іван сидів мовчки на лаві під вікном. Сперся ліктями на свої коліна, а пальці запустив у розкуйовджений волос. Дрімив. Варвара завила старанно тихолазик у платинку, сховала за пазуху та й обізвалася до Пазі:

— Я це хочу подарувати вашому паничеві.

Пазя розсердилася. Її маленькі очка займалися вогнем, а лице почервоніло, як на морозі.

— А тобі зась до панича! — крикнула на Варвару й додала зневажливе, простацьке слово. Варвара також розлютилась:

— То я — сяка-така! А ти ліпша? — Устала з лави й справила до Пазі кулак. Кивала ним над її чолом і приповідала: — Коли хочеш знати, то я вже була з паничем!

Пазя також устала й кричала їй у відповідь:

— Брешеш! — Потім відбила її кулак своїм і сказала: — Ти наживай матері своїй над гробом, не мені над головою!

Тепер обидві разом прозивали себе послідніми словами й тягалися за волосся.

Ані Йваниха, ані акушерка, жодна не обзивалася. Вони тільки витріщили здивовано очі й приглядалися. Ні одна з них не була певна, чи це зіправди діється, чи лиш їм привиджається. Такі були п'яні й запаморочені.

Зате Йван умішався поміж роз'юшені жінки. Устав поволі з лави, позіхнув і, зовсім не кваплячись, приступив до них, одною рукою вхопив Варвару за коси, а другою Пазю. Потім розвів руки широко, розділив жінки й крикнув на них:

— А тепер мовч одна з другою!

Але вони не мовчали. Паплюжились далі й рвалися одна до одної з кулаками. Іван над ними гукав:

— О! Небого, як я держу, то руки мають бути в вас закороткі!

Потім нараз сіпнув їх обі докупи та й товк чолом об чоло.

Від цього йшов такий голос, начеби хто стукав чиколонком до стола.

— А тепер буде тихо чи ні? — промовляв за кожним стуком.

Помогло. Жінки втихли. Іван випустив їх із своїх рук і сказав:

— Махайте спати.

Варвара вийшла без "бувайте здорові". За нею потягся Гринько. Пазя лишилася.

— Та й ти вже йди! — обізвався до неї Іван. — Завтра рано вставати би до роботи.

Пазя вийшла, а за нею Йван. Завів її до стайні. Це була прибудова до його хати, під одною стріхою, якраз місце для одної корови. Він тут спав у жолобі.

— А вважай, не впадь на корову! — говорив Іван до Пазі. Але вона не могла ще забути своєї суперечки з Варварою. Взяла Йванові докоряти, що він не обстав за нею, та й зачала йому доказувати, що її була правда, а не Варварина. Та Йван не хотів цього слухати, чия правда, а хто провинився. Він так привик уже до бабських сварок і бійок, що зовсім не кортіло його довідатися, з-за чого посварилися Варвара з Пазею.

Гринько проводжав Варвару і безперестанку намовляв її, аби йшла за нього заміж. Варвара навіть не чула, що він говорить. Зовсім так, як би його біля неї не було. Ішла,

трохи потікаючиоь, і говорила сама до себе. Відказувала на Пазю. Називала її всяко. Всі зневаги, які знала змалечку й яких вивчилася в місті, сипалися тепер із її рота, як із рукава. Викрикала голосно про всі крадіжки Пазі в панотця та про своє знакомство з паничем. Належала до тих жінок, що не вміють потиху думати. Тож виповідала навіть такі справи, що їх знаття людьми могло їй пошкодити. Розмовляючи з криком сама з собою, вимахувала ломакою, ніби когось б'ючи: уявляла собі свою ворожицю зараз тут, перед очима. А без ломаки ніччю не випускалася, хоч це не є звичаєм молодиць ходити з палицею.

Помітила Гринька аж коло своєї хати перед дверми. Зразу приглядалась йому, дивуючись, відки він тут узявся. Нараз присіла й загримала хутко ломакою об землю. Так вигонять курей або свиней із грядок.

— Марш! А підеш ти! — кричала на нього, як на пса. Пішла до сіней і замкнула за собою двері.

Гринько стояв, мов не при собі. Ті Варварині присюди й той гриміт ломакою об землю налякав Гринька. Зовсім забув, яку мав постанову, йдучи сюди. Він думав зайти силоміць до хати, бо тепер Варвара п'яна, то легше здасться на підмову та й не матиме сили вибити його. Отже цілу цю постанову викинув йому той переляк чи зачудування, яке нагнала йому Варвара своїм поведенням. Почувався так, як той зайчик, що наскочить у лісі на сидючого чоловіка. Намість тікати, то зайчик із дива стає на задні лапки, нащурює вуха й приглядається тій чудасії.

Коли ж отямився Гринько, то вже не мав охоти добуватися до дверей. Обернувся й пішов. Розумів тепер дуже добре, що Варвару вже стратив навіки. Лиш одним один мав жаль до свого каліцтва, а саме: що не має спромоги вбити Варвару. Коли б так руки йому служили, то зараз украв би десь сокиру, розбив би двері й морснув би Варвару сокирою в чоло. Нехай би ані дригнула!

Любив Варвару так, як любить зайчик своє життя, коли за ним лис гонить. Тепер бачив, що те життя втікає від нього. Знав добре, що жодна дівчина за нього не піде. Лиш одна Варвара була йому під пару: він злодій, а вона сільська повія. Він — злодій п'ятнований, бо він сам вірив у те непохитно, що, покрививши йому пальці, назначила його природа на злодія. Ніхто з кривих не хотів держати його в хаті, бо він до тяжкої роботи не здатний. Батька ні матері не мав уже, відумерли його перед п'яти літами, лишаючи йому чверть моргу ґрунту. Хату дістав старший його брат, що вмер перед двома роками, лишаючи вдову з трьома дітьми. Удова вийшла заміж удруге, і обоє гонили Гринька від хати, як скажену собаку. Ще часом його стрик, Павло Гаєвий, передержав його якийсь час у себе, але недовго. Тепер мешкав Гринько на оборозі в Павла Гаєвого. Одначе крадьки, так, що ніхто не знав, навіть Павло ні. Закрадався на той оборіг уночі, як уже всі спали в хаті.

Гринько ходив також до Прусс. Казав, що був за мірошника в якімось млині. Чи воно правда, ніхто цього не доходив. Знали тільки, що торік приніс гроші з Прусс. Цього ж року пішов також, але вернув за два тижні. Роботи не знайшов, гроші ж приніс.

Роздумав собі так, що оженився з Варварою, бо вона має хатчину й городець.

Рахував, що на бульбу й капусту вистане їм ґрунту. А на решту старатимуться кожде по-своєму. Вона в молодих панів зароблятиме, доки ще сама молода, а він також буде промишляти так, як досі.

Він ходив щодня рано до міста та старався щось украсти: горнець, склянку, батіг, фарбу, цвяхи, що-небудь. Розуміється, це не завжди йому вдавалось, але все приносило йому деякий крейцар. Мав знакомості з львівськими злодіями, виїздив навіть до Львова помагати їм. Головна його поміч була — переховувати крадені речі. Як заходила небезпека, що поліція попадала на слід злодіїв, то вони передавали йому речі на сховок. І він їх ховав добре, що ніхто інший не вдав би так. Розносив ті речі по селу й ховав їх людям в острішки або закопував десь у дебрі. За якийсь час віддавав злодіям ті речі, а вони за переховок йому платили. Але він би з тої платні не багато зискав, якби не взявся на спосіб затаювати з тих речей дещо для себе. Продавав потім знакомому жидові. Отак упрятав собі більше як двісті корон, а опріч того, держав у сінні в Гаєвого п'ять маленьких ложечок. За всі п'ять давав йому жид три крейцарі, для того він їх задержав собі. Не знав, чи жид його ошукує, чи ті ложечки зіправди нічого не варті. Ще від весни не зголошувалися злодії до Гринька: або їх полапано, або вони вже покинули Гринька. Оце заставило його призадуматися над тим, що з ним далі буде. Він думав, і з цих думок виринула любов до Варвари.

Це була любов пристрасна, ідеальна, звіряча, чи як її хто схоче назвати. Досить того, Гринько почував, що без Варвари нема йому життя. Тільки про неї одну думав, тільки про неї одну любив розмовляти, тільки при ній одній почувався веселим. Зовсім не змінє стану речі, що коли б інша була тою вдовою, що тепер Варвара, не схожа навіть на неї з лиця, то він би цю іншу так само полюбив. Так само бажав би знищити її, забити, щоби вона до другого не належала, якби допевнивсь, що вона не хоче належати до нього.

Гринько прийшов на обійстя Гаєвого, видряпався на оборіг і ліг. Думав заєдно про Варвару. Навчений твердим життям розуму, не дурився надією, що ще якось воно все обернеться на добре. Видів докладно, що Варвара його ненавидить і навидіти вже не буде. Розумів також, що при своїм каліцтві не здужає її вбити. Розпука обгорнула його душу, і йому здавалося, що потопав. Зараз близько берега на глибокій воді. Ціла гурма людей стоїть на березі, та дістатися до нього не можуть. Він видить їх, чує їх голоси, розуміє їх мову, а промовити до них не здужає. Отакий безпомічний!

А Варвара? Вона побоювалася, що Гринько влізе якось до хати. Тому вилізла на стрих і потягла за собою драбину. Ненавиділа того каліцуна. Та й взагалі не хотіла й думати про віддавання. Теперішнім своїм станом була зовсім довольна. Любила молодих паничів. Як їх бачила, то трохи не іржала до них. Але ніколи не бажала собі, щоб який хлопець держався її вірно. Пішов один, то лучиться другий. Через те не завидувала Пазі панича. Була тільки люта на неї, що Пазя її зневажила перед людьми. Коли ж тепер забула про зневагу, то заснула на поді таким твердим сном, що хоч гармати коти, то не добудишся.

Пазя ж не те, — вона з природи була заздрісна. Не могла стерпіти жодної дівчини

побіч себе. Навіть надсаджувалася роботою, лиш аби не допустити до того, щоби взяли яку наймичку їй до помочі. З кожним, із найсердитішим чоловіком згодилась би, а з найліпшою жінкою ні. Зо Славком хотіла лиш часом пожартувати, а як довідалася, що й Варвара кинула оком на нього, то була б їй очі видерла, якби так сила. Для того не могла забути своєї суперечки з Варварою.

Уже як вернула на плебанію й лягла в кухні, то сон її не брався. Така була люта, що трохи своїх рук не кусала. Здавалося їй, що сюди до Славка не має приступу жодна дівчина, жодна молодиця. Аж ось та повія, Варвара, наважилася заманити його до себе. Хто знає, чи й не вдасться їй це. Адже Славко ходить десь водно перед полуднем у поле. Варвара може його перейти та й закличе до себе. Якби Пазя знала, коли він там знайде, то би побігла й повибивала тій повійниці вікна. Наробила би такого вереску, що люди би позбігалися. Але ні! Пазя не може до того допустити, аби Славко запізнався з Варварою. Ніяким світом. Щось треба конечне придумати, аби загодя розбити всякі сходи́ни між ними. Постановила сповістити їмость, що Варвара задумала. Але це, мабуть, нічого не допоможе. І Пазя в безсильній люті трохи не плакала. Передумувала всі можливі способи, як би, з одного боку, відстрашити Славка від сходин із Варварою, а з другого боку — помститися на ній. Та й таки придумала. Аж тоді успокоїлась і заснула.

На другий день пантрувала Пазя, щоби стрітись десь із Славком на самоті. Удалось їй зловити його, як ішов із саду від своїх ямок на другий сніданок. Обіздрівшись навкруги, чи хто не підслухує, приступила до Славка й обізвалась:

— А панич най не заходять собі з Варварою, бо вона заражена. Учора була в Іванихи акушерка та й оглядала Варвару. Казала, що незабаром їй ніс відлетить. Піде, мабуть, до шпиталю.

Побігла назад до кухні, лишаючи Славка переляканого, трохи не в обмороці. Всі його надії розвіялись в один миг. Ось де він, той забобон. Якою невмолимою правдою переслідує він кожну людину. Покаже один нужденний промінчик утіхи і зараз дає за те ціле море гризоти. Що ж тепер Славкові по його підстрижених вусах? Що йому з того, що жінки липнутимуть до нього? Ось нині він був певний, що як тільки покажеться Краньцовській на очі, так вона зараз із ним замкнеться, посадить собі його на коліна або йому сяде, а то ні відси ні відти маєш: зараза! І що ж йому тепер діяти? Хіба зовсім не йти до Краньцовської? Але чи можлива це річ? Він же для неї привів волосся до порядку, підстриг вуса, а навіть зважився купити воду на волосся, і після того всього мав би сидіти дома? Найгірше лякало його те, що треба буде йти до лікаря. Але, може, ця біда ще не причепилася до нього? Промінь надії блимав йому перед очима. Адже не може бути, аби той забобон жартував так погано. Дав йому стільки літ гризоти й розпуки, то за те належиться Славкові якісь тривалі радощі.

По другім сніданку, як вийшов Славко надвір, то ще вагався, чи йти йому до Краньцовської. Може б, ліпше заждати до тої пори, коли допевниться, що здоровий. Але його так тягло до Краньцовської, що доти думав, доки не придумав собі такі причини, котрі не тільки не забороняли, але просто наказували йому йти туди. Вигадав собі, що це доля навмисне піддала йому гризоту про заразу, аби зменшити трохи його

радощі. Бо якби його втіха не була нічим затемнена, то зараз по ній мусив би наступити смуток. А так при тих великих радощах усе буде потрохи журитися хворобою, тож вони стануться для нього зовсім будніми, а через те тривалими. Іти ж мусив доконче сьогодні ще й для того, що до завтра підросли би трохи вуса, а через те зробив би на Краньцовській слабше враження собою. По такій розвазі пішов ні надто радіючи, ні надто сумуючи, якраз у такій настрої, якого вимагав його забобон, щоби все було гаразд.

Краньцовська ждала на нього й сьогодні. Отже не з нетерплячкою, але з несупокоем. Коли роздумала собі на самоті, що з цього всього може скоїтися, то трохи перелякалася. Вчора навіть рада була, що Славко не прийшов. Мала час розважити собі докладно постанову, як має заховуватися супроти нього. Тепер тільки була неспокійна тому, бо боялася, чи вдасться їй виконати цю постанову. Вона пізнала вже себе, що як тільки побачить Славка, то забуває зовсім на те, що передом собі постановила. Коли дивиться на нього, то набирається якогось дивного почування. А те почування заставляє її язык говорити таку мову, яку вона зовсім не наміряла.

Учора роздумувала цілий день над цією справою. Погодилася вже з тою думкою, що їй вільно мати свого приятеля. Уже хоч би з тої самотньої причини, аби помститися на своїм нелюбі. Одначе були до цього ще три важні причини. Що перша: загальне переконання, що вона має такого приятеля. Бо поминувши навіть сплетні її мужа, ніхто розумний не повірить, що вона вдоволяється таким п'яницею, як її подруг. То друга причина, що вона почуває таку потребу полюбити якогось мужчину й забавитися з ним. А третя, що тій любові ніщо не стоїть на перешкоді. Бо одно, що її подруг на цілі тижні пропадає з дому, а друге, він їй не важився би нічого сказати, хоч би навіть довідався про це. Удавав би, що не догадується нічого. А хто знає, чи й не був би з того радий, що й вона має якийсь гріх на душі. Бо тоді не боявся б її так дуже за своє п'янство, як тепер боїться, та й мав би причину до нових "вандрівок". А від них він уже не відвикне.

Славка ж вона дуже полюбила, бо здавалось їй, неначе він подобає зовсім на той образ, який вона в серці своїм носить. Змалювала собі цей образ у хвилях горя й зневіри, тоді, як сиділа самотою й роздумувала, що сини її — це діти алкоголіка. Старший син не проявляє ніяких здібностей, мабуть, учитися не зможе. Молодший, хоч уже йому два роки, не вміє ще говорити, а надто мав уже істеричні напади. Змалювала собі цей образ тоді, як роздумувала над тим, що загирила свій вік молодий. Ані одна мрія молодості не справдилася, все сталося якраз навиворіт. Соромиться навіть показатися між люди. Здавалось їй, що ніщо інше не може її ждати, лиш усілякі сподівані й несподівані нещастя.

Цей вимріяний образ був противенством до її подруга з виду й з удачі. Але вона не знала, чи цей образ виринав передом, заки пізнала Славка, чи, може, саме Славкова поява змалювала їй той образ. Досить того, що Славко подобав на нього, особливо своєю вдачею. Краньцовська хотіла мати мужчину тихого, смиренного, що сидів би завсіди біля неї та й був їй слухняний. Через свою мовчазність і сум подобав Славко на

такого. Любила також Краньцовська його невинність, бо вона думала, що він зовсім невинний. Остогидла їй фізична любов. Вона ж зазнавала цю любов від чоловіка, що не вдовольнявся своєю жінкою, але приставав також із усілякими повіями. Тож Славкова несміливість чарувала її серце. Хотіла б його видіти таким завсіди. Та попри це ні за що в світі не згодилася б, щоби Славко задля своїх мужеських забаганок шукав собі іншої жінки. Він би цим опоганив себе в її очах так, як її подруг. Із другого ж боку виділа, що Славко не є зовсім вільний від таких забаганок. Той нападистий поцілунок у лісі, що відібрав їй на хвилю всю приману любові, та був ніщо інше, як саме така забаганка. А навіть вона сама почувала часом до нього несвідомо фізичну любов. Вона — старша жінка та розумілася вже на таких почуваннях. Не раз тягло її щось силоміць, щоби його обіймати або хоч доторкнутися злегенька кінчика його носа. Або ті обійми в лісовій будці, коли кругом гуділа буря. Вона зробила це з переляку, а отже дрижала на цілім тілі з любові.

Тепер здавалось їй, що зловилася в якусь пастку. Бо коли відкажеться, то стратить Славка. Він тоді шукатиме таких жінок, як її подруг. А тоді він для неї пропащий, хоч би навіть пересиджував з нею всі дні й усі ночі. Також поцілунків відмовити йому не може. Вона ж хоче відкрити перед ним усі тайни свого серця, мусить його до себе зосміливити, бо нічого їй так у житті не бракує, як людини, що перед нею могла б відчинити свою душу. Цього ж їй досі не судилось зазнати. А попри те все обіймав її серце страх перед скандалом. Вона знала, що належати до іншого серцем і душею, то це більша зрада подружньої вірності, аніж належати тілом. Отже, загальне переконання про жіночу неславу лякало її дуже. Хоч розуміла, що це забобон, зашпелений їй змалечку, то все-таки не могла розлучитися з тою думкою, що доки лиш любить другого, то це їй вільно, коли ж віддасться йому тілом, то вже станеться простою повією. Тоді й сама затратить пошану для своєї особи.

Отакі ж гадки зродили в ній почування, що вона сама зловилася неначе в пастку. Бо відмовити Славкові не сміє, пристати ж на його забаганки не може. Вона вірила непохитно, що приязнь із Славком вижене з її серця дотеперішню гризоту. З другого ж боку боялася, що ця приязнь та нажене на її душу непереможний несупокій душевний.

Такими думками мучилася Краньцовська цілий вчорашній день. Аж укінці додумалася до постанови, котра навела на її серце розвагу. Постановила собі залишити супроти Славка всякі натяки любовні. Коли ж він цього бажає, нехай сам допоминається. Тоді вона йому не відмовить. У любовних обіймах скаже йому, що він своїми забаганками намагається їх любов споганити. Коли ж це не pomoже, то нехай робить як знає. Але почин і заохота від неї самої не сміє вийти. Тоді в неї буде совість чиста. Неслава на неї в її очах не може спасти, бо все сталося насупереч її волі; коли б тільки вдалось їй заховати при Славкові цю задуману здержливість. Бо досі, як тільки його побачить, то теряє зовсім свою постанову. Якась дитиняча веселість охоплює її серце. Стається тоді такою бесідливою, що не може вдержати свого язика. Завсіди вихопиться з таким словом, яке зовсім не наміряла сказати. От і тоді, коли посидала за ним Шарлоту. Адже хотіла його лиш на те мати при собі, щоби показати йому свою

байдужість, а тим часом зачала йому докоряти Варварою, хоч не мала до цього ніякого права, бо їх із собою досі ще ніщо не лучить.

Але тепер постановила бути панею свого язика. В жаден спосіб не скаже ані одного необдуманого наперед слова. Можна ж ті натяки залишити. Є й без того об чім розмовляти.

Вже бачила Славка крізь вікно, вже лиш із трудом відгонила сердечний сміх із своїх маленьких губок, уже аж тягнуло її щось вибігти насупроти нього, а все-таки не забувала про свою постанову. Ждала на нього в малій світличці, що біля веранди. Не рушиться відсіля, нехай її шукає. Але він не шукав, бо це ж була найближча світличка.

Увійшов до неї з підстриженими вусами. Трохи не кинулась і не вицілувала його за те. Зовсім не з тої причини, що це його занадто прикрасило, але для того, що він її послухав та що задля неї ж їхав до міста навмисне до фризієра. Подумала собі на свого нелюба з тими великими вусищами. Ах! Які ж вони гидкі! Він же мочає їх завсіди в пиві, в страві, розчісує щіточкою зо свинської шерсті! Здалося би Славка похвалити за його слухняність, за те, що хотів зробити їй приємність, що такий добрий для неї. Але ні, це ж були би знов натяки! Не питатиметься навіть, де він був учора, бо з такого питання та зійшла би таки розмова на вуса.

Попросила його сідати й розпитувала за читальню, а в серці тішилася, що таки перемогла свій непосидючий язик. Наказала йому говорити те, що вона хоче, а не те, що язикові було би мило. Славко відповідав віднехотя: він надіявся інакшого привіту від Краньцовської. Та вона помагала йому в відповіді. Розпитувала про кождо частину будови окремо. Чи вже стіни виліплені, чи дах покритий, чи вже є якийсь стіл, лави тощо? Рада би сама побачити те диво вороницьких гайдамаків. Може, підуть там.

— А ви чого так нахмурились? Гніваєтеся, чи що?

Він сидів туманом. Той сум, що нападав його в часи пристрасті, переміг його тепер зовсім. Його очі, що в них малювалася похіть, соромилися самі за себе й утікали лячно від її погляду.

— Вам, бачу, знов щось сіло на ніс. Мушу я вам те "щось" зігнати.

Усміхнулась і злегенька доторкнулася своїм пальчиком до кінчика його носа. Була свідома цього діла, навіть намірила його. Отже, мала совість спокійну, бо не вважала це за ніякі натяки, тільки була переконана, що мусить його якось розрухати. Але він сидів мовчки. Його несміливість смішила й бавила її. Уважала за свій обов'язок додати йому трохи відваги. Зачала йому допікати Шарлотою. Певне, він почуває щось до Шарлоти, бо, видно, тужить за її товариством.

— Я не дбаю за ніяку Шарлоту, — відповів він сердито.

Був у такім настрої, як той мужчина, що сидить на самоті з любкою, а то хтось навмисне приходить і заважає. Та й ця сердитість бавила її.

— Ну! Не сердьтеся, я жартую. Адже не маю найменших причин уважати вас за такого, що одну жінку цілує, а за другу думає.

Та й це вона не мала за ніякий натяк. Навпаки, була переконана, що говорить йому "моралі". Адже молодий чоловік повинен знати, що жінок негарно зраджувати. Але

попри те можна йому ще трохи Шарлотою допекти, бо інакшим способом годі з нього слова добути.

— Кажіть же, куди волите піти? До лісу чи до читальні? Як хочете до лісу, то я можу вам зробити ту вигоду, що лишу вас у лісі самих із Шарлотою.

Він відповів на те знов сердито, що йому все одно куди, лиш аби без Шарлоти.

— В таких разі не забудьтеся знову. Таких нападистих поцілунків я не приймаю. Ви взагалі не вмієте цілувати, пане Славку! Натиснули-сте мені губу до зубів, що аж боліла. Ось вам за те! — При цім слові вдарила його по руці. Це також, на її думку, не був ніякий натяк. Совість у неї чиста: вона тільки хоче йому пояснити, що й поцілунком можна зробити жінці прикрість. Уважала навіть за вказане навчити його, як має цілувати, щоби з цього був сякий-такий смак. Для того говорила далі: — Ви, пане Славочку, мусите собі зятати, що люди цілуються на те, щоби собі й другому зробити приємність, а не на те, щоби комусь заподіяти біль. Цілувати треба легенько та й ждати на відповідь, бо поцілунок без відповіді не має й половини того смаку. Невже ж аж я мушу вас учити, ви самі не знаєте?!

Дивилася на його захмурене обличчя і не могла здержатись від веселої усмішки.

А він подумав: "Уже починається!" Зараз викинуло йому на губі гарячковий міхурець. Цей міхурець його свербів, а він його легенько гриз зубами. З таким сильним биттям серця, що аж дух йому заперало, ждав у гарячковій нетерплячці на дальші слова й учинки Краньцовської.

Слів посипалося ще багато, але вчинок не наступив жоден. Славко почувався сердитий і здивований. Краньцовська говорила безперестанку, але Славко її вже не чув і не розумів. Пересидів так майже безпритомно аж доти, коли вже було час іти на обід. Краньцовська бавилася за той час дуже добре. Вона любила дивитися на цього несміливого мужчину, що з такою увагою мовчки слухає її мови. Який же він невинний! Вона бачить, що він має мужеські забаганки, але, мабуть, сам навіть не свідомий того. Якраз противенство до її мужа, що не хоче з жінкою й посидіти дома та не видить у ній ніщо інше, як тільки самицю. А ще на додаток навіть неперебірливий, якої раси ті самиці!

Просила Славка, щоби лишався з ними на обід. Але він відмовився. Казав, що дома ждатимуть на нього. Про себе ж подумав, що нема ніякого рахунку лишатися, бо видів, що з його думок сьогодні вже жодна не сповниться, а зрештою, втратив би пообіднє спання.

— Коли не можете лишитись у нас, то ми вас проведемо, — сказала Краньцовська. Почувала в своїм серці вдяку для нього та й хотіла йому показати її своїм супроводом. — Ви заслужили собі нині на те. Проведемо вас аж до читальні.

Вийшли всі четверо. Шарлота з Мундзьом ішли напереді. Краньцовська не вгавала балакати. Говорила, що їй імпонують "гайдамаки". Вона любила їх за те, що мають якусь ідею, та й так безоглядно йдуть до неї. Вірила польським газетам, тому говорила про безоглядність. Славко трохи оживився. Йому все здавалося, що читальняний будинок — це почасти його діло. Розповідав їй про крамницю й просив її, щоби брала в

ній товари. З охотою на те пристала. Для служби буде брати допевне, а для себе, коли товари відповідатимуть добротою.

На читальнянім будинку вже повзався бляхар. Побивав дах. Стіни вже були вставлені, тільки вікон ще не було. Краньцовська не могла зо Славком розлучитись. Не подобало їй проводити його далі, для того прийшло їй на думку, що тепер він повинен їх провести назад. Сміялася з такої видумки, але не попускаласть її. Славко, хоч нерадо, мусив іти назад. Мовчав уперто, не намагався навіть бути супроти неї чемний. Його надії не сповнились, і він сердився. Думав про свій забобон. Чому він не справдився? Адже, мабуть, усе заповідалося добре. Для чого нараз усе попсувалося? Лютився на Краньцовську. Вона зачинає й не кінчить: тільки дратує його. Послідніми днями набрав довір'я в своє поводження. Це довір'я відібрало йому пошану для Краньцовської. Як перед тим не важився навіть подумати про якісь ближчі стрітини з нею, так тепер мав те переконання, що вона має обов'язки супроти нього й не хоче тих обов'язків виконати. Тільки дратує його. Злість розбирала його, і він був готовий цю злість їй показати.

Вона помітила його невдоволення. Зразу її це бавило, але коли він уперто мовчав, стала непокоїтися. Врешті сказала йому це:

— І чого ж ви знов надулися, стара дитино?

Не обзивався.

— Та скажіть же! — напирала вона. — Мені здається, що коли ви на мене гніваєтесь, то повинні сказати мені за що? Може, хоч стільки я варта в вас!

Схопила його за руку й потиснула. Він кинув сердито головою на Шарлоту, що йшла з Мундзєм перед ними. Краньцовська засміялася. Догадалася причини його невдоволення: він сердитий, що Шарлота їм заважає. Тішилася тим дуже, що він волить бути з нею на самоті.

— Ах, боже мій! Що ж я тому винна?

— Якби ви, пані, не хотіли, то її б тут не було, — відповів Славко сердито.

Вона знов узяла його за руку:

— Не будьте ж дитина! Адже вона не розуміє й півслова з того, що ми говоримо.

— Ат! — сказав Славко.

Вона сміялася. Вимагала від нього, щоби говорив виразно, бо вона такої мови не розуміє.

— Чи то люди лишень говорять із собою? — запитався Славко глибокоумно.

Її на радощах аж під серцем скоботало, що він та здобувся на натяки.

— Ну! Не гнівайтеся, завтра вже будемо самі двоє. Знов доторкнулася його руки.

— Ат!

Вона сміялася:

— Чесне слово вам даю, що не розумію цієї мови. Це, може, з литовська?

Він думав над тим, як би свою думку сказати. Врешті придумав:

— А завтра скажете знов, що завтра. Ви все, пані, відкладаєте на потім. Зачнете й не кінчите.

Вона дивувалася. Не пригадує собі ніщо таке, що би могло дати йому привід до такого переконання про неї. Він лютився, що вона така недогадлива, а не мав відваги сказати, чого від неї хоче.

— Скажіть же, пане Славочку! — просила вже його на правду. — З таких недомовок та родяться потім непорозуміння й кваси.

Славко соромився й лютився. Соромився виповісти свою думку, а сердився на Краньцовську, що вона не догадується. Аж укінці лютя перемогла сором і Славко обізвався:

— А ви, пані, зачали говорити за поцілунок...

Вона зчервонілася на лиці тим вогнем, що долоні на нім не вдержати, так пече. Потім ухопила Славка за руку.

— Кінчіть же ви! — говорила з нетерплячкою. — Мені докоряєте, що я не кінчу, а самі цілий час розмовляєте недомовками.

Його голос дрижав, бо стукіт серця трусив йому горло:

— Ви, пані, обіцяли навчити мене, який смак у поцілунку.

Неначе зняв величезний тягар із свого серця. Отже воно таки стукало далі.

Краньцовська не випускала його руки з своєї, тиснула її, але говорила зовсім спокійно:

— Одно, що я вам це не приобіцяла. Я казала тільки, що ви не вмієте. А друге...

Вона стала, придержала Славка. Гляділа вслід за Шарлотою, чи далеко відійшла. Потім говорила пошепки:

— А друге, ви цього від мене не домагалися.

Дивилася йому в очі й усміхалась. А він думав: "То ти, небого, схочеш, щоб я від тебе домагався всього!" Почув у собі якесь невдоволення, наче якийсь несмак. Вона випустила його руку з своєї, і обоє пішли далі. По хвилі мовчанки, буцім зовсім не нав'язуючись до своїх попередніх слів, сказала Краньцовська:

— Прийдіть із полудня. Чи ви не можете ніколи покинути свого заняття?

Він надумувався. Постановив прийти.

— Отже, видите, вже все в порядку. А тепер мене гарно перепросите за те, що гнівалися без причини.

Були вже біля дому Краньцовської й мали розходитись. Він брав її руку, щоб поцілувати, а вона розкладала пальці, підносила їх угору так, що він не міг їх уловити, її це тішило, а його дратувало. Розійшлися.

Вона була дуже рада з себе. Таки вдержала свій язик, про вуса не згадала й словом. Совість мала чисту. Те, що після цього станеться, то станеться не з її причини. Була рада й зо Славка.

А Славко не був радий нітрохи. Ані одна справа не зложилася так, як він про це мріяв. Давно йому знакома зневіра закралася наново до його серця. Це й з полудня не варт іти. На що? На пусту балаканину. Але що сталося з його забобоном? Із тим забобоном, що завсіди справджувався. Хіба би він тепер Славка здурив? Це не може бути! Ніяким світом! У ніщо, але до слова: в ніщо так Славко не вірив, як у той забобон.

Тільки тепер якось вони оба не порозумілися.

І Славко задумався. Задумався глибоко. Всі сили умислові зібрав до купи, напружив їх і радився з ними, в чім він схибив своєму забобонові. Ага! Є, найшов! Ой, який же він дурень! Сама доля дала йому притоку журитися, а він не журився! Адже зараза, зараза. Тільки було нею перелякатися, загризтися, а за те в Крацьцовської збирав би самі тріумфи. Так же ні! Він собі байдуже про заразу. Зараз-таки потішився, що вона його не вчепиться. Та хто знає, чи Славко здужає журитися коли тою заразою так, як того треба на те, щоби його мрії здійснилися?! Але ще поспробує. Поспробує навіть піти до Крацьцовської, бо відчуває по собі, що щось його до неї дуже-дуже тягне. Не вірить навіть, чи вдалося б йому лишитися дома, хоч би й завзявся.

Обідом наївся до цілковитої втоми. Щезла сердитість, щезла зневіра, щезла пристрасть. Ці всі почування зійшлися в одно й перекинулися в одну велику дрімоту. Очі дивилися, але виділи не все. Вони так привикли за такий довгий час заплющуватися по обіді, що тепер у них затемнювалося, хоч були отворені. Ноги, руки й інші частини тіла по черзі замирали, хоч Славко ще жив і думав.

"Піду по підвечірку", — потішився Славко й ліг. Але по підвечірку заворот голови, кислота в роті, зденервування й сердитість, скажена сердитість. Ніяким чином неспромога прочунятись. Чи хотілося б Славкові в такому стані десь іти на любовні сходи?! Нехай чорт ухопить і Крацьцовську, і усі жінки, і його з ними!

VII

На другий день вибрався Славко до Крацьцовської зараз по другім сніданку. Ішов у бадьорім настрої духу. Цілу передопівніч перегадкував над тим, які його вигляди на любов Крацьцовської. Переконався, що дуже добрі. Видів, що вона його любить і все для нього зробить. Ішов тепер, як на жнива, збирати врожаї, що їх доля так щедро для нього засіяла. Серце в ньому хололо, а ціле тіло проймала солодка дрож. У мислі його розбирало дождання забороненого, а тим самим милішого щастя.

Ідучи попри читальню, почув Славко відти крики. Поглянув і побачив, що читальня вже докінчена. Вступив досередини. У правій кімнаті находилася крамниця, вже заповнена товарами. Петро Оском'юк обібрався за крамаря. Стояв за лядою й продавав. Купцями були самі діти, що їх поприсилали родичі за справунками. Поміж ними стояв Гринько. Закупив усю ковбасу й не знав, що з нею діяти. Держав у руках пляшку горілки й намовляв Петра, аби з ним пив. Петро не тільки не хотів пити, але ще кричав на Гринька, щоби вступився й не заважав йому.

— Але я вас дуже прошу, напийтеся зо мною. Напиймося, Петре, за Варвару, аби вона ще сконала сьогодні до вечора!

— А я тебе дуже прошу, відчепися ти від мене по добру, — відповів йому Петро.

Діти стояли, позирали на Гринька й тиснули в кулачках гроші.

— Пийте, Петре, — достоював свого Гринько. — Я хочу з вами цілу ковбасу з'їсти.

— Зараз ти будеш їсти пісок на дорозі, лиш не вступися!

Петро зачав питатися дітей, за чим вони прийшли. Як побачив Славка, сказав йому, що будинок вже скінчений.

— Зовсім скінчений? — запитався Славко.

— Зовсім.

Славко задумався. Щось мав зробити після скінчення будови й не міг собі нагадати що. Петро говорив далі:

— А вчора засудили Неважука на три доби, а нашого Потурайчина на чотири тижні. Та Неважукові байдуже, він таки сьогодні пішов сидіти. Але за Потурайчиним нам жаль. Подався ще на рекурс до вищого суду; коби йому господь поміг. Отак воно, паничу: мужикові ніщо не вільно, зараз пани замикають. Але ми собі так постановили, що нехай нас усіх посаджають до криміналу, то ми свого не покинемося. Дуже ті поляки не люблять, як русини приходять до розуму!

— Потурайчин на чотири тижні, — сказав Славко, не розуміючи навіть, що Петро говорив; він тільки чув слова, та не розумів їх значення.

"Це не те, — думав про себе, — я щось інше мав зробити".

Вийшов надвір, бо Петрова бесіда перебивала йому думки. Тут на самоті пригадав собі. Має роздумати над тим, що йому тепер із собою зробити, адже два роки вже минає від часу вигаданих іспитів. Родичі йому скажуть, нехай уступає де до якого обов'язку. Що ж йому тепер діяти? Думав і не міг придумати ніяк. Стояв стовпом і дивився в землю. Не завважав навіть, як попри нього вилетів Гринько за Петровою підмогою. Не чув Гринькового відкакування, хоч Гринько кричав порядно, але не на Петра: відкакував на Варвару і присягався, що вона ще здохне до вечора.

Славко думав заєдно: що йому тепер робити, куди йому дітися? Ага! Нагадав. Адже йти там, під лубин. Чого ж він тут іще стоїть? Пішов бігцем на те своє давнє місце. Ішов хутко, широкими кроками, трохи наперед похилений. Неначе тікав перед чимсь.

Застав лубин на давнім місці. Це був лубин мішаний, синій і жовтий, під приорання. Синього більше, як жовтого. Але цвіту на нім уже взагалі менше, бо головні гони вже відцвіли. На них показалися купками, якби хто поналіплював, стручки. Неначе слимаки, такі здорові та круглі. Та й гречка за доброю вже відцвітала. На місці цвіту показалися гранчасті зерна: одні чорні, а другі ще зелені.

Славко сів на давнім привичнім місці, крутив несвідомо дзигарі один за одним та й безперестанку кутив. Журився. За тих кілька днів назбиралося тої жури багато-багато. Забута Славком — набралася тихцем сили далеко більшої, аніж перед тим. Тепер обхопила Славкову душу, немов той гарячий перун, що обхоплює цілий будинок нараз від верха аж до споду. Не бачив Славко собі ніякого порятунку. Коби хоч та зараза мала міць над ним. Нехай би його підкосила, щоби заліг безтямки. Нехай би його завела до шпиталю і там точила його доти, доки зовсім не розточить. Але й ця надія показується Славкові марна, бо він чув, що, мабуть, із нею не матиме потіхи. Не показалася ще досі, та, либонь, уже й не покажеться.

Ще одинока розрада — спання. Тоді жура не має над ним сили. Коби хутче до обіду, ляже тоді горою. Почував в своїм серці якесь тяжке оливо. Воно прив'яже його до ліжка ланцюгами й прожене ті муки від нього.

Надбїг Лорд, зовсім мокрий. Такий пес любить лізти в воду для прохолоди. Мабуть,

знайшов якусь криничку в дебрі та й там і скупався. Лорд істріпався біля Славка, скропив його водою й ліг. Виставив із морди довгий язик і дихтів борзо. Дивлячись на нього, нагадав собі Славко Краньцовську. Аж сам перед собою засоромився. Невже ж він міг припускати до своєї голови такі дурниці?! Адже це смішно й подумати, що яка-небудь жінка та візьме його на вдержання! Правда, досі Краньцовська, мабуть, його любить, але як довідається, хто він, то тим глибший буде в її очах його впадок, чим вище вона його цінила. Не почувався тепер Славко достойним ніякої жінки, опріч Варвари й на неї схожих. Не мав би вже відваги вказатися на очі Краньцовській. А на яку-небудь любовну розмову з нею тепер би його язик і не повернувся.

Отакі гадки зносили Славка, заки не пішов додому й не відігнав їх сном.

А Краньцовська? Вона навіть не знала добре, до якого фаху лагодиться Славко. Хотіла його мати таким, яким він тепер був. Ждала на нього вчора й сьогодні. Вчора з полудня думала, що Славко чим-небудь та перешкоджений. Не була би нікому повірила, що Славко через сон не прийшов до неї. Адже вона не без радощів завважила, яким жаром він до неї горить. Сьогодні ж гадкувала собі, може, він ще нездужає. Адже він, хоч уже мужчина, та в її очах хлопець зовсім невинний. Легко могло статися, що він із надмірної, незаспокоєної пристрасті трохи хворий. І веселість і жура обхоплювали її душу на переміну з тої причини. Таке до знаку мала почуття тоді, як завважила в своїй маленькій дитини гарячку, що віщувала проколювання перших зубів.

А Краньцовська знала те знемагання з любовної пристрасті. Пригадує собі тепер дуже докладно. Була тоді ще дуже молода. Мешкала з родичами в місті Х. До них приходив ізчаста медик; вона його називала "паном Ясем". Хотів з нею женитися. Хоч родичі пантрували, то він усе виглядів таку догідну хвилинку, що цмокнув її в губки. По таких поцілунках вона завсіди почувалася якась нездорова; голова її боліла, а ціла була якась нездорова, майже в гарячці. Не розуміла тоді причини того знемагання, тепер же їй мило все те нагадати собі, бо вірить, що Славко якраз те саме переживає.

Не судилось їй вийти заміж за свого Яся, хоч любила його дуже. По скінченню медицини він пішов до Боснії й там напивав собі тяжкої хвороби. Тепер вона знає, що то за хвороба, але тоді не знала. Родичі казали, що це дуже погана хвороба, й вимогли на ній, що вона розійшлася з Ясем. Він тепер є лікарем окружним у західній Галичині. Жиє старим кавалером. Приватної практики не має ніякої, бо, мабуть, терпить на паралізу ніг. Тепер їй здається, що ліпше було б для неї, якби була вийшла за нього. Але родичі не хотіли пристати на це в жаден спосіб. Вона була в них одначка, тож родичі були певні, що ще лучиться їй якийсь королевич. А то ніхто не лучався, хоч вона була не без маєства. Зашкодило їй те, що загнала в літа. Старий не мав сміливості старатись за неї, а молодий не хотів.

Тим часом батько її вмер, а їй доходила ось-ось тридцятка. Стара мати налякалася, що дочка по її смерті лишиться самотою. Для того сама постаралася про те, що в них зачав бувати Краньцовський. Гарний був мужчина. Вона з самого першу його навиділа. Та тепер уже не може порозуміти, чи та приязнь до нього мала свою причину в тім, що

вона його любила, чи, може, в тім, що вважала його за свого визвольника з дівочтва.

Вийшла за нього заміж насупереч усяким пересторогам. Бо її перестерігали перед цим подружжям усякі люди. Одні говорили їй просто, а другі писали анонімні листи. Говорили їй, що Краньцовський великий п'яниця, а писали, що він нешлюбний син баронової. Але все те не відстрашило її подружити Краньцовського. Припускала, що це люди з зазисті хотять їй відраяти. Так воно потрохи й було. Одно те, що не всьому вірила. Друге те, що нешлюбне походження не вважала ніяким гріхом, а п'янство не вважала тяжким гріхом. Думала, що як ожениється, то встаткується. А третє, дійшла вже до того віку, що нікуди було їй довше ждати. Тим більше, що мати напирала на дочку доконче виходити заміж. Боялася старенька, що вже її вік недовгий.

Чи Краньцовський дійсно нешлюбний син баронової, властительки Воронич, про це Краньцовська допевне не знала. Ніколи не допитувалася про це свого подруга. Деякі події казали догадуватися, що воно зіправи так. Перше всього, мабуть, таки на бажання баронової, купила в неї Краньцовська двісті моргів ґрунту за своє віно. Ціна купна була дивно низька, ледве сто корон за морг. Та хоч це самі піски, то все-таки на так недавні часи в прирівнянню до мужицьких ґрунтів це купно по стороні Краньцовської було золотим інтересом, тим більше, що Краньцовський вибрав найліпший ґрунт. Далі, що зараз по весіллю побудував її чоловік на цім ґрунті теперішні будинки, а своїх грошей не мав. Мабуть, те віно дала баронова на будинки. Також дивувало Краньцовську, що мати її подруга, опріч на весілля, не показувалася ніколи до них. Краньцовська навіть не знала, де вона тепер обертається. Батько Краньцовського буцім давно вже вмер.

Щось мусила знати про це небіжка мати Краньцовської, та це знаття забрала з собою до могили. Коли Краньцовський дуже пиячив, то Краньцовська хотіла звідатись, де перебуває його мати, щоби написати їй про поведення її сина. Отже мати Краньцовської завсіди відрадила їй таке писання. Натомість у досаді грозила Краньцовському, що напише баронівій про його поведення та ще випоминала йому, що це було бажання баронової, щоб він женився, та що лиш завдяки його жінці держить його баронова в Вороничах.

Також неясна була Краньцовській справа, чи Краньцовський тут лиш завідателем баронової, чи, може, орендує її добра. Сам Краньцовський не завсіди однако говорив. Бо раз казав, що має відсилати чинш, а другий раз, що чистий прибуток. Із тим прибутком чи чиншем від'їздив Краньцовський раз до року до баронової. Але Краньцовська не знала допевне, як він ті справи полагоджує. Часом навіть здавалось їй, що він лише щезає на свій звичайний "вандер".

Зрештою, їй не залежало ніщо на тім завідательстві, чи на тій оренді. Навпаки, вона все була в страху з тої причини. Боялася, що її муж проп'є колись гроші баронової, а Краньцовська для рятування його перед криміналом муситиме нарушити своє віно. Вона воліла б, щоб він спекався вже раз тих дібр баронової. Думала, що тоді не мав би за що впиватися, бо всі доходи зі свого ґрунту вона сама побирає, хоч завсіди він усе те від неї досі вмів витуманити.

Своєю дорогою в своїй недосвідченості вона дуже помилялася. Перецінювала прибутки зі свого ґрунту. Не числила те, кілька коштує її вдержання, бо це вдержання покривав Краньцовський прибутками з ґрунтів баронової. Здавалось їй, що все було би по-давньому. Вдержання би нічого не коштувало або дуже мало, а чисті прибутки з свого ґрунту складала би! На всякий спосіб відібрала би мужеві спромогу впиватися.

А він зачав пиячити зараз по двох місяцях як оженився. Пропав тоді лиш на три дні. Небіжка мати мешкала при них. Обі вибралися відшукувати його. Найшли в жидівському шиночку обдертого, п'яного, в товаристві таких обідранців, як сам тоді був. Послухав їх і вернув з ними додому. Взагалі на першій році вертав з нею завжди додому, кілька разів його відшукала. А на другій році вже тікав і ховався перед нею. Мусив свій час відпиячити. А той час чим далі, тим усе був довший. Зразу вистачала йому триднівка, потім — тиждень, а останніми часами менше двох тижнів не забавлявся.

За кожним наворотом додому каюся й приобіцював, що вже поправиться. А вона йому вірила за кожний раз. Попросту думала, що чей же надійде колись така пора, що він уже раз "вишумиться" й устаткується. Уже навіть здавалось їй раз, що настала така пора. Це діялося перед трьома роками, як її мати вмерла. Був тоді на своїй вандрівці, вернув на самий похорон її матері. Присяг їй тоді, що вже встаткується. Поїхав навіть із жінкою на другий день по похороні до міста й присяг у костьолі від усяких трунків на ціле своє життя. Видержав так чотири місяці. А потім як пропав, то вернув аж за два тижні.

Тоді переконалася Краньцовська, що це в нього вже така натура. Він сам не в силі її перемогти. Отож удавалася до лікарів, спроваджувала всі ліки, які де вчитала або які їй хто порадив. Коли ж і це нічого не помагало, то вона вдавалася до ворожок. Тепер уже бачить, що на його наліг ліку нема.

Від смерті матері не мала навіть перед ким пожалуватися на свою долю. З ніким не жила, в нікого не бувала, окрім Матчуків і своєї тітки Марії. Та Матчукам, як людям чужим, не признавалася до всього, а тітка Марія якісь дивні давала їй ради на те. Вона була стара панна. Але не з тих старих паннів, засушених, набожних і ворожиць мужчій. Навпаки, виглядала здорово і червоно, любила забавитися, особливо в мужеській товаристві. Про неї ходили вістки, що вона ще й досі має свого старого коханка. Отож ця тітка раяла Краньцовській, щоби й вона найшла собі яку потіху, коли її подруг бавиться без неї.

Краньцовська на таку раду тільки сердилася. Думала, що тітці не штука таке говорити, бо вона не розуміє гризоти Краньцовської. Якби вона мала діти й такого мужа, то, певне, відійшла би їй усяка охота до таких жартів.

Тепер найшла собі розраду в Славковій приязні. Як тільки його бачила, забувала про все своє горе. Якесь дитиняча веселість закрадалася до її серця. Навіть ті тітчині поради не здавалися їй тепер такими занадто дивними.

Але сьогодні вона трохи занепокоєна тим, що Славко не прийшов. Може бути, що він трохи знемагає. Але здається їй, що те знемагання повинно ще вчора проминути.

Зрештою, вона знає по собі, що така слабкість не заважає зовсім тому, аби ще раз повторити причину слабості. А Славко, мабуть, пеститься; трошки головка заболіла, трошки зденерований та й уже має себе за хорого. Зовсім не вважає на те, що хтось, може, ще більше денервується, як його не бачить. Постановила віддячити йому тим самим добром. Завтра він уже допевне прийде до неї. Отже розчарується так само завтрашнім днем, як вона розчарувалася сьогоднішнім, бо вона поїде завтра до міста. Має орудки, що залагодити може їх і пізніше. Отже навмисне поїде завтра. Набезпечне він буде їй за те докоряти. Тоді вона скаже йому, нехай він також засмакує трохи розлуки. Так як він один день, так вона мучилася два дні. А він не має ніякого оправдання, бо прецінь приобіцяв їй прийти. Для приятелів же треба слова додержувати.

З такої причини поїхала Краньцовська на другий день до міста. Рада була, що має Славка чим подрочити. Та Славкові й не снилося відвідувати Краньцовську. Він зачав своє попереднє життя. Ходив під лубин, ховався перед людьми, немов який злочинець, і журився своєю давньою журою.

На третій день не вдалося Славкові докінчити порпання ямки. Прийшов до панотця Сенько Грицишин і питався Пазі за Славком. Пазя справила Сенька до саду. Привітом Сенька налякався Славко дуже. Так само, як тоді, коли Пазя зловила його при порпанню ямки.

Сенько переказував Славкові просьбу Краньцовського. Він вернув уже з вандрівки ще вчора ввечір. Ночував у Сенька. А тепер просить, щоби Славко доконечне зараз прийшов до Сенька.

Сенько так настоював на Славка, що Славко мусив піти. Пішов одягтися, бо був у полотнянці, без краватки.

Сенько мешкав у тій групі хаток, що недалеко двора. Отже не хотів іти дорогою попри читальню. Казав, що сюди задалеко. Він знає ближчу дорогу стежками. Як повів Славка тими стежками, то він аж язик вивалив із утоми, бо ті стежки крутилися дебрами й горбами, переходили через людські обори, забігали в ліс і губилися десь над річкою. Зате не скучно було йти, бо по дорозі прислухали розмову Йванихи з дочкою та й стрітили Грицька кривого.

Ішли краєм лісу попри Йванову хату й почули, що Йваниха картає свою дочку, Гандзю, що прийшла сьогодні до матері в гості. Сенько приостав, щоби послухати, та й Славко з ним.

Вони ж обі стояли за хатою, обернені спиною до лісу. Дочка висока, може, трохи вища від матері. Мабуть, через те що дочка держалася просто, а мати трохи похилилася.

— Та як пан до тебе залицяється, — говорила Йваниха, — то чого ти, дурна, фиркаєшся? Ти йому годи, як можеш. Пристань на всьо, що він тобі каже. Не бійся, він тобі багато не пошкодить, уже старий. Ледве волочить ті сухі ноги за собою. А будеш мати, дівко, вигоду. І гроші дасть, і одягне тебе красно, ще й горілки нап'єшся, кілька схочеш. Та й мамі принесеш. А він пан гойний. Як я була позавчора в тебе, то він мені

дав ринський срібний лиш за те, аби я тебе намовляла.

— То йдіть ви з ним, — відповіла дочка, — коли він вам припав так до вподоби, а мені не розказуйте!

— Я не розказую, бо я тобі не маю що до розказу; ти вже на своїм хлібу. Але я тобі раджу так, як рідна мама: не будь, дівко, дурна! Ти з своїм розумом нічого не дослужишся. Послухай ти мене, старої. Я, бувши тобою, та би собі з паном накладала, кільки би він забаг. А попри те найшла б я собі жовніра, привела на світ дитину: "Плати, пане, за гопки!" Бо нині суд не питається, від кого дитина, тільки питається, чи ти, пане, заходив собі з мамою.

— Не говоріть мені це, — відповіла дочка, — бо я не люблю й слухати за діти. Ще мені такого клопоту треба.

— Ти не любиш слухати, бо ти дурна. А що ж ти собі на світі божім гадаєш? Ти, може, рахуєш на те, що вийдеш заміж? А я тобі кажу, що нині люди помудріли. З голою... ніхто вже не хоче женитися. Шукають ґрунту або грошей. Та й за голака також не варт іти заміж. Ліпше петлю на шию та відразу вмерти, аніж у злиднях щодня конати. А так дитиня дала би-сь до мене, а сама до Львова в мамки. Кажу тобі, що двадцять п'ять корон місячне платять. Та й годують, аж розпирає.

Дочка таки не хотіла пристати на мамину раду.

— Ти собі рахуєш, що доробишся на службі. А я тобі кажу, що нічого не доробишся. Тепер нічого не маєш та й потім нічого не будеш мати. А ще собі те подумай, що за пару рік та й по твоїй службі. Поки молода, то беруть, а як постарієшся, то вон! А в Пруссах як? Не знаєш? Заки пішлють де до роботи, то ставай, дівко, перед дохторами, як до бранки. І в очі загляне, і в зуби, всюду. Чи здорова, чи не минув сороковий рік. Як найде найменший ганч, та й махай назад, відки прийшла. Ти не знаєш, як тато твій журиться, що з тобою буде? Та ти вже дівка. Твої ровесниці мають уже по двоє дітей.

Сенько зо Славком пішли, а ті дві ще далі правдалися. Славко не знав, чия прада з тих двох жінок: чи материна, чи доччина. Постановив запитатися Потурайчина про цю справу при найближчій нагоді. Сенько ж обстав за матір'ю. Непитаний зовсім Славком обізвався до нього:

— Іваниха правду каже. Тепер настали дуже тісні часи: як не маєш свого, то при чужім не притулишся. Де то хто давно чув за старого парубка? А тепер таки в нашій селі, таким маленькім, є щось кількох, що їм уже минуло тридцять. Про женячку їм ні гадки.

Славка заболіло дуже це слово. Він досі не задумався ніколи над тим, кільки йому літ. Мав себе ще за дуже молодого, бо бачив, що заки зачне свій самостійний прожиток, то ще не один рочок пробіжить. А ось довідується від Сенька, що для парубка тридцять літ, то вже старість. А Славкові тридцятка вже не за горами. Погадав собі, що до старої грижі прибула ще нова. Журитиметься ще й віком, і ця жура його вже не оставить. Славко ще гірше посумнів.

Як вийшли з лісу, стрітили на стежці Гринька. Ішов супроти них. Із обох кишенів стирчали йому пляшки. Ліве лице мав червоне й напухле. Як тільки їх назирив, виймив

одну пляшку й частував Сенька пивом. Сенько приостав і показував пальцем на Гринькове підпухле лице.

— А дивіться, п-паничу! — говорив Сенько до Славка, не зважаючи зовсім на Гринькову принуку до пиття, неначе Гринько не був чоловік, але якийсь пенъ. Так говорять про того, хто зсунувся з глузду. — Дивіться, як йому ліве лице напухло. Це з бійки; так били в морду! К-кождий б'є правою рукою та все в л-ліве лице. Тому так напухло.

А Гринько не вгавав просити. Відважився навіть припрошувати Славка до пива. А Сенько гикався далі:

— О-отак причепиться до кожного, та й б'ють. Ще якби на лівака лучив, що поправив би його в праве лице. Усе легше! Бо лівак б'є в праве лице. Але в нас уже нема ліваків. Був Іван Сав'юків, та вмер. Тепер же к-котрий відки, та все правою рукою в ліве лице! Тільки Павло Гаєвий та бив ковбасою по зубах. Гринько його також частував учора в читальні. А Павло відібрав ковбасу, та по зубах, та по зубах! Ковбаса груба, тверда, а однак покоришлася на дрібні шматочки. Допевне мав зуб нарушити! — Аж тепер обернувся Сенько з бесідою до Гринька: — Ану, покажи зуби, чи не вилетів котрий?

— Що там зуби? — сказав Гринько. — Напийтеся зо мною пива.

Сенько, не відповідаючи, пустився йти.

— Не хочете? — крикнув йому вслід Гринько. Підніс пляшку вгору, щоб її кинути з розмахом до землі. Але криві пальці не послужили. Пляшка вихопилася з руки й упала легко на пісок. Не збилася. Тоді Гринько зачав її товкти зап'ятком. Потім приповідав: — Отак би я Варвару. Отак її, отак!

Як нагадав собі Варвару, то товк із таким завзяттям, що пляшка трісла.

Ті два обернулися й приглядалися Гриньковій роботі. Потім пішли далі. Сенько говорив:

— Він удає Краньцовського. Д-де тобі, жебраку, рівнятися з паном жонцом. Він пан, а тебе б'є хто не хоче.

З Гриньком уже ніхто не хотів приставати. Всі ним гордили, всі ним помітували. Ніхто не вмів би сказати, з якої причини, хоч усі знали, що якраз відтепер Гринько не належить уже до людського товариства. На ділі ж причина цієї погорди була зовсім зрозуміла. Гринько не належав уже до мужицького стану. Ані господар, ані робітник. Хати не мав і не міг уже мати. Робити не здужав, бо каліка. Ще доки була надія, що ожениться з Варварою, доти люди вважали його собі рівнею. Тепер же, як ця надія пропала, то Гринько, хоч іще мав гроші, та належав уже поміж жебраків. Та й то до жебраків найбільше зненавиджених, бо молодих і злодійкуватих.

— Він удає пана жонцу, — сказав ще раз Сенько. — Учора зайшов собі до Йвана-музики, приніс горілки, пиво, ковбасу та й: "Грай мені", — каже до Йвана. А Йван, не бійся, то також такий, що очима вздрить, то руками озьме, їсть, п'є, гроші від нього туманить та й грає, доки ніхто не видить. А як сусіди дослухалися та й стали зазирати попід вікна, а він Гринька за обшивку — та надвір: "Уступися, жебраку, не паскудь мені

хати". Ще й дав йому на дорогу кілька поличників, бо не хотів з своєї охоти вступитися.

Потім розказував Славкові про Краньцовського, як він забавляється в Івана-музики, та й хвалився, що Краньцовський дуже зчаста кінчить у Сенька свій вандер. Пані жонцова все приходить до Сенька забирати свого подруга.

— Дуже він добрий і п-порядний чоловік, — говорив Сенько, — але йому щось пороблено. Як його якась біда причепиться, то водить світами.

— Десь йому мусить бути тепер соромно, — сказав Славко. Боявся, що Краньцовський перед ним стидатиметься за своє п'янство. З такої думки робилося Славкові дуже неприємно.

Сенько подумав трохи. Не знав, що поставить у кращім світлі Краньцовського: чи сором, чи байдужість. Виміркував собі, що для пана краще стидатися п'янства. Тому обізвався до Славка:

— А-а, та певне, що має йому бути соромно. Та-же він баронової син, а то така паскуда з ним сталася цеї ночі, Пив квасне молоко безперестанку, так його палило всередині. А потім уснув такий зморений, а рано коло нього (вибачте за слово) так, як коло малої дитини. Я мусив досвіта бігати ще по ром до корчми, бо не міг витримати. Ще, видно, його час не минув.

Ще перед самим порогом Сенькової хати вагувався Славко, чи йти йому доразу досередини, чи, може, заждати, аж Краньцовський його сам закличе. Дуже було йому ніяково стрітися з Краньцовським, думав, що він так стидатиметься, що й не погляне на Славка. Але Сенько не дав йому дождатися. Просив досередини.

Славко, схилившись, щоби не вдаритися в одвірок, уступив несміливо до хати. Краньцовський сидів на лаві за столом, а перед ним мала плескатенька пляшечка з ромом, трохи надпита, та й чарка. Волосся на голові побурене, вус один удолину, а другий стирчав догори. Видко було, що вночі приліг його до подушки. Червоні очі й неголене обличчя робили його вигляд якимось страшним.

Устав, як побачив Славка, і досягав головою аж під сволок, бо хата на його зріст занизька. Заговорив до Славка захриплим голосом і здивував своєю мовою Славка не трохи. Бо показалося з його мови, що він не тільки не стидається своєї вандрівки, але, навпаки, чваниться нею. Уважає її за якийсь подвиг. Передовсім сміявся зо Славка, що Славко тоді так хутко втік від нього. Потім хвалився, що за час своєї вандрівки спав усього дві ночі. Зрештою, лиш тільки мав спання, що трохи дрімав у корчмі за столом. Хвалився також тим, що дуже мало їв, а найбільше намагав напیتками. За найбільшу ж свою заслугу вважав те, що пропив усі гроші, які мав при собі, а опріч того, наробив ще чимало довгу. Капелюх, черевики й усю одежу мусив узяти наборг, бо давня була так знівечена, що викинув її до каналу. Дійсно, Славко завважив, що Краньцовський уже не в тім безполім англезі, але в літній, маринарковій одежі, що встиг її вже добре пом'яти, бо спав не роздягаючись.

Розказував іще далі Краньцовський, що теперішня вандрівка одна із слабших. Йому її перебили, тому він її не докінчив. Муситиме незабаром наново її відбувати. Давнішні вандрівки були ліпші. Передторік, пригадує собі, що на одній вандрівці та вийшов із

дому в таку пору, що жито ще зеленіло та й стояло на пні. Як же вернув, то воно вже пожовкло та й геть вилягло.

— Зовсім змінилась околиця, — сміявся Краньцовський. — Тямиш, Сеньку?

— А-а ч-чому ж би я не ть-тямив? — образився Сенько. — Таж пан жонца тоді також ночували в мене.

Жалувався Краньцовський, що борода його свербить, бо непідголений. Коли ж Славко заявив готовність принести йому бритву, то він, замість відповіді, наляв собі чарочку рому, простяг трохи руку й показав Славкові. Рука з чаркою трусилась, аж ром вихлюпувався.

— Видите, як делькотить? — казав Краньцовський. — То яке ж моє голення? Я би підрізався.

Потім розповідав Славкові, яку має просьбу до нього. Просить його, щоби пішов до його пані й приготував їй на прихід Краньцовського. Залежить йому передовсім на тім, щоби його жінка не думала зле про нього. Бо він учора довідався, що мав відгороджуватися своїй жінці тоді, як вона приїздила зо Славком до міста. Також довідався, що він мав пускати про жінку якісь сплетні. Отож він дає слово честі, що нічого з того не тямить. Та баби такі дивні люди, що чоловік що ляпне по-п'яному, то вони зараз роблять із того цілі історії. Він удається тепер до Славка з цілим довір'ям, що Славкові вдасться з'єднати собі його жінку.

— Ви любите держатися бабської запаски, — сміявся зо Славка. — А такі мужчини мають послух у жінок. Скоро ви ще не заглагоїте якомусь моєї жінки, то вже й не знаю, до кого вдатися. Тоді хіба мені вертатися назад на вандер. Чи як кажеш, Сеньку?

Сенько якийсь час кривив лицем, аж укінці всміхнувся. Достоту, якби те обличчя вже забуло та й через те не могло доразу потрапити на сміх.

— Т-та хіба так.

Славко відмовився зробити Краньцовському цю послугу. Казав, що справі не допоможе, а радше зашкодить, бо він не вміє з жінками розмовляти. Славко таки не мав сміливості показатися на очі Краньцовській.

— Але ж саме така вдача, як ваша, припадає жінкам найбільше до вподоби, — говорив Краньцовський. — Ви скажіть лиш кілька слів, решту вона собі сама доповість. Уже як я вас прошу зробити мені цю вигоду, то знаю для чого. Адже...

Не міг докінчити своєї мови, така сильна гикавка його напала. Пожовк і дрижав на цілім тілі. Потім сів, ухопив із поспіхом чарку з ромом і випив. Не діждався полегші від одної. Наливав другу. Рука трусилась, а ром виливався на стіл. Випив другу, трохи полегшало. Забув, що мав Славкові сказати. Зате говорив до Сенька:

— Замало одної плящини, мусиш скочити ще по одну. Мені треба цілий день нині потрошки попивати...

— Як треба, то нічо не допоможе, — сказав Сенько. Краньцовський не переставав просити Славка. Вже не вимагав від нього нічого більше, як тільки, щоби повідомив його жінку про його поворот із вандрівки. До просьби Краньцовського прилучився й Сенько. Намовляв Славка зробити Краньцовському цю прислугу.

Славкові здавалося спочатку, що ніяким світом не згодиться піти до Краньцовської. Отже-таки вкінці послухав просьби. Найбільше промовила йому до серця Сенькова намова. Не мав своєї волі. Перед котрим чоловіком почував пошану, то не міг опертись його намові. А від часу будови читальні почував пошану до всіх вороницьких мужиків. Іще не розумів, для чого саме, але вважав їх ліпшими від себе. Вже злагодився йти, коли прийшло йому на думку, що це ще зарано. Ніколи так рано не ходив до Краньцовської, через те не мав відваги в непривичній порі показуватися до неї. Пішов би, але в одинадцятій годині, а тепер лиш пів дев'ятої. Краньцовському ж залежало на тім, щоби зараз.

— Але ж не бійтеся, — переконував Славка, — не застанете моєї жінки в негліжу. Вона встає вліті, особливо ж як мене нема дома, найпізніше в шостій годині рано. Тепер буде в кухні, а ви зайдете з другого боку від веранди.

Ще більшого заходу треба було, аніж перше, щоби спонукати Славка піти зараз, негайно, до Краньцовської. Його лякала дуже непривична пора відвідин. Мав таке почування, неначе в незвичайній порі всі мешканці й сам дім Краньцовської та стаються якимись зовсім інакшими, йому не знаними. Врешті вдалося Сенькові намовити його.

Пішов, але лишень через брак волі опертись намові. На ділі ж усе-таки лякався непривичної пори. Дивувався дорогою з поведення Краньцовського. Надіявся застати його засоромленого, а тим часом застав його зовсім удоволеного собою. Славко не міг собі це пояснити. Але потім надумався. Адже в поведенню Краньцовського нема нічого дивного. Кілька разів Славко чув від товаришів хвальбу з того, що вони так запиваються цілими ночами. Кілько разів чванився не один, що він по-п'яному зробив таку й таку дурницю! А навіть його швагер, отець Радович, інакшої розмови з ним не має, як тільки про свої подвиги в нетверезім стані. Чим же різниться Краньцовський від них усіх? Хіба тим, що більше пропиває. Але й вони би стільки пропили, якби мали. Такий погляд, що Краньцовський негодай, розпустили жінки. Передовсім сама Краньцовська. А звісно, що жінки мають менше образования від мужчин. От Сенько вважав Краньцовського за порядного чоловіка.

По такім міркуванню постановив Славко взяти Краньцовського в оборону перед його жінкою. Через те набрав відваги зайти до неї.

Але та відвага тривала лиш доти, доки Славко не наблизився до двірських будинків. Тут відвага оставила його зовсім. Те саме почування, що наказувало йому не ворухнутися в повозці при обіймах Краньцовської, хоч дуже не вигідно сидів, те саме почування не пускало його тепер досередини. Стояв і не міг себе змусити рушитися з місця. Розумів те, що якби тут, біля нього, найшовся Сенько або Краньцовський, то він би пішов. А так стояв і вижидав, аж набере сміливості. Але чим довше вагувався, тим сміливість слабшала. До знаку, як той боягуз, що тікає зо страху. Чим хутче й довше біжить, тим більшого собі страху нагонить.

Уже переконував себе, щоби тепер вернутись, а прийти опісля. Хоч знав, що це лиш пусте оправдання, бо він і потім не прийде. Аж нараз одна думка зелектризувала його

цілого й вирвала страх із коренем з його серця. Подумав собі, що це ж лучається йому добра нагода здурити Краньцовську й викрасти з її губок той смачний поцілунок, що вона йому приобіцяла. Адже вона ще досі не знає, хто він. Уважає його за рівню собі. Потім довідається, що він її здурив, але буде вже запізно. Навіть не зможемо його насварити, бо він не покажеться їй на очі. Крадена ж річ смакуватиме йому так, як і заслужена.

Сильне бажання додало йому відваги, закрило його розум темрявою. Ні про що інше не думав. Аякже?! Навіть боязкий песик та закрадається до чужої камениці аж на третій поверх, хоч знає допевне, що там його виб'ють, бо вже били не раз і не двічі. Але, може, вдасться хоч один разочок глипнути на любку.

Пішов Славко з твердою неподатною постановою. Почувався так, буцім це його останнє передсмертне бажання. Виконати має його тепер або вже ніколи. Зайшов від веранди, попробував двері, — замкнені на ключ ізсередини. Біда! Отже не налякала його ця перешкода! Зважився йти навкруги, попри кухню. Ішов, неначе той лицар помежи градом куль. Страх мав великий. Отже завзяття й відвага більші.

В сінях стояла бочка з водою, бляшана коновка й березовий віник із довгим держакон: десь, мабуть, зо стелі змітали павутиння. Не злякався. Направо двері до кухні, наліво до якоїсь кімнати. Пішов наліво.

Якась стара баба застелювала ліжку.

— Де пані? Мені зараз треба пані.

Славко говорив із поспіхом, неначе сповіщав про пожежу.

Баба покинула стелення й вийшла. Рипнули двері від кухні. У Славкових грудях застукало серце: "Уже їй каже. Ану ж Краньцовська не схоче вийти до нього?!" Радився свого забобону, одначе не розумів його відповіді. Такий був зденерований, що не міг спокійно розмовитися з своїм забобомом. Щось баба бариться. Це не добро віщує.

Аж ось рипнули знов двері. Ворог наближається. Перша битва неминуха. Баба ввійшла. Гарячим бажанням Славка було, що скоро вона йому приносить відмову, то нехай би ще не говорила. Відповідь була добра; перша битва виграна. Славко зітхнув. Переказувала Краньцовська, щоби Славко на неї заждав, вона зараз прийде. Баба завела його до тої малої світлички, де він досі заєдно стрічався з Краньцовською. Ішов через чотири кімнати якийсь роздратований. Неначе не пізнавав цих кімнат, хоч бував у них не раз. У світличці не мав відваги сісти: неспокій його не покидав.

А Краньцовська сьогодні нездужала: боліла її голова й крижі. До того ж усього, довідалася в місті про нові події, що її дратували. Постановила навіть зараз по десятій годині лягти до ліжка, щоби не бачитися зо Славком, бо вона надіялася, що він надійде. Ще навіть не чесалася сьогодні.

Відхилила трохи двері від світлички та й просила Славка, щоби їй сказав причину свого приходу, бо вона ще не одягнена.

— Я мушу, пані, з вами бачитися. Дуже важна справа.

Славко говорив із розпукою та мав намір, якби вона не хотіла ввійти до нього, силоміць відчинити двері. По голосі його пізнала Краньцовська, що він зіправди

приходить до неї з такою важною справою, що її ніяк не можна відкласти на потім.

— То, прошу, затримайтеся хвилю, я зараз.

Пішла перед дзеркало. Боліла її так сильно голова, що здавалось їй, неначе лице її від того болю споганіло. Але дзеркало показувало інакше. Тільки очі стали якісь скляні, лице ж як звичайно. Вона не подобала на свої літа, здавалася молодшою. Маленечкі губки, дрібні риси лиця, густі тоненькі брови, буйне волосся уймали їй літ. А понад усе утлість її тіла й жваві, непосидючі рухи робили її зовсім молодого. А саме: не так молодого, як те, що ніхто не вгадав би її віку.

Тепер накинула на себе білу хустину, щоби зовсім закрити волосся. Так прийшла перед Славка. Уважала за важнішу річ оправдувати браки своєї краси, аніж слухати новин, із якими Славко зайшов до неї. Передовсім зачала від хустини. Видко, ненавиділа її. Отже зовсім неслухно! Бо хустина прикрашала її далеко ліпше, чим капелюх. Славко забув язика в роті, побачивши маленький, кругленький кружечок, що ще докладніше виднівся при білій хустині.

Нарікала також Краньцовська на свою поранню спідницю. Та й це неслухно, бо вона додавала її утлій постаті якоїсь таємничості. Глядячи на неї в тій звичайній ноші, Славка аж серце заболіло. Із заздрісним сумом думав собі, що вона дуже гарна, напрочуд!

Краньцовська сіла й узялася рукою за чоло; від бесіди розболіла її голова ще дужче. Потім завважила, що Славко стоїть біля неї.

— Сідайте ж, пане Славку, не церемоньтеся. Не повірите, як мене голова болить: я навіть не завважила, що ви стоїте.

Славко сів і сказав їй, що Краньцовський уже вернув.

— То це та важна справа? — Хвилю мовчала й знов хапалася рукою за чоло. — Я знала, що він вернеться; вчора довідалася в місті.

Тут Краньцовська розповіла Славкові, що її муж дістав від пана Шубравського кільканадцять тисяч корон на агітацію. Бо вибори до сойму вже розписані, а пан Шубравський кандидує.

— А то все на мою голову. Він гроші проп'є, а я потім мушу платити. Я вчора радилася тітки, що маю робити. Тітка раяла не дати ані крейцара. Але то все так діється: кажуть мені, що не потребую платити, а потім та сама тітка лякає мене скандалами, якби я її послухала й не заплатила. Бо він уміє тітці придобритися.

Хоч була хора, отже розговорилася: так дуже допікала їй та виборча агітація її мужа. Може бути, що він ці гроші не пропустить, але зате матиме нагоду зараз по виборах завдати собі новий вандер, а кошти цієї прогулки вже вона заплатить. Було би лучче сталося, якби приятелі пана Шубравського не могли були відпитати її мужа. Нехай би був отам, де западався. Все би менша страта, аніж при цій новій події. А так його відшукали на те, щоби тепер зовсім явно міг тягатися по селах.

— І який він із біса хитрий, — говорила далі. — Вже вдається до вас за посередництвом. Чи знаєте, для чого він вас посилає? Він думає, що я піду по нього. Бо, очевидно, не мав лиця сам приходити. Я досі була така дурна, що ходила по нього.

Кажу вам, ціла комедія виходила з того. Варто сміху. Я тепер не можу вам те все розказати, бо хора. Але як виздоровію, то розповім вам докладно про ті комедії. Бо він по таких повороті клякає передо мною, перепрошує, присягається, що вже більше мене саму не лишить.

Знов ухопилася рукою за чоло, бо біль голови не дозволяв їй нагадати собі, що ще мала сказати Славкові. За хвилю пригадала:

— Він прислав вас, а не кого іншого, бо ніхто вже в селі не важиться йти до мене з таким посольством. Бо я кожного сварю. А він до вас удався. Хитрий! Але й я вже навчилася хитрості. Не піду, щоби мав там сконати. Яким лицем вийшов із хати, нехай таким входить. Я вас прошу, щоби-сте йому це сказали. А ще ліпше зробіте, як зовсім не покажетеся йому на очі. Це буде для вас ліпше. Бо він як унадиться, то приходитиме до вас після вандрівок на ніч.

Славко вважав, що тепер уже надійшов слухний час сказати Краньцовській своє бажання. Заки вона до нього надійшла, склав собі був цілу фразу на цю тему. Одначе тепер не міг зважитися цю фразу їй повторити. Обізвався тільки несміливо:

— А я би просив ту обіцянку.

Вона силувалась усміхнутися. Та скривила лишень болюче своє лице, але на сміх не спромоглася.

— Тямлю дуже добре, пане Славку! Але мусите мені цей раз вибачити. Хіба ж не видите, яка я хора?

Зневіра й розпука обгорнула його душу. Думав, якими словами нап'ятувати таке її поступування. Врешті сказав:

— Я догадувався, що ви, пані, відложите знов на завтра.

Вона ж йому хутко відповіла:

— Але ж, пане Славку, не будьте дитина. Чи ви не розумієте, що то значить слабкість? А опріч того, я така зденервована тим, що мене ще чекає з тою агітацією! Вірте мені, так мене голова болить, що я вас ледве бачу. Даю вам слово честі, що як тільки трохи успокоюся, то зроблю вам усе без вашої просьби. Ви не маєте за що мені докоряти. Адже ви самі не приходили через два дні. Певне, були-сте хорі. Але все не так, як я тепер, а отже-таки не прийшли.

Славко налякався. Йому здавалося, що вона говорить про його заразу. Але прикмета затаювати в собі свої тайни не оставила його й тепер. Сказав їй, що він не був і не є хорий.

— Тим гірше для вас. Бо я не винна, що ви прогавили нагоду.

— То не маю вже чого надіятися? — запитався він сердито.

Вона аж просилася:

— Але ж, пане Славку, змилюйтеся! Кленуся вам на все в світі, ну, на нашу знакомість, що це сьогодні неможливо. Ви порозумійте, що до такого поцілунку, як я вам приобіцяла, людина мусить мати відповідний настрій. А я не те що не маю настрою, але присягаю вам, що якби мене хто доторкнув пальцем до лица, то я би крикнула. Така я нервова.

Славко відвернув голову й дивився десь убік. Вона його знов просила:

— Не дуйтеся-бо, пане Славку! Прийдіть завтра, я трохи успокоюся. Дійсно, не знаю, як вам те сказати, щоби ви порозуміли. Одним словом, по тім усім, що я перебула вчора в місті, потребую щонайменше три дні, аби прийти до себе. А отже для вас роблю виїмок. Завтра, як лиш трошки успокоюся, то виконаю свою обіцянку. А сьогодні, вірте мені, що це неможливо. Зрештою, як упретесь, то вже пристану на ту муку. Але аби-сте знали, що почувте такий само смак, як там, у лісі! А ще, до того, буду кричати та й нарікати, що через вас болить мене гірше голова.

— Та я не думаю вас примушувати, коли не хочете, — відповів Славко сумно.

Вона встала:

— Який же бо ви невірний. Годі мені вас переконати. А я вам даю найсвятіше слово честі, що лишень із трудом здержуюся, щоби не показати вам своє роздратування. Ось подивіться, що я в приступі роздратування зробила. Та хоч знаю, що з цього вийде маленький скандал, отже-таки не покинуся свого.

По цих словах вийшла до другої кімнати. Якийсь час шукала й найшла запечатаний лист. Взяла його в руки й застановлялася часочок над тим, чи би не вволити Славкову волю. Не могла ніяк. Ще би за один поцілунок нічого їй не сталось. Але вона була певна, що він не вдоволиться одним. А тоді вона може заслабнути на правду та й пролежати довгий час у ліжку. Зрештою, боїться, що зі зденервування може так поводитися супроти нього, що він це візьме за зневагу. А опріч того, зденервування й біль голови додавали їй упертості. "Адже, — думала собі, — я маю також право домагатися від першого поцілунку якоїсь приємності..."

Вернулася й показала Славкові лист. Був заадресований до пана Шубравського.

— Я написала тут цілу правду й не перебирала зовсім у словах. Скоро пан Шубравський так забаг бути послом, то нехай сам іде людей розпівати та перекуплювати. Нехай сам покаже з себе ошуста та дурисвіта. Слово в слово я йому так написала. Як не вірите, то я лист розпечатаю.

Славко не домагався цього. Вона знов хапалася за чоло, бо біль голови не зволяв їй нагадати собі дальших слів листа:

— Я знаю, що з цього вийде маленький скандал, бо те саме можна було написати трохи делікатніше. Але нехай уже так лишиться. Зрештою, мені вже все одно: пан Шубравський знає, що за зіллячко мій муж. Та, мабуть, їм таких треба.

Славко сумував. Навіть не застановлявся над її словами.

Тільки відчував розпуку, що вона не хоче вволити його волі. Вона ж була зденервована, тож його сум не м'якшив її серце, а радше дратував її. Більше з привички, як зо щирості, просила його, щоби не гнівався:

— Не хочете мене зрозуміти, пане Славку. А я вам кажу щирю правду, що зараз лягаю до ліжка, така я хора.

Він вийшов, не слухаючи її запросин, щоби навідався до неї завтра. З мужеської вдачі задержав Славко ненарушену одну прикмету, що в таких справах не хотів розуміти ніяких реченців. Така забаганка має бути йому виконана зараз, негайно.

Ішов, неначе вибитий. Розмірковував собі, що це все не для нього. Не дивувала його зовсім відмова Краньцовської. Мав таке переконання, що це заслужена для нього річ. Яким же правом він, безіспитенко, найгірший понад усіх, та посмів мріяти про якесь приятельство з такою панею?!

"Копнула мене в порядку, — думав собі, — ще хибувало, аби мене вибила по пиці, як Варварка Гринька!"

Дивувався тільки, що його про це забобон не перестеріг. Але ні! Перестерігав, лишень Славко не розумів його віщого голосу. Адже вже для того, що він ішов до Краньцовської такий певний своєї справи, та не могли його відвідини вдатися. Він же хотів уже вертатися з дороги. Лишень неподатна постанова викрасти в Краньцовської її приобіцянку спонукала його зайти досередини.

З другого ж боку, якої мари казала йому Краньцовська підстригати вуса? Хіба вона ще на добавок кепкувала собі з нього! Аж голову похилив і приспішив ходи з сорому. Може, підстрижені вуса споганили його дочиста. Адже мати жалувала дуже за його вусами та й казала, що йому негарно з підстриженими. А він, дурень, та вірив Краньцовській. Коли б казала йому голову обголити, то обголив би був! "З нудьги, що чоловіка нема при ній, та забавлялася мною. А я, дурень, підстригав вуса, купував воду на волосся, робив із себе варіята на її втіху. Тото десь обоє з Краньцовським сміятимуться надо мною!"

Уявляв собі, як Краньцовські регочуться, аж за боки беруться. Лють розбирала його страшенна.

— Ах ти шельмо! — сказав до себе вголос.

Тепер розумів Гринька дуже добре. Можна жінку любити, а разом із тим ненавидіти з цілої душі. Уже перед тим не раз сердився на Краньцовську. Але та сердитість охоплювала його мимохіть, без наміру. Тепер же ненавидів її з цілою свідомістю. Любов і ненависть одна одній помагала, й обі рвали Славкове серце на шматочки.

Думав уже навіть над тим, щоби якось помститися на Краньцовській. Але чувся безсильний супроти неї. Це його також боліло. Порадив собі так, що творив у своїй голові такі події, в яких він знущається над Краньцовською. Фантазував собі дуже немилі ситуації для неї та ще й приповідав їй: "Оце тобі за те, що так мене обдурила!"

Якби ті його фантазії справдилися, то хто знає, чи Краньцовська осталася б між живими?

VIII

Розуміється, Славко не вступав уже до Сенька Грицишиного. Пішов просто додому, де застав уже другий сніданок. Та хоч забобон його не дав йому сьогодні ніякої втіхи, отже мусив Славко перебути ще одну неприємність. Прийшлося йому вислухати докори від свого батька й статися причиною суперечки родичів.

Від кількох днів не мав панотець на кім зігнати серця. У неділю спробував уже сварити в церкві святого Ніколая. Як по службі божій розійшлися люди з церкви, то панотець закликав віта, що був також паламарем, та й показував йому на образ:

— Чи ти втираєш коли цей образ?

— Ото робота! А чому ж би ні? — відповів війт. — Адить, як улискується.

— А чого ж він неоднаково дивиться на очі? Видиш, яке праве око заскулене?

— Певне, так намальовано, — говорив війт.

— Ти мені кажи, як намальовано! Намальовано було добре. Він дивився однако на обоє очей. А сьогодні дивлюсь, а в нього праве око заскулене. Я гадав, що ти, може, не втираєш його, та, може, яка біда запаскудила йому око. Але ні! Образ чистий, а він таки заскулив око. Чи дивишся відси, чи відти, — все заскулене.

Панотець поступався назад, заходив із боків і раз у раз приглядався святцеві.

— Та чого заскулюєш око? — говорив уже просто до святця.

Святець нічичирк.

Панотець пішов направо:

— Таки заскулене. Та чого заскулюєш? — Панотець пішов наліво. — Чи не комедія? Та чого скулишся?

Якби був святець писнув хоч однісіньке слово, або війт обізався, то була би вже сварка готова.

Але ніхто не обзивався, тож панотець мусив перервати свою розмову... Лиш на відхіднім сказав із досадою буцім до себе, але мав на гадці святця:

— Ти його втирай, а він на тебе заскулюється!

Відтоді аж до сьогодні не мав панотець нагоди ні з ким зайти в суперечку. Доля так запорядила, що все те мало скропитися на Славкові. Властиво, панотець не мав наміру сваритись ані зо Славком, ані з їмостю. Хотів лишень побалакати. Коли ж бо сварка, притаєна в серці, лиш чатувала на те, аби язик обізався. У ту ж мить скочила на нього. Тож панотець і незчувся, як зачав Славкові докоряти, а з їмостю зайшов у суперечку.

— Ти, Славку, хочеш подаватися до суду, — говорив панотець при сніданку. — А чи ти подумав над тим, що маєш бути кілька місяців безплатним практикантом? Скажи мені, з чого ти будеш жити?

Славко перестав їсти. Таке питання вколало його в саме серце. Панотець помітив, що лучив якраз там, де міряв. Тож смакував собі далі в такій розмові:

— Ти, певне, рахуєш на те, що я тобі дам. А ти на мене не май надії, бо я не маю відки.

Славко мовчав, але видко було по нім, що аж дрижить із зденервування. Та це для панотця було замало:

— Я виджу, що ти собі це в лексі маєш, а я не жартую, не дам ані крейцара. Я надіявся ще на жито, але вчора переконався, що воно невидатне. Не маю відки, хоч бери мене на муки.

Довголітнім досвідом виробила собі їмось відповідну тактику на панотцеві напади. Цією тактикою все його перемагала. Не виступати з неприятелем до явної битви, але змучити його супокійним поведенням. Оце була основа тої тактики, їмось завсіди мовчала і вдавала, що з панотцевої розмови не розуміє ані однісінького слова. Не догадується навіть, що панотець говорить до неї. Потім серед найгарячішої панотцевої

промови відходила потиху до кухні, лишаючи закукуріченого вояка, щоби промовляв до стін і до вікон. Панотець стояв ні в цих ні в тих, поконаний своєю власною зброєю. Отже не могла їмость цією тактикою послужитися сьогодні. Хотівши Славкові допомогти, треба було стати явно до битви. А помагати треба було доконечне. Їмость виділа, що без підмоги Славко пропащий.

— Прошу вас, — говорила їмость буцім до обох. — Може би, вперед із'їли, а потім сварилися.

— Хто свариться? — дивувався панотець. — Я лиш раджуся, що з ним буде. Ти ж сама казала, що жито цього року зле видає.

— Я казала, але, може, я жартувала? А ти знаєш, господарю, як воно видає?

Це був удар, заподіяний панотцеві ззаду, ненадійно. Трохи його скалічив, одначе не зробив його нездатним до дальшої битви.

— А хоч би навіть жито добре видавало, — відповів панотець, удаючи, що його їмостині слова не заболіли анітрошки, — то таки не можу нічого Славкові дати. Для того раджуся, що з того буде? Що він собі гадає?! Ти кажеш, що я сварюся. А я не сварюся, я журюся. Нехай і він сам щось собі радить.

— Не журіться ж так дуже, бо ще з жури похоруетеся, — знов говорила їмость буцім до обох. — Як буде Славкові треба, то я йому дам сама. А більше нікого нехай за те голова не болить!

Здавалося їмості, що вже перемогла панотця. Отже ні! Нагнаний з одного боку, забіг підступом панотець із другого:

— Оце ж бо й біда, що все хтось та має йому давати. Час уже, аби те давання скінчилося. Чому другий дає собі раду сам?

— Який другий? — запиталася їмость і поповнила цим запитанням великий тактичний промах. Сама подала панотцеві зброю до рук.

— Який другий? — повторив за їмостю панотець та аж просіяв із радості. Буцім заманював ворога в чисте поле. — А мужицькі сини? Та нащо нам так далеко шукати? Візьмим мене самого. Що я коштував свого батька по матурі? Але не берім університет. Берім гімназію. За мене платив батько п'ять ринських, а я за Славка не платив менше шістдесяти корон.

Панотець навмисне помішав обі валюти, стару з новою, щоби вийшла з того більша непропорціональність. Славкові не лізла страва крізь горло. Їмость те завважила й зараз поспішила з підмогою:

— Та дай уже спокій! Нагадав колишнє, як баба дівкою була.

Але панотець мав під рукою й новіші події.

— Нехай буде по-твоєму, що це вже передавнене, пропало, — говорив згідливо панотець, — але я тобі скажу за теперішні часи. Чужі діти в його віку та не беруть від своїх родичів, але ще їм посилають. Та боже мене борони від того, аби я мав зійти на діточу ласку. Я ще, богу дякувати, сам зароблю на себе. Але ніхто не знає, як би то було батькові мило, коли би мав докази, що син за нього пам'ятає. Я би не вимагав багато, аби він мені прислав на вдержання, лиш аби він мені прислав знак, що не

забув старого батька. Нехай би мені прислав лиш одну корону на місяць, то й за це спасибі! Мав би я чим похвалитися перед людьми, що ось якого я доброго сина маю. А то не тільки...

Їмость стратила терпець, промовила вже лукаво:

— Аякже! Зараз би побіг до Василька-пастуха похвалитися.

— А хоч би й до Василька!

Славко розсердився й устав від стола. Він часом умів батькові дігнати, особливо тоді як батько говорив про золоті ковніри. Але сьогодні по таких невдачах не міг знайти слів на свою оборону.

Панотець побідив на цілій лінії. Тепер лиш мав використати розумно цю перемогу. Те використання смакувало йому краще, як сама битва.

— Не розумію, за що ви обоє сердитесь на мене. Якби я неправду говорив, то можна мене й вилаяти. Але, скажіть мені, що я тут злого сказав? — Подивився весело на покірливих та й смачно говорив далі: — Я з вами раджуся, а ви на мене сердитесь.

— А я дякую за таку раду при їді. Та й кажу вам ізгори, — говорила їмость буцім до обох, — відвоюйте своє надвір'я, бо як зачнете ще таку раду при обіді, то я заберу Славка до кухні, а ви тут радьтеся з ким хочете.

По цих словах вийшла їмость, а за нею Славко. Переможець лишився сам із сумними думками. Знав, що їмость не жартує. Заблизько підступив, переслідуючи покірливих. Тікаючи, вони ловили переможця на аркан, по-татарськи.

Їмость завжди обставала за Славком. Навіть тоді, коли він сам здужав оборонятись. Він виріс на її очах, вона тямила його ще маленьким та й з привычки вважала його за дитину. Через свою сварливу вдачу й недбалість стратив панотець раз назавжди всяку прихильність у їмості. Вона завжди стояла за Славком проти панотця, хоч би часом навіть була панотцева правда. Зразилася до панотця зараз на першому році, як стала його дружиною.

Вона була дочкою учителя в тих самих селі, де батько її мужа був священиком. Приготовлялася навіть сама на учительку. Але судилась їй краща доля — вийти заміж за панотця. Думала, що робить велике щастя, бо в тих часах священик — це найкраща партія. І, власне, з тої причини, що ставляла зависокі вимоги до свого мужа, зразилася до нього зовсім. А через те до цілого стану священичого. Для того не хотіла в жаден спосіб на те пристати, щоби Славко йшов на теологію.

Була переконана, що священик багато інтелегентніший від учителя. А тим часом побачила, що її муж лиш має зарозумілість на свій стан, а більше нічого. Має втіху в тім, аби когось зловити на такому учинку, щоби мав за що сварити. А вже аж гидко їй робилося від того, що її муж, властиво, дитина. Привик, аби усе за нього зробити, все дати готове під ніс, майже аби годувати його з руки. Як лучиться яка найменша недогода, то він, замість її якось доконати, йде до їмості жалуватися, неначе до матері, хоч вона молодша від нього майже десять літ. Вона привикла дома, що її батько про все старався, усім завідував, у найскрутнішій справі вмів собі поради. Коли ж вийшла за панотця, переконалася, що її муж ні до чого не пригожий. Ціла господарка на її голові.

Вона через те попадала в розпуку. Сама на тім не розумілася, а порадитись ні з ким. Навіть розмовитися не могла з панотцем. Не було про що. Його лиш цікавили такі події, при яких можна би когось насварити.

Серед таких обставин прийшов до Воронич молодий учитель Диб'яків. Називала його жартом: Дибко. З ним вона заприятлилася. Скинула з себе гордощі попаді. Дибко знав їй у всім порадити. Що не знав з досвіду, то раз-два розпитував у других і все ставав їй у пригоді. З ним вона любила розмовляти й заєдно бажала його товариства. Цінила його далеко вище від свого мужа. Хоч Дибкові того не казала. Мала таку вдачу: немилі справи таїти в собі. Дибко використав раз ту приязнь і поцілував їмость. Вона йому того за зле не брала. Уважала це за загальний блуд мужчин, що беруться жінок цілувати. За себе не боялася, бо вона була зроду така, що не любиалася в ніяких романсах, ні в дозволених, ні в заборонених. Коли ж кому мило її поцілувати, то що це їй вадить? На її думку, навіть не подобало їй боронитися. Була переконана, що лиш ті жінки бороняться, котрі відчують при поцілунках іще якісь інші бажання.

Як панотець зловив їх на тім учинку, то вона відрядила Дибка, а сама налагодилася сказати відважно панотцеві, що з Дибком мусить приставати, бо не має з ким іншим. Що ж вона тому винна, коли Дибко так, як кождий інший мужчина, домагається від неї ознак приязні? Мала намір сказати також панотцеві, що не зрікається й надалі приязні Дибкової з тої простої причини, що панотець не може їй дати тої приязні. Може бути, що в той спосіб хотіла змінити панотцеву вдачу. Але до цього не прийшло. Панотець намість боронити zagrożені права подруга, жалувався перед нею, що вона його не любить. Жалувався так сердечно, що вона мусила його також пожалувати. Панотець заспокоївся цим цілком. Дибко бував у них по-давньому, й усе йшло своїм порядком.

За два роки перенісся Дибко в далекі сторони. Їмость не знала навіть, де він обертається та що з ним діється, чи оженився, чи остався нежонатим. Тепер не знає навіть, чи він жиє. Та розлука з Дибком не справила їй великої прикрості. Мала забаву з дітьми. Зрештою, привикла так до свого життя, що здавалось їй, ніби кождий муж такий, як її. Журилася тільки тим, щоби її син не був схожий на батька.

Але про Дибка заховала пам'ять і до сьогодні. Нагадувала собі його завсіди в таких хвилях, коли сама не могла собі в чім порадити. Задержала його в своїй пам'яті ще таким молодим, як бачила його востаннє. В її мріях перекинувся він у якогось ідеального мужчину, наймудрішого й найліпшого. Хотіла, щоби син був схожий на нього.

У Славка не бачила злих прикмет. Часом лиш приходила їй сумна думка до голови, що Славко такий сам непорадний, як панотець. Але зараз потішалася тим, що Славко ще має право бути дитиною. Прийде слухний час, то Славко зміниться.

Панотець чув велику пошану до їмості. Був переконаний, що якби не вона, то він би загинув із голоду. Отож тепер узяв собі до серця їмостину погрозу, що вона піде зо Славком обідати до кухні. Для того постановив не чіплятися вже при обіді до Славка. Тільки одно його кортіло звідатися, чи зіправди жито зле видає, чи їмость лиш так жартувала. Зважився піти до кухні, їмость підтвердила, що жито справді зле видає.

Але в цім випадку їмость помилялася. Жито видало так, як звичайно, лишень Іван забувся та й сховав забагато для себе. Іван мав такий спосіб, що раз у раз при млинкуванні збіжжя ховав трохи для себе, звичайно чвертку. В stodолі попри поперечну стіну, складаючи соломі, лишав вузький прохід. Для безпеки закладав той прохід спереду соломі. Проходом тим можна було протиснутись аж до другої, поздовжньої стіни в stodолі. Тут уже лишав Іван більше місця вільного й вистелював те місце мішками. Сюди зносив Іван усіляке збіжжя й складав кожде на іншу купку. При кождім молоченні, як робітники йшли на обід, Іван відбирав свою пайку, а відносив додому вночі, але аж тоді, як уже стілько назбиралося, що варт було потрудитися.

Stodолу завсіди замикав панотець щовечора на ключ. Але в брамі від stodоли була маленька хвірточка, що замикалася зсередини на гачок. Отож через цілих сорок літ, відколи панотець обняв парафію в Вороничах, правильно забував ту хвірточку замкнути. Брама ніби замкнена, а до stodоли можна було зайти кожного часу дуже вигідно. Оцього ж то й боявся Йван. Ану ж злодій зайде й закраде те все, що Йван наскладав. Тому Йван закладав сам ту хвірточку. Заходив досередини, закладав гачок, а сам вилазив із stodоли попід стріху. В однім місці поміж платвою із латами міг чоловік пролізти, бо кроква на кінці була підложена.

Також у такий спосіб виносив Іван із stodоли збіжжя. Виносив його мішком крізь хвірточку, ставив перед stodолою, потім вертався досередини, замикав хвірточку й вилазив попід стріху. Він, зрештою, про ці виходи не дбав, бо мав багато способів, куди дібратися до stodоли. Міг зайти попід підвалину, міг виймати одну дошку зо стіни, а навіть у прикрім разі міг пролізти крізь стріху. Але вживав ті проходи, які застав.

Брав мішок на своє грубе карчило й ніс додому. Так само носив пашу для корови. Ані він, ані ніхто в селі не вважав це за крадіж. Іван брав лиш стільки, скільки було йому треба. Кождий знав, що з тою платнею, яку панотець давав, наймит не міг прожити. Для того було загальне переконання, що ці "боки" наймит мусить мати. Зрештою, це так увійшло в звичай, що ці "боки", вважалося за згоду, заключену мовчки. Іван навіть не припускав, що нічними виносинами збіжжя нарушує закони святця "Неруша". Якби він брав більше, чим потребує, то це вже була би крадіж. А так бере тільки те, що йому належиться.

Що таку заслуженину треба брати вночі, тайком, це нічого не вадить. Адже кождому християнинові жаль віддати те, що завинив. Легше йому, як уже опісля довідається, що довг відібраний. Або й жінка. Кождий розумний знає, що жінка не буде гола ходити. Вона потребує одягнутися та й то ще краще від чоловіка, а грошей на її витребеньки чоловік би не дав. Нехай собі постарає потай господаря. Так само й з дочкою.

Мука й сир, що Пазя доносить, то це — правда — крадіж. Але тут Іван нічим не примішний. Це полагоджує Пазя з Іванихою. Крадене ж добро ніхто з хати не викидає. Його треба спожиткувати, бо як ні, то змарнується. А це вже гріх!

Зрадити ж злодія, повідомити про шкоду властителя. О! Про це ще ніхто в Вороничах не чував та й, дасть бог, не почує. Тихий заговор, виссаний із грудей матері,

носить кожний у своїм серці. Аби не знати яку річ побачив хто, то має її задержати собі. Перед судом вповісти. А це ж подумана річ? Чи є хто на світі, щоби за таку справу свідчив перед судом на свого сусіда? За свою справу — то інакше, але за чужу, а ще, може, за справу якого сторонського, то це вже ні.

Отакі погляди мало ціле село, та й такі мав Іван. Вони наслухалися не раз, що це погляди хибні. Але не вірили. Бо чули це або від своїх ворогів, або від тих, що живуть подалеки від них та життя їх не розуміють. Від Потурайчина тільки й довідалися, що читальникові не ялося бути злодієм, бо наніс би нечесть для читальні. Знають також, що обов'язком їх є працювати разом над зміною теперішнього світу. Але в який спосіб, то ще не знали. Мали свої старі звичаї, а не були свідомі того, котрі задержати, а котрі покидати.

Їмость догадувалася, що в Івана липкі руки, але мовчала. Не признавалася перед панотцем. Та й нащо? Це би злому не зарадило, дало би притоку лиш до гризоти. Щоби наймит не крав, на те треба дозору господаря. А такого дозору не буде, чи служитиме Йван, чи хто інший. Відрядити ж Івана їмость не хотіла. Бо хоч він ненависний, упертий і неласкавий, то зате до роботи ліпший, як усі дотеперішні наймити. Правда, робить лиш тоді, коли йому хочеться. Отже-таки вся робота в свій час була виконана.

Із житом же сталося вчора таке, що Йван замість чвертки взяв цілий корець. Він злагодив чвертку, та, oprіч того, стояв кірцевий мішок у stodолі. Іван припізнівся дома на обіді, а як вертав, то мусив бігти, щоби перездогнати робітників, бо вони вже йшли до роботи. У поспіху схопив Іван кірцевий мішок із житом і затаскав його до свого складу. Як пропихався тим вузьким переходом між соломою й стіною, то помітив, що обмахнувся. Але вже ніколи було завертатися. Подумав собі, що зате на другий раз не візьме нічого. Коли ж їмость дивуватиметься, що жито неоднаково видає, то він скаже, що, мабуть, дівки зле вчора рахували, як подавали на машину. Не боявся того, що може не стати кіп до рахунку, бо він для безпеки завсіди рахував менше кіп, аніж було їх на ділі.

Для панотця було це дуже вигідно, що жито не видає. Аж просилося жалуватися щодня перед Славком, що панотець бідний, не має відки грошей устарати. Бо панотець не мав наміру зчиняти сварки, вона приходила сама непрошена. Але сьогодні було небезпечно розмовляти при обіді за жито. На таку розмову не хотіла ніяк пристати їмость. Панотець роздумував над тим, чи не вдалося би якось утягнути до цієї розмови Йвана. На разі не міг нічого придумати. Але був певний, що трохи згоді якось воно само на те зійде. Зачне Йвана випитуватися, для чого жито зле видає? На те Йван відповість, або що не знає, або взагалі не схоче відповісти, лишень своїм звичаєм щось недотепного відворкне. На оба способи матиме панотець нагоду висварити Йвана. Бо є Йвановим обов'язком знати, чому жито зле видає. Скоро намість відповіді лишень бомкне щось сердито, то тоді може панотець удатися до їмості або й до вїйта з запитанням, чи йому як господареві прислугує право звідуватися в наймита за причину злого видатку.

Надіється панотець, що в такому випадку кожний обстане за ним, а не за Йваном.

Така розвага вложила панотцеві до серця постанову дати спокій Славкові з житом раз назавсіди.

Волисть що інше для нього прибагнути, як уже покінчить з Іваном. Тож Славко заживав тим часом супокою від батька.

А Славкові треба було супокою. Панотець навіть не припускав, як тяжко поранив його душу. Вже не розпука, але просто дур чіплявся Славкової голови там, під лубином. Не тільки батьківські напади, але навіть материна оборона боліли Славка. Оборона, може, більше, як напад. Яке ж буде материне обличчя тоді, як вона дізнається всю правду про Славка?! Тепер уже не тільки гризота Славкові, що скажуть родичі йому, але також, що скаже батько матері за її сьогоднішню оборону?

Славко розумів, що пора вже така близька, що мусить уже dokonче держатись якоїсь одної постанови. Здавалось йому, що ще зараза може його врятувати від цього клопоту. Сказав би родичам, що він хорий, мусить іти до шпиталю. Тож тепер не має часу думати про ніяку кар'єру. Тільки новий клопіт, що чей же в шпиталі не сидіти йому ціле життя. Колись-таки та вилічиться. Але все відсунув би журу хоч на кілька тижнів. Правда, родичі цим дуже гризлися б, особливо мати. Та нічого діяти, іншого рятунку Славко не видів.

Постановив собі сказати при найближчій нагоді, що йде до шпиталю. Це його трохи успокоїло. Отже ненадовго. Зараз мелькнула йому така думка: "Відки ж узяти ту заразу, коли навіть вона не хоче мене чепитись? А може би, ще собі її напитати? Адже це не велика штука!"

Ця думка йому подобалася. Постановив собі ходити до Варвари так довго, доки не заразиться. Але тут знов стояла нова біда на перешкоді. Славко не мав відваги сам іти до Варвари. Коби його хто туди завів, хоч перший раз, то він би вже змовлявся за кожний раз із Варварою, де й коли вона має на нього ждати. Але хто ж його заведе? Кому би він міг признатися, що хоче зайти до Варвари? Не було такого. Ще найліпше, якби його Варвара де стрітила так, як тоді в неділю, та й сама закликала. Як на лихо, не міг її ніде побачити. Зважився навіть раз іти попри її хату, але нічого з того не вийшло, лишень страху набрався. Сам не знає, чого боявся. Але, йдучи попри її хату, так закрадався, що на пальцях ступав. Малий вітрець, шелест трави нагонив на нього такий страх, що він приоставав і ось-ось не пустився настеки.

По півночі, як збудився, мріяв про ту заразу. Ось він сидить собі під лубином, а то нараз з'являється Варвара. Зовсім так несподівано, як Лорд. Киває на нього пальцем і простацькими словами кличе його до себе на забаву, Славко згоджується, тільки каже, що тепер днина, хтось може побачити.

"То прийдіть увечір", — говорить Варвара.

"Добре! — згоджується Славко. — Жди на мене на дорозі коло своєї хати. Але пам'ятай, щоби-сь була, бо як тебе не застану, то вернусь".

Варвара справді дожидає. Він таки зараз умовляється з нею, щоби ждала так само завтра. За кілька днів зараза показується. Правдива зараза: та велика, що кидається на ніс, на горло, що на неї треба dokonче йти до шпиталю. Славко видить, як батько його,

ще нічого не свідомий, уже заздалегідь смакує в собі в розмові про те, що не має чим удержувати Славка на судовій практиці. Ходитиме по хаті та й солодко приговорюватиме:

"А тобі, Славочку, вже час подаватися на практику. Але я, бігме, не знаю, відки ти візьмеш гроші".

"Не треба мені грошей, — покривлятиметься Славко батькові також солодким голосом, — бо я не йду на ніяку практику".

Батько аж забудеться з дива:

"А що ж ти думаєш робити?"

"Іду до шпиталю, бо я хорий!"

Тяжче вимовити оці слова та й уже все полагоджено! Скоро забракне Славкові відваги, щоби ці слова промовити, то він заплющить очі, а все-таки своє скаже. Про всю решту, то вже Славкові нема жури, бо родичі зо страху самі допитуватимуться. Піде просто до шпиталю. Але як? Славко також не має відваги сам зайти там. На таке діло, може, його мати повезе? Але, мабуть, не випадає. Певне, напишуть до швагра, щоби приїхав та й повіз Славка. Так є, це ще найліпше. Потім по шпиталю належиться йому ще один рік відпочинку. На це вже мати допевне пристане. За цей рік щось уже доконче придумає. Не буде бавитися ні в які фантазії, лиш думатиме про діло. Але це слово "фантазія" завдає Славкові нової жури.

"Ага! Не бавитися в фантазії, — лютиться сам на себе. — А що ж це все є, як не одна фантазія? Я ще не зійшовся з Варварою, ще не знаю, чи взагалі вдасться мені з нею зійтися, не знаю, чи вона дійсно заражена, не знаю, чи та зараза вхопиться мене, а вже з тої причини взяв я собі рік відпочинку. Що ж це, дурню, як не фантазія?!"

Так себе корив Славко й сердився на себе. Перевертався на всі боки, мучився і вкінці додумався до такого: "Моя голова на це задурна, я мушу когось порадитись". Тільки кого? Прийшло йому на думку, що Потурайчина. Признається перед Потурайчиним до всього. Десь незабаром повинен Потурайчин з'явитися в Вороничах, адже вибори вже розписані. Він, певне, так саме журиться своїм арештом, як Славко своїми іспитами. Один перед одним жалуватиметься на своє горе. Славко вже навіть уложив собі цілий план, у який спосіб поведе розмову, щоби виринула нагода признатися перед Потурайчиним до всього. Питатиметься передусім Потурайчина про його арешт. Очевидно, Потурайчин жалуватиметься на несправедливий засуд. Тоді Славко скаже йому: "А я маю ще більшу гризоту", — та й признається до всього. Може, навіть намовить Потурайчина, щоби пішов з ним до Варвари. Адже це поміж товаришами водиться, що один одного проводить до таких жінок.

По такій постанові успокоївся Славко зовсім. Ждав, як покажеться в селі Потурайчин. Але його серце мучилося далі. Намість про іспити — роздумував собі тепер про Краньцовську. Уважав її за зрадницю. Правда, вже вибив собі з голови, що вона з нього кепкує перед чоловіком, та зате набрав переконання, що вона забавлялась Славком із нудьги.

"Панські примхи, а я через них стільки мушу терпіти!"

Чув, як якась біда, наче хробак, точить йому серце, й точить, і точить. А воно болить, болить і болить. Не раз затаїв у собі дух і наслухав, коли його там у серці перестане боліти. Ждав, та не міг діждатися тої хвили. Тоді вже його поривала лють не тільки на Краньцовську, але й на себе самого.

Його душа так привикла мучитися, що не могла без муки жити. Ледве вдалося йому заспокоїтися дожиданкою на Потурайчина, як уже почав гризтися Краньцовською. То сумував, то лютився на неї й на себе, то, нагадавши собі, які він має надії, соромився тяжко сам перед собою. Коли навіть на хвилинку забував про Краньцовську, то журився Лордом. Що буде з собакою, як Славко виїде з Воронич? Одним словом, не міг Славко спекатися душевних мук ніяким світом. Його серце за тим тільки й пазило, щоби знайти собі якусь гризоту. Одиною його розрадою був забобон. Славко все мав надію, що за його теперішнє горе та дасть йому забобон доконче якусь потіху.

"Допевне, Потурайчин справить мене на добру дорогу!" — міркував собі й доживав Потурайчинового приходу з великою нетерплячкою.

Діждався. Через кілька днів прийшов Потурайчин до Воронич скликати передвиборчі збори. Зійшлися читальники всі до одного. Надіялися довідатись уже раз, як мають змінити свої давні звичаї, щоби стати до боротьби зі старим пережитим світом. Загадали обнови́ти своє життя, хоч би через те мали піднятися не знати кілько́ труду, тож слухали Потурайчинової промови з увагою й завзятком.

Він пояснив їм, що теперішні вибори до сойму дуже важні, бо на цій каденції змінити мають послі виборчу ординацію до сойму. Як буде замало мужицьких послів, то настане така виборча ординація, що потім не допоможуть мужикам ніякі зусилля. Раз попсоване діло не дасться вже потім направити.

Говорив про теперішнього кандидата на посла, селянина Івана Сосновича. Його поставили кандидатом передусім для того, що він знаний загально в повіті. Проти нього висувають попи якогось отця Підлизайка, зовсім не знаного. Ніхто не знає, чи той отець є приятелем народу, чи ворогом, бо досі ніхто його не видів ні на зборах, ні не чув нічого про його діяльність. Із польської сторони кандидує дідич пан Шубравський. Правительство намагатиметься перевести його всілякими способами, дозволеними й забороненими. На мужиках стоїть тепер тяжкий труд, бо мають поконати дуже сильного й небезпечного ворога.

Потурайчин говорив дуже плавно й своїм звичаєм дуже хутко, не договорюючи деяких слів до кінця. Сам зміст його промови не додавав слухачам духу. Те, що треба голосувати на Сосновича, а не на кого іншого, вони вже знали. В самій промові хотіли ж дослухатися того заповіту, як їм повести своє життя, щоби переродитися на нових людей. Для того більше їх цікавили ті частини промови, на які Потурайчин покладав найменшу вагу, а саме: поклик до боротьби, до єднання мужицьких сил. Потурайчин був політичний агітатор, поза програму своєї політичної партії нічого більше слухачам не роз'ясняв. Не почував навіть потреби дати їм щось більше понад таке роз'яснення. А зрештою, не був навіть свідомий того, чого прагне мужицька душа від нього довідатися.

Та ще питання, чи мав би він чим заспокоїти те бажання своїх слухачів. Його досвід життєвий дав йому ще дуже небагато, сам він також не думав над оновленнім свого життя. Тож здивувався не трохи промовою Неважука, що зараз по нім говорив.

Неважук ухопився тих слів Потурайчина, що він послужився ними лиш задля прикраси своєї бесіди.

— Пора нам скинути з себе невільництво, — говорив Неважук таким сильним голосом, аж вікна в читальні дзвеніли. — Хоч уже турки й татари на нас не нападають, то ми все-таки лишилися невільниками й по сьогоднішній день. Хоч панщини вже не робимо, а отже підкладаємо з своєї охоти плечі панам і панським посіпакам, аби лізли догори!

Наводив приклади того невільництва, підходящі й непідходящі. Говорив про те, як помітують мужиком по урядах, як мужик кожній біді звик терпіти, як не шанує в собі людської достойності: коли купує що, то просить купця, немов жебрак, а коли продає, то так само. Говорив і про родинне мужицьке життя.

— Навіть до доброго треба нас батогом підгонити, — кінчив Неважук свою промову. — Чи до читальні, чи до нашої крамниці, то на кожного треба нукати, аби там заходив. Як без грошей, то бере в крамниці, а як за гроші, то дивишся, а він уже потягся до жида!

Видко було, що ця промова припала слухачам до вподоби, бо вони їй притакували. Найдужче Сенько Грицишин. Спер лікті на коліна, голову взяв межи долоні, й заєдно крутив нею, та все приповідав:

— Свята правда: н-невільництво. М-ми всі ще н-невільники!

Потурайчин мусив нагадувати, для чого скликав збори, бо слухачі забули, їх усе кортіло радити над тим невільництвом. Розходилося о те, щоби постановити, кого вибрати виборцем із Воронич. Вороничі давали тільки одного виборця. Потурайчин думав, що тим виборцем треба зробити Неважука для того, що він відважний. А цих виборів треба буде добре постояти, бо одно, що натиск із польської сторони буде нечуваний, а друге, попи, мабуть, не схотять наражуватися старості через те, що кандидатом не є той, кого вони хотять. Тож доконечна річ, щоби між мужицькими виборцями знайшовся такий, аби вмів упімнутися за кандидатом та й мав до цього відвагу. За такого вважав Потурайчин Неважука. Та люди не похочували його. Сам Неважук також відпрошувався. Потурайчин не розумів причини цієї опозиції, отже, мусив піддатися волі загалу. Запропонував Павла Гаєвого. Павло ж усміхнувся миленько та й промовив:

— Там треба письменного, бо як будуть красти голоси, аби виборець міг тото вздріти. А я, хоч окуляри ношу, то письма, однако, не знаю!

— Правда, я й забув, що ви неписьменні, — сказав Потурайчин лиш на те, щоби не псувати радості Гаєвому, бо він добре тямив, що Гаєвий не знає письма. Гаєвий тішився, як мала дитина. Обернувся до всіх з отакою промовою:

— То вже не один зловився на мої окуляри, бо я знаю так собі з ними заходити, що й не один письменний так би не вдав.

Утіха не дозволяла йому довго змовчати. Хвильку подумавши, говорив далі за свої окуляри:

— Хоч хто знає, якби я там став перед комісією в окулярах, то, бігме, не важилися б при мені красти голоси. Я б так цікаво крізь окуляри поглядав, що кождий би присяг, що я письменний. Отож би потім сміху було, що сліпий мужик та так обдурих панів.

Отже й цими словами не вичерпав Гаєвий усеї радості з свого серця. Роздумував далі над тим, яку би ще штуку завдати своїм окулярам. Ще ніяка думка про це не прийшла йому до голови, а очі вже сіяли та й губи самохіть кривилися до сміху. Сполюшив йому цю радість Іван Неважук ось якою промовою.

— То треба-таки правду сказати, нема куди крутити, — сказав Неважук з якоюсь нетерплячкою. — Письмо письмом, а з нас нікотрий не може бути виборцем, бо ми всі були карані за ліс. Лиш один кум Сенько Грицишин та й вїт, що не були карані. Сенько самі до лісу не вказувалися, бо за них жінка ходила та її карали. Отак було нам усім робити.

Як же Потурайчин узяв розпитуватися, коли котрий був караний, то показалося, що вони всі вже можуть бути виборцями, бо реченець щодо наслідків кари давно вже проминув. Та це їх не переконало; кількасотлітній досвід навчив їх, що польська самоволя дужча понад усякі закони.

— Закони на папері, — говорив Неважук, — а староста як найде лиш стілько на нас, що чорне за нігтем, то голос уневажнить. Процесуйся потім із ним, може, й виграєш, та буде вже запізно.

Стало на тім, що виборцем буде Сенько Грицишин. Тепер Славко зважився сказати й своє слово. Він довго надумувався, пробував іще перше обізнатися й, на своє диво, переконався, що боїться. Але справа була така важна, що треба було доконче про неї звістити. Тож Славко примусив-таки свій рот говорити. Отже не здобувся на відвагу промовити до всіх, обізвався лишень до Сенька:

— А вас буде Крацьцовський просити, аби ви голосували на Шубравського. Я знаю...

Таки решти не міг доповісти, хоч уложив собі згори цілу промову. Мав намір сказати те все, що чув від Крацьцовської про агітацію. Отже, як промовив цих кілька слів і як помітив, що не тільки Сенько Грицишин, але всі його слухають, то нараз у горлі зробилось йому сухо, а духу в грудях забракло. Обірвав мову на половині думки й замовк. Водив тільки перелякано по хаті очима, чи не сміються з нього. Ніхто не сміявся, а Сенько відповів:

— Н-нічо не ш-шкодить. К-крацьцовський своє знає, а я своє.

Говорив з таким спокоєм і з такою певністю себе, що переконав усякого про свою неподатну постанову. Зрештою, з усіх очей, з усіх облич бив такий завзяток, що хіба би сліпий не побачив, що люди радше дадуться на шматки порубати, аніж мали би котрий зрадити. Славко також завважив те одушевлення, для того так стратив відвагу. Почувався найгіршим з усіх. Не може одушевлятися загальною справою, бо сам бродить у таких болоті, що все поваляв би, за що тільки вхопиться руками.

"Усі тут одного хотять, усі за одним убиваються, — думалось йому, — а я зовсім так,

як той Василь із Берберівки, що ждав до кінця зборів, аби вилізти з своїми нісенітницями за службу божу проти градобиття. Та й я жду на кінець, аби порадитися Потурайчина за свої іспити та й за Варвару".

Як тому злодієві, що молиться в церкві поміж людьми на те тільки, щоб украсти позолочуваний хрест, так само ніяково було Славкові на душі на цих зборах. І соромився, й боявся, але ждав на нагоду, щоби поговорити з Потурайчиним на самоті.

Ця нагода не зараз лучилася. Славко мусив довго бити ногами, заки опинився з Потурайчиним у чотири очі. Бо одушевлені мужики супроводжали Потурайчина аж до лісу.

Згідно зі своїм планом, запитався Славко Потурайчина про його засуд. Але відповідь Потурайчина не була така, яку собі перед тим надумав Славко. Потурайчин не жалувався. Його голова так була переповнена думками про вибори, що там не було місця на журу арештом. Розповідав Славкові докладно цілий свій процес, говорив навіть про сумні наслідки свого засуду. Отже, те оповідання виходило так, наче про якого постороннього чоловіка, буцім те нещастя не спіткало Потурайчина, але когось іншого. Навіть жартував над деякими епізодами того процесу.

— Мабуть, доктор Фалькенбаум більше мені зашкодив, як поміг, — говорив Потурайчин своїм звичаєм дуже хутко. — Зовсім без потреби покликав на свідка вдову Дмитриху. Цей свідок мене погубив, бо лиш вона признала, що була якийсь час на зборах без запросин. Як ми провадили наради, то вона прийшла до Неважучки позичити горшка та й якийсь час слухала нашої розмови. Чи що з того розуміла, чи ні, а все вважала за свій обов'язок похвалити мене перед суддею, що я дуже красно говорив. Думала, що цим мені прислужиться. А то якраз навпаки, бо з її зізнань набрав суддя переконання, що збори не були обмежені на запрошених гостей, але що були загальнодоступні, коли баба попри позику горшка тільки ще почула нашої розмови, що могла мене аж похвалити. Своєю дорогою, що суддя мусив у душі дякувати Фалькенбаумові за цього свідка, бо інакше не міг би мене був засудити. А що він мав охоту мене засудити, то найліпше доказує те, що всадив мені таку велику кару. Я знаю, що вони хотять мене замкнути на виборчий час, бо ще, мабуть, не було ніколи в суді такого поспіху з дорученням вироку й визначенням дня розправи. Ось я недавно подав рекурс, апеляційний же суд уже назначив розправу. Та те все байка, що мало мене найгіршого спіткати, то вже спіткало. Лекцію я вже стратив. Хіба ще одна біда мене чекає: я, як видите, сухотник, стухлий воздух мені завадить, а в арешті при повітовім суді велика вогкість. Борше би я приймився сидіти в правдивім криміналі. Але заки ще мене запроторять до арешту, то я ще своє зроблю. Здурю панів так, як Гаєвий наважився здурити комісію виборчу окулярами!

Сміявся щиро з тих окулярів та й казав, що такі виборчі епізоди надгороджують йому всі труди. Цим сміхом розбив Потурайчин Славків план нінащо. Бо Славко мав намір сказати: "А я маю ще більшу гризоту" — та й тоді признатися до всього. Але така замітка була би тепер не до шмиги. Треба було цілий план змінити. Таку зміну придумав Славко наборзі. Але почував, що це вже не те: хто знає, чи тепер уже так

легко домовитися до самої речі. Таке вагання відібрало йому сміливість; добру хвилю мовчав, заки зважився промовити:

— Що би ви, товаришу, порадили мені робити, — обізвався вкінці, — якби я, наприклад, не мав іспитів?

Потурайчин якось дивно всміхнувся:

— Чи я знаю? Якби ви дійсно не мали, то, може би, й прийшла яка рада до голови. Але думаю, що так не є!

На таку відповідь не був Славко приготований. Коли би Потурайчин не був виповів свого переконання, що "так не є", то Славко признався би був до всього. Цим же своїм переконанням заставив Потурайчин Славка брехати. Йому здавалося, що мусить брехати. Не знав для чого, але почував, що мусить. Немов Потурайчин умовляв у нього цю брехню, а він мусив її потверджувати. Заперечити її соромився й не мав відваги.

— Та, певне, що так не є, — сказав Славко й засумувався тим своїм глибоким і безмежним сумом. Але Потурайчин був його послідньою надією. Не міг її покидатися ніяким світом. Думав, що як прогавить цю нагоду до розмови, то вже пропащий навіки. Тим-то силував свій мозок придумати якусь фразу, щоби розмова зійшла знов на те ж саме. Мозок працював сильно, але прикладні думки не приходили.

"Може би, за Варвару?" — блиснуло Славкові в голові. Отже ні, це неможливо! Напружений мозок нагадав тепер Славкові те, що він досі не завважив. Дивувався, яким способом не прийшло йому це борше на гадку. Адже Потурайчин казав йому ще тоді, як Славко його перший раз проводжав, що він думає про Варвару. Правда, тоді за Варвару саму не було бесіди, але говорилося взагалі за такі жінки, як Варвара. Потурайчин лиш для того намовляв уписувати жінок до читальні, бо не хотів, аби вони були Варварами.

"Як же я можу зачинати розмову про Варвару?" — сказав у собі Славко й силував свій мозок придумати що інше. Пора була крайня, зволікати далі не було куди. Славко зловив за лапи першу-ліпшу думку, яка лиш порушилась у його голові. Потім показалося, що та думка не була найдурніша.

— А ви як відсидите в арешті, — сказав Славко якось несміливо, поволеньки, буцім кудись закрадаючись, — то вас уже до уряду не приймуть.

Послідні слова виговорив хутко, трохи з переляком, буцім закравшися, кинув почерез частокіл камінь у город, нехай, мовляв, б'є в голову, кого хоче, бо я й так не бачу. Але цей камінь не нагнав страху Потурайчинові. Він тільки здвиг плечима:

— Байдуже! Нехай не приймають!

— А що ж будете робити? — запитав Славко знов несміливо, буцім закрадаючись.

— Якось собі вже дам раду. Чи то доконче жити зі студій? Можна піти й на робітника.

Потурайчин відповідав якось нерадо. Пізнати було, що про такі справи не любить балакати. Зараз-таки повернув розмову куди-інде:

— А як випадкове питатиме вас хто за адвоката, то справте його до Фалькенбаума. Він тільки те й робить, що як мене стріне, то зараз питається, чи я згадував кому про

нього по селах. Ви ж, мабуть, його товариш із гімназії.

Ідучи назад додому, почувався Славко в такій настрої, як тоді, коли вертав останній раз від Краньцовської. Не йшов, але тікав; зігнув кілька мога шию вдолину, подався наперед і ступав хутко широкими кроками, неначе вибитий порядно! Соромився навіть нагадувати собі, про що мав намір питати Потурайчина, а про що на ділі питав. А думки його кружляли кругом голови, неначе мухи, і водно бриніли йому над вухами: "Невільник! Невільник! Невільник!" Він обгонився від них обома руками. Здавалось йому, що він буцім десь ішов до якогось вулея, щоби набрати багато-багато солодкого меду, а то намість того вискочив цілий рій бджіл. Вони покусали його, відігнали, а тепер іще летять за ним, щоби його доконати.

Тікав так хутко, аж задихався. Це спонукало його звільнити трохи ходи. Тепер уже спам'ятався й міг ясно роздумувати над тим, що діялось. Отже не важився. Оглянувся лиш, чи Потурайчин уже далеко; боявся, щоби він не підслухав його думок. Але Потурайчина вже й не видко. Славко відітхнув, зачав тепер роздумувати без ніякого страху. Отже все якась мара заважала йому. Буцім думає зовсім ясно й розумно, а то безперестанку бринить йому над вухами: "Невільник! Невільник!" Це слово так довго дзвеніло йому в вухах, доки він сам не вхопився за нього.

"Таки правда, що невільник. Якби хто закинув на мене мотуз і повів до Варвари, то я би вже там зайшов. Якби був хто стояв мені над головою з буком, то я би був і вчився. Бо невільника самого пустити, то він буде лиш їсти, спати й журитися. А як його підігнати, то все зробить. Неважук говорив, що мужики невільники, а тим часом вони супроти мене то ще вільні козаки. Якби він знав, що я за один, то не називав би мужиків невільниками".

Отакою розвагою відігнав Славко той докучний, безнастанний бренькіт із своїх вух. Тепер уже міг думати спокійно над радою Потурайчина. Але переконався, що Потурайчин радив собі, а не йому.

"Та й чому я не признався йому? Що це, амбіція? У тебе, невільнику, є амбіція?!"

Усміхнувся з погордою сам до себе. І злість, і жаль підступили йому до серця.

"Потурайчинові не штука. Перше, в нього сухоти. Що йому хто зробить? Коби я так мав сухоти!"

Фантазував, який би він був щасливий із сухотами. Чи до шпиталю, чи де на свіжий воздух, досить того, що ніхто би й не згадав про якісь там іспити. Цілі ліки: багато їсти й довго спочивати. Оце раз! Нехай згуртуються всі венеричні зарази, отже не докажуть того, що одні сухоти!

"Друге: Потурайчинові не штука говорити, що можна жити з фізичної роботи, бо він сам син залізничного робітника. А мені? Ані гадки! Який би дома вереск зчинився, якби я лиш словом зганув за робітника? Ще змалечку мене мучили".

Славко нагадав собі, як був іще маленьким, кілька біди мусив натерпітися в прирівнянню до мужицьких дітей. Вони вже досвіта розшибалися по вулицях, йому ж казали вмиватися, чесатися, черевики вбувати. Ай! Іще й тепер нагадує собі, як він гірко плакав при тих операціях. Ледве вказався на вулицю, а вже батько ганяв по

надвірку та викрикував: "Славочку, де ти?!" А потім брав його за руку й усе довбав, і довбав, і довбав, що чемні діти повинні держатися хати. Ех, ненавидів він за це батька й тепер його ненавидить. За ті золоті ковніри.

"Чекай, будеш їх видіти!" — кривився Славко в думці батькові.

Або: "Я не маю відки дати тобі на вдержання!" — сердився далі на батька. — Го-го! Найшлося б, коли лиш було треба! Хоче мене задурити так, як дитину, а я вже..."

Тут нагадав собі слова Сенька Грицишиного, що в тридцять літ уже чоловік старий. Ця пригадка шпигнула в серце Славка, як голкою. З усіх думок зробилась якась одна метушня і перелякала його. Пішов борзо, неначе щось наздогонював. Спішився, щоби ще перед укінченням тридцятого року щось застати, але що?.. Метушня думок заважала йому те "щось" побачити.

Ага, забобон! Його хотів Славко зловити ще загоді. Нехай помагає, бо вже крайня пора. Коли тепер забобон не допоможе, то потім усяка поміч не придасться ні на що.

Але Славка все зрадило: зрадила Краньцовська, зрадила надія на Потурайчина та й зрадив забобон. Очевидячки зрадив, бо не дав йому нічого. Кілько муки, кілько гризоти переніс Славко, й за це все не дав йому забобон навіть промінчика надії. А він так вірив у нього. У ніщо, але до слова, в ніщо так Славко не вірив, як у той свій забобон. Тепер переконався, що й він бреше. Якби його Славко мав під руками, покусав би, подрав би на дрібні шматочки.

"Зраднику! Підлий зраднику! — не думав, але вже шептав Славко сам до себе крізь затиснені зуби та грозив кулаком. — Кілько я натерпівся, кілько я намучився й за те нічого? Найменшої потіхи? Ніякої надії? Ех ти, підлий зраднику!"

Хулив! Розумів, що хулить, але навмисне хулив, бо мав свідому волю хулити. Любувався в хулі! Хулитиме завсіди. Ніщо його не відведе від тої хули. Хоч би знав, що той забобон трісне його громом, отже-таки не переставав би хулити.

Опріч хули, постановив Славко провокувати свій забобон, робити йому все наперекір.

"Ти кажеш, що після радості мусить наступити смуток, а я тобі покажу, що брешеш. Я тішитимуся рано, тішитимуся з полудня, тішитимуся ввечір, а ти мені даси більший смуток — оце!"

Славко ткнув дулю перед себе, буцім під ніс забобонові.

"Як ти можеш дати мені більший смуток, коли вже нема більшого? Пробуй, я тішуся, я вже тішуся! Дивися, я сміюся. Ги-ги-ги!"

Розтяг рот і вишкірив усі зуби. До знаку, як кінь до місяця.

IX

Зі зрадою забобона обгорнула Славка зневіра. Вже нічого не надіявся, тільки сердився на всіх і на себе. Навіть мати йому опротивіла. Не обзивався ні до кого, ховався перед людьми й сердився. Навіть на свою ямку сердився. З такою злістю її порпав, аж патик поломив.

Нині з полудня постановив заподіяти собі смерть. Очевидно, лиш на той випадок, якби хто приніс йому револьвер і сказав: раз, два, три, стріляйся! Або якби хто

перейшов його в лісі, застав йому петлю на шию та й сказав: вішайся! Перед тим, розуміється, мусив би його підсадити на гілляку. Думку про душогубство піддала йому подія з Гриньком-калікою.

Учора ввечір прибігла з опеньківського лісу вдова Дмитриха. Та сама, що так гарно допомогла Потурайчинові засмакувати арешту. Збирала в лісі гілля сухе на паливо. Прибігла з лісу просто до Павла Гаєвого та й трохи не вміла з переляку на порозі.

— Ей, вуєчку, впадайте на бога! — кричала, ледве переводячи дух. — Гринько повісився!

— Душогуб, — обізвався спокійно Гаєвий. — Я не раз казав, що його таке чекає. Та мара би його брала, але такого сорому наробив цілій фамілії. Публіка, та й годі... А ви де його знайшли?

— Таже чуєте, в опеньківським лісі. Господи, якого я страху наїлася! Гадала, що тут мені буде амінь!

Дмитриха сіла й віддихалася. Потім розповіла, що як щибала з одної сосни сухе гілля, то побачила майже під самим верхом Гринька, що висів на мотузі.

— Та й нечистий так його високо висадив! — сказав Гаєвий та й плюнув. — Тьху, нуждо! Гадав, що нижче не повіситься, чи яка біда? Цікавий я лиш знати, хто його буде засаджувати, бо я, бігме, не полізу. — Подумав хвилинку та й говорив далі: — Нехай повзаються за ним ті, що з ним напивалися, та й ті, що будуть ґрунт по нім брати. Вони вже давно наставилися на його смерть.

Дмитриха прийшла трохи до себе від страху та й питалася, що їй тепер робити? Чи йти до вїйта давати знати? До вїйта вона ще може вступити, бо то по дорозі, але більше нікуди, бо боїться.

— Я не знаю, як цю ніч пересплю, бо він мені присниться, — бідкалася Дмитриха.

Але Гаєвий був тої гадки, що не треба сьогодні нікому давати знати.

— Гадаєте, що не довисить до завтра? Довисить, не урветься. Як висів дотепер, то ще повисить любісінько до завтра. Коли ж він міг висадитися на сосну?

Гаєвий зачав рахувати. Уже п'ять день, як Гринько щез із села. Всі думали, що його зловили в місті на якій крадіжці та валяється отам у криміналі, аж виходить, що він таки того ж дня повис.

Як Дмитриха тільки вийшла з хати, то Гаєвий не втерпів, пішов сам звістити про Гринькову смерть. Дав знати й до вїйта, розповів у крамниці та ще зайшов до спадкоємців Гринькових. Спадкоємцями були братні діти. Мати їх, Палагна, тепер замужня вдруге за Федьком Похожаєм, як тільки вчула від Гаєвого за цю причку, то вважала за потрібне плакати. Здавалось їй, що спадкоємці мусять жалувати за небіжчиком, бо як ні, то не одержать відумерщини. Плакала намість своїх дітей, бо вони ще не вміли так на закликання видушити з очей сліз. Їх би вперед добре вибити, аби плакали. Як буде треба, то Палагна це завтра перед похороном зробить. Та й Похожай брався жалувати за небіжчиком. У нього була довга шия, а гортанка виставала на ній, немов грушка. Через те мав грубий голос. Він хвалив небіжчика:

— Добрий був чоловік. Шкода, що так загирав душу.

— Ага! — сказав Гаєвий із насмішкою. — Найшов доброго чоловіка. Чому ти його не мав за доброго, поки він жив?

— Як то ні? — обрушився Похожай. Він також думав, що мусить заслужити відумерщину для пасербів доброю згадкою про небіжчика. — Я все його мав за доброго. А тепер мені такий жаль, що ой!

— От не жалуй, чоловіче, — говорив Гаєвий знов із насмішкою, — бо ще біда відійде!

Похожай зіправди змовчав, неначе боявся на правду, що своїм жалем та верне Гринькові життя.

На другий день досвіта, на зорях, привезли Гринькове тіло. Був і жандар при тім, щоби розслідити, чи нема тут якого вбивства. Показалося, що це не може бути, бо так високо підсадити небіжчика, то треба було брати до помочі якусь машину. Радше всі дивувалися, як він не боявся так високо лізти. Заліз на ту височінь, де гаралиця почувається зовсім безпечно, вона на тій віддалі їсть спокійно шишку на очах чоловіка, та ще й кидає в нього недогризками.

У селі не хотіли люди на те пристати, щоби Гринька поховати на цвинтарі.

— Він умер в опеньківській лісі та й має бути в Опеньківцях похований! — так говорили.

А Неважук та страшив градом:

— Старі люди оповідають, що як такого поховати в селі, то град навістить щороку.

Йому вірили та й намовляли вїйта, щоби заборонив ховати в селі. Вїйт також був за тим, але оглядався, що жандар скаже. Коли ж довідався, що після закону Гринько має бути похований на цвинтарі, то не хотів людей послухати. Гаєвий, Похожай та його жінка також вірили, що небіжчик спроваджуватиме град на село, отже-таки обставали за тим, щоби ховати на цвинтарі. Почуття родинної спільності взяло перевагу над дбанням про загальне добро.

Викопали гріб на краю цвинтаря над самим ровом. На таких місцях ховають душогубів і прохожих циганів. Яму копав сільський жебрак, тезко небіжчика, бо також Гринько. Його прозвали Книшем, бо вижебрав не один книш. Гринько Книш, хоч жебрав, та міг рівнятися не з одним господарем, так йому послужило те жебрацтво. Зачав жебрати тоді, як хата йому погоріла. Нажебрав тільки, що й побудувався, й сина оженив на ґрунт, та й усе мав хліб на хліб. Хоч потім не потребував жебрати, отже жебрацтво так пішло йому в звичку, що не міг із ним розстатися. Привик замітати церкву, копати гроби, на кождім похороні молитися. Здавалось йому, що він належить до духовного стану. Через те до господарства й не поглянув ніколи.

На Гриньковім же похороні через те, що не було панотця, ні дяка, то Книш уважав себе трохи не за найстаршого при цілій параді. На це свято взяв на себе новісіньку величезну торбу. Та й таки дійсно проводив би цілою нарадою, якби не окуляри Гаєвого. А так мусив удоволитися становищем підстаршого. Бо, як лиш спустили домовину в яму й прикидали, то Гаєвий витяг із-за халяви коробку, виймив з неї окуляри та злегенька заложив їх на ніс. Потім поглядав крізь них весело на людей.

— Аж просяться вангеліє читати, — хвалив Гаєвий свої окуляри.

Вони додали йому духу, тож Гаєвий почув потребу промовити над гробом до людей.

— Змовте, люди, за душогуба... — зачав Гаєвий та й став.

Потім собі так роздумував: "За померші душі завдає панотець змовити п'ять разів "Отче наш" і п'ять разів "Богородице". За душогуба ж вистачить половина цього. Половина з п'ять це буде півтретя, але чорт його бери, нехай той пів піде на хосен небіжчикові!" Так роздумавши, сказав Гаєвий наголос:

— Змовте, люди, за душогуба тричі "Отче наш" і тричі "Богородице"!

Сам перехрестився й зачав молитися. А Гринько Книш хотів показати всім людям, що він виконує свій уряд не задля зисків, але з почуття обов'язку. Для того відмовляв молитви так голосно й докладно, як на похороні першого багача. Поділив собі молитви на склади та й кожний склад повторачив по тричі. Щоби ж не змилити, то рахував голосно:

— Раз "Отче наш", двічі "Отче наш", тричі "Отче наш".

Потім позіхав і говорив дальші склади. Голос був дужий, але розуміти годі. Тільки й чути було, що: "Ав!.. ав!.. ав!.."

Знов виходили склади зрозумілі:

— Раз "да буде", двічі "да буде", тричі "да буде".

Дальші склади шептав потихо. То знов голосно:

— Раз "на небі", двічі "на небі", тричі "на небі"...

Ніхто так нетерпляче не дожидався кінця похорону, як Пазя. Вона з'явилася тут на те, щоби пімститися на Варварі. Тут, при всіх людях. А людей було досить, бо вони збігались дивитися "на публіку". Були майже всі читальники та й Славко між ними. Варвари, правда, не було, але це для Пазі ще й поготів: не буде кому перебивати її пімсти.

Як уже люди мали розходитися, то Пазя почервоніла, мов калина, та й крикнула не то з лютістю, не то з розпукою, якимсь несамовитим голосом:

— Аби-сте знали, люди, що небіжчик стратився через Варвару!

Люди зацікавились, особливо жінки. Обступили Пазю довкола та й уважно наслухали. Вона ж кричала далі несамовитим голосом:

— Я чула це від небіжчика на свої вуха. Присягнути не можу, що межі ними зайшло, але що небіжчик через неї пішов зо світа, то на це не боюся побожити: так мені, боже, допоможи діждати до вечора. Ніщо інше, лиш вона йому щось мусила поробити. Я це чула в хаті в Івана, панотцевого наймита, від самого небіжчика.

— Що ви пусте слухаєте? — перебив Пазі Петро Оском'юк. — Кілько собі небіжчик сам поробив, то йому Варвара не здужала тільки поробити!

Пазя не була на те приготована, щоби їй хтось перебивав. Навпаки, як побачила, що на похороні нема Варвари, то набрала певності, що пімста її піде дуже гладенько. Аж тут нараз нечистий заставив Оском'юка перечити. Пазя аж затрусилася з люті.

Маленькі очі її заіскрилися, а на губах показалася піна.

— А ви, може, обстаєте за Варварою, коли кажете, що я пусте говорю?

— Я за ніким не обстаю, я за правдою. Яка Варвара, такий був і небіжчик, але до чого пусте говорити за якесь пороблення?

— А коли ж ви за правдою, то... — Пазя не могла докінчити, бо дух їй сперло. Віддихавшись, не говорила, але якось шипіла, як гадина: — Коли ж ви за правдою, то й я скажу правду за вас.

— Пек йому лихо! — обрушився Петро. — Яку правду за мене?

Пазя перевела дух і крикнула:

— Ви вели корову без пояса, розперезаний, коли хочете знати правду!

Петро зчервонівся, потім побілів, потім посинів, а на кінці позеленів. Затискав кулаки, буцім хотів когось бити, силувався промовити й не міг. Аж урешті здобувся на голос і зачав хутенько лепетати; степенував слово "брешеш":

— Брешеш! Та-бо брешеш! Та-бо, бігме, брешеш! Та-бо присягну, що, бігме, брешеш! Сто раз, не раз!

А Пазя то підстрибала, то вихилялася на боки, то тупала ногами. А все приповідала:

— Коли ж бо таки правду кажу. Бігме, правду, о!

Зложила мізинні пальці обох рук навхрест і поцілувала їх з обох боків. Це була вже клятьба дуже велика. Під такою присягою рідко хто зважиться брехати. Тож Петро збентежився. Отже мав іще надію, що збаламутить Пазю.

— Коли ж я був розперезаний? Яку корову я водив? Га? Кажі!

Думка в нього була така, що Пазя відповість, буцім він займив із шкоди панотцеву корову. Тоді він свідчитиметься людьми, де це може бути, щоби панотець займав свою питому корову. Але Пазя не відповіла так, аби її можна було зловити за слово.

— Коли? Оноді! Вели-сте красу корову на ремінці, розперезаний. А сорочка висіла на вас, як мішок на плоті. Аякже!

При цих словах мужики всміхнулись, але лишень очима. Натомість баби захихикали-таки вголос. Петро стояв такий великий, засоромлений та й чогось крутив головою.

— Ніби нащо та й куди я мав корову чиюсь вести? — обізвався Петро не то до людей, не то до Пазі, не то сам до себе.

Ще мав надію, що Пазі вихопиться відповідь на це питання якесь необережне слово, та він її збаламутить. Але Пазю підбадьорила усмішка слухачів, отож не дала зловитися. На цій суперечці стратила лише тільки, що захрипла з крику, натомість збулася зовсім збентеження, яке обхопило було її зразу внаслідок безтямної люті. Могла вже спокійно відповідати.

— Не знаю, нащо та й куди, — говорила Пазя захриплим голосом, — але знаю те, що вели-сте красу корову на ремінці рррозперезані, — навмисне заіррркала, аби слово "рррозперезані" кожний слухачий добре собі затямив. — Я виділа це на свої очі, бо дивилася тоді крізь пліт, коли хочете знати. Зрештою, нехай присвідчать панотець та й панич, бо вони також виділи. Панич десь тут мають бути.

Але панича вже не було. Він дав ногам знати зараз із самого почину суперечки. Віщував його дух, що й його можуть у це вмішати.

— Аби тобі ті очі повилазили! — закликав Петро. Потім обернувся до всіх людей: — Я такої зневаги не можу дарувати. На це мусить бути суд та й мусить бути присяга.

Говорив спокійно й переконуюче; почувався, що його правда. Отже те самісіньке почування мала й Пазя. Узялася за підбоки, похилила голову на лівий бік і вдивилася просто в лице Петрові:

— Я готова присягнути кожного часу!

Петро підніс праву руку догори й кивав пальцем горизонтально до Пазиної голови:

— О, тобі я не зволяю присягати! Буде присягати панотець та й панич.

— Я саме того хочу, нехай присягають! — відповіла Пазя.

Петро плюнув:

— Тьху! Як можна таке говорити?!

Обернувся й пішов, закидаючи кривою ногою. Хилявся на боки, неначе сосна під напором вітру. Приостав ще на хвилику та й помахав кулаком на Пазю:

— Не вважаю, як той мовляв, на пса, але на того, чий пес. Якби-сь так не служила в панотця, тото ж би я пащеку тобі вибив за таку бесіду!

На ділі ж Петро не зважав на панотця, але зважав на Йвана. Знав, що Йван обстав би за Пазею. Зариватися ж із Іваном не було безпечно. Про нього всі знали, що він любить ударити та й то порядно!

Хоч Пазя правду казала, отже Петро був переконаний, що справа мусить вийти на його сторону. Був певний, що панотець і Славко присягнуть, що Петро не був розперезаний. Вони оба провинили, вони мусять присягати. Адже Петро не хотів вести розперезаний корову, хотів лишити біля воза. Вони його намовили до такого лиходійства та й тепер мають святий обов'язок рятувати його з біди, Петро зовсім не бажав собі того, щоби панотець і Славко та свідчили фальшиво. Навпаки, він бажав собі свідоцтва правдивого. І був переконаний, що таке правдиве свідоцтво вийде йому на користь. Думав, що вони мають засвідчити перед судом, чи він провинився, чи ні. Ясна ж була справа, що він нічим не провинився. Коли тут була чия провина, то саме провина свідків, але його нітрохи. Яким же би способом свідок чесний та зважився звалювати на Петра такий сором? З таких причин був Петро певний своєї справи та й постановив собі не на жарт подати її перед суд.

Такого самого переконання, як ось Петро, були б і інші, якби знали справу докладно. Бо люди не вважають свідка за якийсь безрозумний язик, що має лиш те переказати, що вухо вчуло або око вздріло, не розуміючи, зрештою, ані зв'язі, ані значення переказаних слів. Ні-бо! Свідки мають бути люди розумні, що знають, які наслідки матиме їх слово. Вони мають бути суддями, що погубляють винуватця, виправдують неповинного й присуджують права кривдному.

Після Петрового відходу вже ніхто не заважав Пазиній пімсті. Тож Пазя могла тепер без ніякої перешкоди пояснювати слухащим усі подробиці, які показували, що Варвара дійсно щось поробила небіжчикові. Хоч охриплим голосом, але зате переконуюче говорила Пазя. Суперечка з Петром додала її мові сили, бо Пазя тепер говорила так, немовби з ким перечилася.

Хоч жінки раді були повірити Пазиній мові, отже-таки не могли з легким серцем явно стати на стороні небіжчика супроти Варвари. Це не був такий небіжчик, щоби можна було подати йому на спомин добре слово без ніякої вимови. Не було цьому причиною його проминуле життя. Зовсім ні! Смерть глагоїть у очах сусідів і знайомих усе; найбільш негодяще життя показується покривджене смертю. Оце ж і тепер забули всі Гринькові його життєві подвиги. Ніхто не судив його за його грішне життя. Були б йому всі простили й були би за ним щиро жалували. А тоді допевно були би жінки держали сторону Гринька проти Варвари. Якби не одно: якби не така його смерть! Бо тепер усі були переконані, що Гринько пакоститиме по смерті далі. Не тільки спровадить тучу на село, але ще й налякає не одну хрещену душу вночі. А має міць над широким простором, ба від опеньківського лісу аж до вороницького цвинтаря. Особливо в лісі напакостить не трохи. Годі буде самій одній бабі вказатися до лісу за ріщам по заході сонця. Та й воюватиме так доти, доки про нього не призабудуть. А це може потривати з півроку. От тим-то, ясна річ, що Гринькові не належаться ще всі права небіжчика. Він ще не вмер зовсім, іще пакоститиме живим людям зовсім по-живому. Як же після того можна подати такому мерцеві добре слово на спомин, зовсім без ніякого застереження, без ніякої вимови?

Це забобон? Може бути. Тільки на правдивість його матимуть вороницькі люди незбиті докази. Бо й туча навістить село, й не одна баба налякається в лісі Гринька. Хто ж у силі вибити їм те все з голови? Ані читальня, ані знакомство з яким-небудь інтелігентом не докаже цього.

Чия змога, наприклад, переконати Йвана Неважука, що нема на світі інклюдів? Коли він кленеться в душу й тіло, що мав самий у руках такий інклюд. Дав йому жид у місті за збіжжя поміж іншими грішми срібного ринського, що був інклюдом. Бо як тільки вийшов Неважук зо склепу, то ринський десь пропав. Неважук не дурний, пішов просто на поліцію. Поліцай до жида:

— Верни, Мошку, чоловікові ринський, а як ні, то напитаєш собі біди; ми ж знаємо вже, що ти за челядинка!

Та й Мошко вернув. Не того самого срібного ринського, але дрібними грішми. Що ж це могло бути? Інклюд! Видима річ, що той ринський прийшов до Мошка іншим боком, коли жид не шкодувався заплатити Неважукові дрібними грішми.

На зборах, із газет, із розмови вивчиться Неважук політики прекрасно. Виробиться на доброго бесідника. Вмітиме навіть постояти за своїми політичними правами. Отже віри в інклюда таки не покинеться. Ще, може, й Славка наверне на цю віру.

Є не одно чудо на світі. Чому ж не має бути чуда з грішми? Є багато нечистих духів, що пакостять людям. Чим же ж Гринько гірший від нечистого духа?

Таке, власне, загальне переконання зробило Пазину пімсту невдатною. Правда, жінки слухали Пазю цікаво, але жодна з них не притакнула ані одним словечком.

Ось яка подія з Гриньком заставила Славка думати про самовбивство. Він завидував Гринькові.

"Оце чоловік вільний, — роздумував собі Славко, — що загадав, те зробив. А я

правдивий невільник: ані жити не вмію, ані вмерти. Ув одно жду від когось якоїсь помочі".

Каявся, що не познакомився ближче з небіжчиком Гриньком. Здавалось йому, що Гринько був би перед ним приповівся та й разом удвійку були б совершили самовбивство. А тепер уже не лучиться така добра нагода.

Отаке роздумування добивало Славка. З кожним днем находив у собі якусь гіршу прикмету. Не вартував у своїх очах навіть тільки, що небіжчик Гринько.

Але як, із одного боку, подія з Гриньком уняла духу Славкові, так, із другого боку, ця ж подія додала духу панотцеві. Суперечка Пазі з Петром Оском'юком дала притоку панотцеві до нової сварки. Та ще до якої догідної сварки! Не далеко ходити, тільки до кухні та й свари вволю. А всі мусять мовчати, бо правда по панотцевім боці. Їмость виходила з кухні, лишаючи Пазю на поталу панотцеві. Пазя ж тільки червонілась і мовчала. Не мала що відповідати, бо навіть Іван у цім випадку був проти неї.

Як панотець дізнався, що Петро хоче Пазю скаржити до суду та й покликує на свідків панотця й Славка, то побіг простісінько до кухні. Мав намір розложити собі цю сварку на кілька днів, як тоді з Іваном. До цього треба було спонукати зразу винуватця до відповіді, бо як винуватець мовчав, то сварка дуже хутко вичерпувалася. Насвариш, виговориш усе, що лежало на серці, та й таки перестати треба. А як винуватець відповідає, то зводить сварку завсіди набоки. Свариш за одно, а винуватець підсуне тобі друге. Тоді перше лишаєш, а чіпляєшся другого. Як скінчиш друге, вертаєшся до першого. І так іде кругом, справа справу ловить. Із таким планом, добре наперед обдуманим, з'явився панотець перед Пазею.

— Хто тебе посилав іти на Гриньків похорон? — запитався панотець. Пазя зарум'янилась й мовчала.

— Хто тебе, кажу, посилав іти на Гриньків похорон?

Мовчанка. Панотець запитався ще тричі, те ж саме. Пазя мовчала й узялася мити тарелі.

— Ти не чуєш?.. Ти, кажу, не чуєш?.. Може, я тебе посилав? Я тебе не посилав. Може, їмость тебе посилала? Певне, їмость, коли ти мовчиш. Зараз запитаюсь я їмості, нащо вони тебе там посилали?

По цих словах справився панотець виходити з кухні. Не було ради, мусила Пазя промовити. Вона розуміла це дуже добре, що панотець піде до їмості та й заявить, що Пазя казала, буцім їмость посилала її на похорон. Тоді дістанеться їй і від їмості.

Пазя перестала мити тарелі.

— Ніхто мене не посилав, — відповіла соромливо.

Достоту, як та миша під снопами, що як снопи розберуть аж до подення, то вона ховається в нору. А як налляти там коновку води, та миша виходить несміливо, мокра та непишна.

Панотець аж усміхнувся; радувався тим, що все сталося так, як він собі наперед уложив. Обернувся лицем до Пазі та й говорив:

— А ти чого перестала мити тарелі? Ти своє роби, можеш говорити й при роботі.

Із двох причин заставив панотець Пазю до роботи. Перше, боявся, що їмость вирядить його з кухні, як побачить, що він заважає кухарці при роботі. А друге, волів винуватця зовсім безборонного. Здавалось йому, що винуватець при роботі — то так, неначеби мав зв'язані руки.

Відповідь Пазина звела сварку набік. Із цього був панотець зовсім радий. Отож, заки приступав до головної речі, переконував уперед Пазю, що вона навмисне шукає собі приклучки, аби могла нічого не робити. Це переконання тривало так довго, що Пазя за той час помила тарелі та й виносила надвір цебрик вилляти воду. Панотець не попускався її, дибав хутенько за нею надвір і не переставав навчати.

Здалеку виглядали панотець із Пазею, як яка залюблена пара. Він приговорював до неї миленько, а вона тільки рум'янилась.

На сьогодні закінчив панотець сварку одним потайним признанням. Одначе вперед заглянув до сіней і подивився крізь вікна на подвір'я, чи хто не підслухує. Хоч нікого не було, отже-таки панотець не зважився говорити вголос, але шептав до Пазі:

— А ти знаєш, що за таке свідоцтво перед судом та мене можуть скинути з священика?! Тобі мусив це хтось сказати. Ти навмисне тягнеш мене перед суд, аби я стратив хліб. Скажи мені, хто тебе до цього намовив. Скажи, не бійся, я нікому не вповім. Може, Іван?

На цей раз не домагався відповіді. Не для того, щоби не вичерпати тему до сварки (за те панотець не мав страху), а радше для того, щоби не зразити собі їмості задовгим пробуванням у кухні. Бо хоч завважив, що їмость лишила йому волю сварити, то все ж боявся перетягати струну.

На другий день рано пішов панотець за Пазею аж на город. Мав уже також цілий план уложений. Питатиметься Пазі, хто її заставляв заходити з Петром у суперечку? А змусити її до відповіді думав у той самий спосіб, як учора. Одначе ще до Пазі не дійшов, як до города надбіг вїйт.

— Просили пан комісар, аби панотець були ласкаві прийти на вибори!

— На які? — здивувався панотець.

— Вибиратимуть виборця, аби голосував на посла.

Панотець глипнув, чи Пазя ще в городі. Була, щось микала на грядках.

— Чоловіче! Ані гадки, я не маю коли, — сказав хутенько панотець.

— Пан комісар дуже просили. Панотець зараз вернуться. Вибори підуть раз-два.

— Чоловіче, дай мені спокій! Я маю роботу! Я все мушу сам зробити, не маю ким послужитися, хоч гинь!

На доказ цього пішов на найближчу грядку. Там росла ріпа, а поміж нею морква. Хотіла там їмость посадити місячну редьку, але в крамниці обмахнулися й дали насіння ріпи. Вона гарно зійшла й буяла собі поміж морквою. Ще, може, ніколи в таким добрі не пробувала, як ось тепер. Панотець похилився над тою грядкою, та й микав із завзятком моркву з ріпи, ніби полов. Непривичний хилитися, почервонів, мов печений рак, бо кров ударила до голови. Аж засапався над тою роботою, аж млості підступали йому до серця. Отже не вгавав, микав і все микав моркву й складав її на купу.

— А панотець нащо проривають моркву? Та то ще шкода псувати, вона би ще росла, — обізвався вїйт.

Панотець піднявся. Сопів з утоми, як ковальський міх. Подивився на вїйта страшними очима. Вони здавалися через те страшними, бо виступили трохи наверх від того, що панотець хилився.

— Що тобі питати? — сказав до вїйта і оглядав його уважно.

Вїйт догадався, чим такі обзори можуть покінчитися. Отож, не гаючись, лишив панотця й відійшов.

— То я скажу панові комісарові, що панотець не мають часу, — обізвався вїйт на відхіднім, не оглядаючись.

За ним пішла й Пазя. Але панотцеві не до того тепер було. Він боявся їмості за моркву. Підняв одну з землі, обтер полою й покушав. Пісок засквирчав під зубами. Але попри те засмакував панотець моркву. Не було що довго роздумувати, таки треба поховати сліди своїх трудів. Тільки де? Ніде інде, лиш у бур'яні. Там, за стайнею, росте висока кропива. Отам би її! Панотець напхав намиканою морквою повні кишені від штанів. Отже-таки ще на один раз лишилось. Обернути б ще раз із кропиви в город.

Покидавши моркву в кропиву, біг панотець простісінько до кухні. Пазі там не було. Шукав її по надвірку. Тужив за нею зовсім так, як тужить хлопець за любкою. Сумно йому було без неї, хвилина розлуки ставала йому роком. Нагадував собі ту любу вчорашню розмову й так млів із нетерплячки. А то біда, що в нікого й розвідатися, де Пазя. Може би, в їмості? Та де?! Зараз запитається: "А тобі нащо Пазя?" Відповідай же тоді як знаєш. Пішов до своєї канцелярії та й безперестанку зазирає у вікно. Трохи згоді назириє їмось. Його засумоване серце бралось віщувати: "Там, біля їмості, повинна бути й вона!"

Повинувався голосові віщого серця. Вибіг надвір, щоби не стратити з очей їмості. Аж тут лихо надносить комісара. Панотець його знає, це канцеліст із староства. Поклонився низенько їмості, поцілував її в руку, привітався з панотцем та й запрошував його, щоби йшов на правибори. Панотець відмовлявся, що не має часу, а комісар таки настоював на своїм, їмось догадалася, чого йому треба, запросила зараз на обід. Краньцовського не було дома, то бідний комісарина не мав де пообідати. По цих запросинах перестав уже напирати на панотця. Зате панотець напирив тепер на комісара, щоби доконче прийшов на обід. Обрадився, що можна би з канцелістом розмовитися про золоті ковніри. Можна йому показати Славкові свідоцтва та й обчислювати, кілька коштує панотця Славко. Перечити ніхто не сміє, бо чужий чоловік у хаті. Вольна воля дожидає панотця, на яку схоче розмову.

До кухні не було вже панотцеві приступу, бо там пішла зараз їмось лагодити для виборчого комісара обід більший, як звичайно. У попа розпускають комісари роти, бо все надіються, що тут багато можна їсти.

Пазя дожидала панотця. Поглядала водно на двері, коли вони відчиняться й пропустять панотця з проповіддю. Серце щеміло їй у грудях із дожиданки. Отже панотець спроневірився, не прийшов... Одно для того, що в кухні була їмось, а друге,

що шукав Славкових свідоцтв. Вони лежали сховані в панотця в бюрку під ключем. Дві речі замикав панотець своїми руками на ключ: стодолу й бюрко. Найшов свідоцтва на своїм місці. Взяв їх у руки та й важив. Всі три дивилися на нього весело двокороновими штемпелями. Панотець любив той веселий їх погляд. Аж усміхалися тими двокороновими очима, либонь, якби мали рот хоч за один-однісінький сотик, то промовили б.

При обіді, ні з цього ні з того, зачав комісар розповідати про свої виборчі надужиття. Ніхто його про це не питав, ніхто не цікавився його подвигами, а він усе-таки розповідав. Мабуть, виправдувався, що хліб-сіль руську їв, а русинам пакостив. Приповівся, що в Опеньківцях люди вибрали своїх виборців, а він записав, що вибрано хрунів, хоч на них упало всього по три голоси.

— Але я тому не винен. Я — урядник, мушу те робити, що мені накажуть.

Їмость думала, що він собі з них кепкує, тому обізвалася з нетаємним невдоволенням:

— Нащо тих виборів, ліпше поіменувати послів та й не морочити людям голови.

— Та й я так кажу, — відповів наївно комісар. Він недавно вийшов із війська, вступив до політики та й не розумівся ще на польських виборах.

— Або нехай видадуть таке право, що русина не вільно вибирати на посла. Тоді не було би стільки клопоту. А то в Опеньківцях погнівався на мене панотець та так мені прикро, що не можу собі ради дати. Ми з опеньківським панотцем дуже добре собі заходили. Кілько разів був у місті, то все йшов зо мною на закуску до Торгівлі. Та й дав мені торік фіру сіна за дешеві гроші, бо я держу корову. У мене фамілія величенька, а пенсія мала.

Комісар зітхнув.

"Та й від мене дістанеш кольку, а не сіно, ти, підлий ляшку", — подумала їмость і вже більше до нього не обзивалася.

А комісар не вгавав сповідатися з своїх почувань.

Хотів переконати співбесідників, що урядник є на те, аби робив надужиття. Адже перевести вибори не штука, її втне хто-небудь, до цього не треба урядника. А надужиття зробити — це не кождий потрафить та й не кождий зосмілиться. Урядник же мусить.

— Що мені пан Шубравський? — приповідався комісар. — Нехай би його, про мене, чорти брали. Він мені навіть руки не подасть, як прийде до староства. Але я мушу для нього робити, бо маю такий наказ. Він пан, він маршалок повітової ради, його правительство попирає, а я служу в правительства.

Лиш панотець йому потакував, Славко ж і їмость мовчали. Але панотець потакував лиш із чемності. Він навіть не слухав, що комісар говорить, бо весь був відданий думкам про золоті ковніри. Ждав тільки, щоби чимхутче обід скінчився. Потакування панотця додало комісарові духу. Виповідав тепер щиро все, що йому на серці лежало.

— То все жиди нароби́ли. Вони завоювали цілий світ. Ей, коби так москаль прийшов, він би трохи прикоротав жидів. У Росії жидів б'ють!

Комісар їх ненавидів. Не раз собі фантазував, як би то було красно, аби так прийшов москаль та помотлошив жидів! Вони далися добре в знаття комісарові. У місті є вже дві такі вулиці, що не спосіб ними перейти. Бо лиш укажеться — зараз якийсь Мошко заступить йому дорогу. Потрясе капелюхом над своєю головою та й:

"Добрий день, — каже, — пане комісаржу!"

"Та чого хочеш від мене?"

"Нічого! Я лиш кажу: добрий день. Поздоровляю пана комісаржа!"

"Дай же мені спокій, я ще з міста не втікаю, ще віддам!"

"Ну-ну! А коли то буде?"

Ех! Москаля б на них! А там, у Росії, не лише жида на короткім уздечку, але, зачувати, що урядник бере з кого хоче та й страху не має. Комісар не боявся говорити при русинах про москаля. Йому здавалося, що вони всі ждуть на нього, як жида на месю. У старостві ж поміж собою лаяли русинів москалями.

По обіді взяв панотець комісара на допит. Щоби добитися докладніших відповідей, прикидався панотець, буцім він нічого не знає й не розуміє. Хвалився, що Славко має три правничі іспити, та й питався комісара, чи Славка би прийняли з такими студіями до староства.

— Та певне, що би приймили, — відповів комісар.

— Приймили би? — буцім не вірив панотець.

— А приймили би!

Тоді панотець обертався до їмості й повторював комісарову відповідь:

— Приймили би!

Та й сміявся, як мала дитина, коли на неї цмокнути.

— А чим він міг би бути? — знов допитувався комісара.

— Та міг би бути й старостою.

— І старостою міг би бути? — буцім не вірив панотець.

— Та міг би, — відповів комісар трохи несміливо, бо він по правді не знав, яких кваліфікацій вимагається від вищих урядників.

Панотець не збентежився несміливою відповіддю. Обернувся знов до їмості.

— Міг би бути й старостою! — передав комісарову відповідь, але зовсім сміливим голосом. Сміявся щиріше, як перше.

— А чи дослужився би золотого ковніра?

— Та, певне, що так.

Панотець аж якось наче свиснув горлом, так тоненько й раптово зареготався.

— Дослужився би? — буцім не вірив.

— Певне.

Панотець обернувся до їмості й, передаючи комісарову відповідь, реготався за кожним словом:

— Кажуть... ха-ха-ха... що дослужився би... ха-ха-ха... золотого ковніра... ха-ха-ха!

Нараз... немовби крісло попекло панотця, так хутко зірвався з нього. Ухопив комісарську шапку й побіг із нею до Славка:

— Ану, вбери, Славку, навмисне, як тобі буде?

Це була давня мрія панотця побачити Славка в урядничих відзнаках. Показував би його тоді Василькові й лякав би: "А диви! Зараз замкне до арешту!"

Славко засоромився й похилився перед шапкою набік, їмость же доторкнулася пальцем до свого чола й обізвалася потиху:

— Уже?.. От ліпше сядь!

Панотець сів і з глибини своєї душі промовив:

— Йому цього треба. Нехай привикає! — Потім говорив до комісара: — А таким, як ви, міг би бути?

Тепер прийшла черга на комісара засоромитися.

— Та я... що я? — м'явся комісар. — Я не правник. Я канцелярійний урядник. Адже панотець знають.

— Я ніщо не знаю, — сказав панотець і намагався прибрати якнайдурнішу міну: витріщив очі й роззявив рот, буцім хотів сказати: "Ти не дивися на те, що я панотець, але роз'яснюй мені так, як останньому йолопові!"

Отже комісар не роз'яснював. Або не розумів панотцевої міни, або було йому занадто моторошно говорити про таку справу. Та панотець умів змусити до розмови. Узявся на такий більше-менше спосіб, як із Пазею. Буцім зажурився та й таки напrawdę свиснув уже тепер губами.

— Фть! А я всю надію мав. То, кажете, що не може бути таким, як ви?!

Комісар далі соромився, отже відповісти вже мусив:

— Та де ж я так кажу? Пан Славко може бути старшим від мене!

— Старшим від вас? — дивувався панотець.

— Певне!

Панотець знов обернувся жваво до їмості й пояснив комісарові слова:

— Кажуть, що Славко може бути старшим від них.

Комісар, очевидно, хотів збутися цих допитів. Старався завернути розмову на інший бік; запитався панотця, що це за чоловік Сенько Грицишин, бо його вибрали виборцем. Але панотець не знав молодих мужиків. Тямив тільки старших, а з них уже більша половина повмирала. Зрештою, не мав охоти пригадувати собі.

— Я його не знаю. Певно, якийсь вороницький злодій!

— Та де злодій?! — забувся комісар. — Я його питаюся, чи буде голосувати на Шубравського, а він мені повідає, що ще не знати. — Потім говорив, ніби сам до себе: — Та що це мене обходить? Краньцовський заручив, що відси кождий добрий.

Попри панотцеві вуха прошуміли комісарові слова, як вітер мимо сухе дерево.

— Як не вірите, то я вам покажу Славкові свідоцтва.

— Та чому не вірю? — просився комісар.

— Я вам покажу навмисне, для переконання. — Панотець любив послуговатися словом "навмисне", як лиш воно хоч трішечки було придатне. Схопився з крісла й справився йти по свідоцтва, їмость змилювалася над комісаром і прийшла йому з підмогою:

— Та дай панові спокій! Може, вони потребують уже від'їздити?

— Мені вже таки час, — сказав комісар і подивився на годинник.

Панотець подумав собі, що це недобре, коли їмость боронить комісара.

— Прошу зо мною на хвилю до канцелярії! — сказав до нього. Коли ж завважив, що комісар вагається, то ще прикинув: — Я вам розповім про Сенька Грицишиного; тепер я собі нагадав, що він за один. Прошу! — і повів його до своєї канцелярії.

Очевидно, про Сенька не було розмови. Проте ж, однак, комісар міг сказати собі з чистим сумлінням, що задармо не обідав.

Заки випустив панотець комісара на волю, то за той час устиг Іван погодити Пазю з Петром Оском'юком. Іван був також того переконання, що Пазя дуже тяжко зневажила Петра. А де ж це подумана річ, аби пустити таку неславу про чоловіка, що він та гонив корову розперезаний?! Здавалось Іванові, що за розпуск таких вістей та жде Пазю вічний кримінал.

— Не гадай собі, що це мала справа! — говорив до Пазі. — Ти скалічила тим чоловіка навіки. Будеш видіти, що його тепер прозиватимуть у селі Розперезаним. Воно на тобі зачнеться, а за тобою ще не один ускочить до арешту.

— Я не брехала, панотець посвідчить, — пробувала боронитися Пазя. Але Йван її спинив:

— Спам'ятайся, дурна! А хто ж би таку "кальму" кидав на чоловіка?! Що ж він кому винен? Та я би сам не свідчив за тобою в такому ділі, не то панотець!

Не так легко вдалось Іванові задобрити Петра. Треба було аж помочі вїйта та й Павла Гаєвого. І це не набагато здалось б, якби так Петро не лякався, що зробить собі ворога з Івана, коли з Пазею не погодиться. Заплатила Пазя грішми Петрові, ще й могорич поставила на перепросини.

Отже-таки два хлопчики, йдучи на другий день до крамниці, питалися дівчинки, що вертала відти:

А вже є Розперезаний у крамниці?

Х

Славко ще довго розмірковував про самогубство. І це була його одинока потіха. Бо як тільки зачали занадто його непокоїти думки, як тільки почув над вухами те влізливе, докучне гудіння — "невільник, невільник!", то зараз шептав: "Отже страчуся так, як Гринько!" Хоч сам у це не вірив, то те "щось", що гуділо йому над вухами, мабуть, вірило, бо в ту ж мить лишало його в супокою.

Ще заєдно порпав ямку, ще заєдно ходив по другім сніданку на прохід. Але вже не під лубин; його приорав недавно мужик під жито. Ходив Славко до того лісу, що ріс зараз за лубином. Там також була дебра. Над нею сідав під смереку й курился безперестанку.

Аж одного дня повиділось йому, що він блудив над якоюсь бездонною пропастью. Уже мав ось-ось хибнутись і впасти в безодню коміть головою, але якісь невидимі руки схопили його в саму пору й віднесли в безпечне місце.

Таке видіння навіяло на нього письмо від сестри Галі Радович. Вона писала до

родичів, що приїде з маленькою дочкою до Воронич на храм, що припадав на другу богородицю. В письмі приписувала, що забере з собою Славка, бо він пеститься при родичах і не думає поважно вступити вже раз до якогось уряду. Вона ж із своїм мужем постарається вже спонукати Славка до якоїсь крайньої постанови. Натякала також, що в них є ширші знакомства в жіночій товаристві. Тож не без того, аби таке знакомство не вийшло на користь Славкові.

Це письмо було тими невидимими руками, що винесли Славка на безпечне місце. Безоднею ж була зневіра в забобон. Адже він міг Славка знищити на нінащо. Вже за саме те, що Славко йому наперекір веселився, то забобон піддав йому самовбійчі думки. Що ж би було сталось, якби Славко провокував його безперестанку далі?! Тоді забобон міг йому таки дійсно підкинути який мотуз та висадити на сосну! А Славко ще й хулив. Лячно й подумати! Та минулося. Добре, що на тім стало!

Тепер Славко відітхнув легше. Менше з тим, як він викрутиться перед швагром і сестрою, досить того, що спасся перед родичами. Має спокій аж до храму, а потім... потім забобон уже скаже. Славко вірував у нього ще твердше, ніж перед тим. Ще й те йому додавало духу, що він сам-один додумався до того забобону. Ніхто його на цю дорогу не справляв, ніхто не натякав йому навіть на щось подібного, він сам своїм життєвим досвідом прийшов на таку думку. Досі не признавався Славко з тим забобоном нікому лиш через те, аби з нього не сміялися. Тепер же не признався б нікому також і з тої причини, що ця думка — його виключна власність. Дорожився з нею, бо здобув її таким тяжким трудом, такими страшними душевними муками. Хвалив собі Славко колишню свою постанову, щоби не переноситися до Львова, але сидіти на селі. Там, у гаморі, не мав би був нагоди розслідувати докладно природу свого забобону. А тут, у тишині, не заважало йому ніщо посвятити свої духовні сили на відкриття такої філософічної теорії, що має завсіди в щоденнім житті практичне пристосування. Правда, Славко ще мав у гімназії неясне передчуття цієї теорії. Не раз навіть при веселій забаві з товаришами приходило йому на думку, що за цю веселість відпокутує на другий день у класі злою нотою. Але все-таки не був цього певний і через те не розслідував, чи його передчуття справджувалося. Аж сільська тишина дозволила Славкові згуртувати всі думки й потрапити на добру дорогу.

Тепер ясно бачив, якими гарними, якими чудовими прикметами величається сільське життя. Харч здоровий, спання — вволю, а духовні сили буяють! Славко почував, що вернулася б його душевна рівновага, якби не одно. Якби не думка про Крайцовську. Він лютився на зрадницю! Не раз йому здавалося, що вже не має ніякої жури. Аж ось, нараз, неначе щось шпигнуло його шилом у саме серце: нагадав собі Крайцовську! Та й за що на нього такий випадок? Він же так чесно думав поділитися з Крайцовським. Собі забрав би жінку й її маєток, а йому лишив би діти. Так же ні, зрадила.

Чи любов його перекинулася в ненависть, чи, може, дотеперішня жура. Цього Славко не міг збагнути; досить того, що ця ненависть його мучила. Коли перед тим відгонив її з свого серця своєю розпукою, то тепер, як розпука зникла, загостила

ненависть до його серця на постійний прожиток. Ніяким способом не міг себе розважити.

— Що мені на ній залежить? Нехай отам пропадає! — шептав до себе, а все-таки думав про неї й сердився на неї. Підозрівав себе навіть, що дуже радо погодився би з нею, коли б вона тільки дала до цього почин. Коли ж на таку згоду не було ніякої надії, то його це лютило тим гірше.

Отаким чином, хоч сестрине письмо врятувало Славка від журби й гризоти, отже-таки зденервування його не покидало. Мучився далі.

Тим часом сестра приїхала. Друга богородиця припадала в четвер, а Галя приїхала в середу з полудня. Вона була зовсім схожа на панотця, розуміється, лиш так, як жінка може бути схожа на мужчину. Сильна білявочка, маленька, як панотець, і ще, може, товстіша від нього. Була навіть такої самої вдачі, любила насварити. Одначе легко можна було завважити, що вона старається змінити свою вдачу, а радше, що когось удає. Пізнати це було найдокладніше по її рухах; вони виходили в неї все якісь неприродні, неначе вивчені. Мова її була також неприродна. Намагалася говорити голосно й поволі, але, розбалакавшись, говорила хутко. Як тільки похопилася, то доразу звільняла балачку й цим, іменно, доказувала штучність своєї мови. Також з її сміхом те саме було. Вона була така сама простодушна, як панотець. Тож дуже часто сміялася сердечне. Та нараз серед сміху нагадувалася і переривала сміх. Це ж їй так легко не йшло, бо вона стягала примусом лице до поважного виду, а очі-збиточники сміялися далі. Таке переривання сміху виглядало дуже дивно.

Слова, якими вона послуговувалася, робили би на непривичнім також враження штучності. Отже, на ділі воно так не було, бо Галя попсувала собі мову ще в школі, в інституті. Там вона вчилася трьох мов: української, польської й німецької. Чужих мов, очевидно, не вивчилася, а свою рідну покалічила. Бо, поминувши вже те, що її вчили рідної мови учителі й учительки, які самі не знають гаразд цієї мови, але надто з Галею зайшов такий припадок, що вона позабувала ті слова, які перед наукою в школі винесла з дому. Одно чуже слово вигонило з її мозку двоє рідних слів. Мабуть, у її голові не могло зміститися аж тільки нових понять. Або голова завузька, або субстанція мозкова гіршого сорту, досить того, що хоч додавала до своєї мови слова польські й інколи німецькі, то все-таки хибувало їй слів. Ще як хутко говорила, то це нікого не разило, бо здавалося, що вона з поспіху пропустила якесь слово, яке слухач легко догадувався. Як же говорила поволі, то сама попадала в нетерплячку із-за недостатку слів. Тоді кривилася і тріскала в пальці. Співбесідник звичайно піддавав їй доладне слово.

Галя привезла з собою також дванадцятилітню наймичку Гандзю, що мала за завдання забавляти маленьку Галину дочку, Олю. Але Гандзю вирядила зараз до кухні, під опіку Пазі, щоби її накормила з дороги. Олею ж займалася їмость і не могла натішитися маленькою внучкою.

Галя на самім уступі показала зміну своєї вдачі, бо зараз зачала хвалитися, що вона справила собі подорожній костюм.

— Мушу перебратися, бо в подорожнім костюмі якось мені "не тего!" (Не дуже

добре (Пол.) — сказала Галя й пішла з своєю валізою до другої кімнати.

При підвечірку стала Оля душею товариства. Навіть Славко гладив її по личку, їмость же держала її на колінах і напоювала молоком. Оля доразу привикла до нових людей. Як їмость начерала ложечкою молоко, щоби її напоїти, то Оля простягала свою ручку, махала нею довкола й до кожного приповідала: "Па!.. Па!.. Па!.." Потім, як уже відхотілось їй їсти, то, намість пити з ложечки молоко, булькала в нього й розливала. А вкінці забагла ложечки. Вхопила її цілим кулачком і видирала від їмості, приповідаючи: "Міні!.. Міні!.." Як же вдалось їй допасти ложечку, то гримала нею з цілої сили до стола й сміялася сердечно, показуючи два передні зубки.

— Дай бабці, дай бабці! — скала їмость, намагаючись відібрати легенько від неї ложечку.

Але Оля піднесла її вгору й жбурнула нею до землі. Ложечка задзвонила, а Оля зареготалася.

— Ти нащо тото кинула? — обізвався панотець. Хотів іще сказати: "Ти робиш навмисне дідові шкоду?" — але ці слова застигли йому на устах, бо не мав нагоди їх виповісти. Славко схилився підоймити ложечку, а їмость і Галя одночасно говорили до Олі. Панотця немов кололи в губи недоговорені слова й не давали йому спокою.

Галя хотіла по підвечірку побалакати з їмостю, для того закликала Гандзю, щоби взяла дитину. Гандзя за той час не лишень поживилася, але встигла вже познакомитись із Пазею так докладно, що довідалася від неї й про Варвару. Обі вони дуже щиро розмовляли, але то їм зовсім не заважало зневажливо думати одна про одну.

"Аді, яка "бойка" сита, як коли піч. Упаслася, як льоха!" — думала собі Гандзя про Пазю.

"Ото раз "бойка" чорнобрива, бодай же тебе шляк трафив!" — думала собі Пазя про Гандзю, бо завидно їй було на Гандзині чорні брови. Вони прозивали себе взаємно в думках "бойками", бо ця назва згірдлива. Прозивають нею людей із подальших сторін.

Галя дуже хвалила перед матір'ю й перед Славком свою парохію Занозів, на Покутті, шість миль за Коломиєю. О. Радович одержав цю парохію перед півроком.

— Там далеко приємніше, — хвалилася Галя, — кажу вам "зупелне інни съвят" (Зовсім інший світ (Пол.)). А як я дома красно "уржондзіла се" (Влаштувалася (Пол.)), коби-сте побачили. У мене дома з комфортом. Геньо спровадив меблі з Коломиї. Жиємо собі "зупелне гемітліх" (Цілком добре (Пол.-нім)). Я би не хотіла вже сюди, на ці піски...

Галя скривилася й тріснула в пальці.

— Вернутися, — піддав Славко.

— Вернутися, — повторила Галя. — Там у нас земля чорна, "уродзайна", тютюн, кукурудзи, "словом, інни съвят"! Не можу нарікати на свою долю.

Засміялася голосно та й нараз раптом стягнула лице й віддула губи. Здавалося, буцім вона ненадійно назирала щось страшне й перелякалась.

— То що? — налякалась і собі їмость.

— Ніц, — відповіла Галя та й продовжала далі розповідати про своє життя в

Занозові.

Їмость завважила, що з Галею заподіялася зміна, що вона вдає з себе іншу, аніж є на ділі, що намагається додати собі якогось поважного вигляду, який їй зовсім не до лиця. Одначе мовчала, не дала по собі пізнати, що помітила цю зміну. Раз для того, що Галя була вже "правдива їмость", жінка пароха, чотири літа старша від Славка, а друге, задля своєї привички не говорити те все голосно, що думає.

Панотець не слухав цієї розмови: йому все не давали спокою ті недоговорені слова. Поступався раз у раз за Гандзею, що носила на руках Олю, та й роздумував: "Таке мале, а воно вже знає шкоду робити, збиточне!" Він не був злий на Олю за її збитки, лиш його серце бажало навчати дитину. Розповідав би їй довго-довго, що ложечок не треба кидати на землю, бо то шкода, та й бозя гніватиметься за такі вчинки. Правда, міг би й тепер навчати дитину, та що з того, коли смак уже перерваний, не має до чого нав'язатися. Оля, зрештою, не порозуміє його науки, бо вже запізно, вона забула вже зовсім про ложечку.

А Гандзя ходила з Олею від вікна до вікна й стукала пальцями в шиби, показувала Олі кури на подвір'ї і називала їх "ко-ко-ко".

— Ко-ко-ко! — лепетала Оля за Гандзею й пробувала плеснути в долоні. Але це їй не вдалось, туляла тільки ручки одну об одну, та ляску з того не було.

При тій вандрівці від вікна до вікна зайшла вкінці Гандзя перед шафу. Стала й тут і застукала до дверей. У шафі відізвався глухий відгомін. Оля підтягла брови вгору, як могла найвище, й сказала:

— І-і... вова!

— А ми бий-бий вову, — говорила Гандзя. — Ньо-ньо! Іди собі, вово, геть, бо ми бий-бий.

— Ньо-ньо! Бий-бий! І-і! — лепетала Оля. Цей послідній звук "і-і" виговорювала, втягаючи в себе воздух, буцім дивувалась.

Панотець поступав за ними тихцем і повторював у думці за Олею: "Ко-ко-ко! Ньо-ньо, бий-бий!" Учився діточої мови, може, пригодиться коли. Тямив, яка невігода була йому з Шарлотою через те, що не вмів по-французьки!

А тим часом Оля заздріла якийсь папір на шафі. Кусник старої газети. В нім були завиті коробки з сірниками. Коробки вже забрано, а папір ще валявся на краю шафи. Оля постановила за всяку ціну дістати його в своє посідання. Пізнати це було по її великих зусиллях. Вона витягнулася скількимога й простягала ручки. Аж стогнала:

"Е-е... е-е!" Таки дістала його! Першим ділом її було спробувати його тривкість. Зімняла в руках і шматочок віддерла. Потім пробувала смак. Узяла кусник паперу до ротика й скривилася. Гандзя побачила:

— Викинь! Це бе!

— Бе! — повторила Оля й жбурнула папером на землю. — Пав! — промовила, побачивши папір на землі.

Панотець приступився до них зовсім близько.

— А ти нащо кидаєш тото на землю? — запитався Олі.

Дитина не розуміла його. Панотець повторив те саме дитячою мовою:

— Ти нащо зробила пав?

— Пав... тям! — лепетала Оля, показуючи пальчиком на землю.

Панотець поглядав миленько на неї. Яке ж воно приємне, аж проситься, щоб його насварити.

— А якби то був який потрібний папір? Якби то була метрика? Ти навмисне робиш дідові шкоду?

Оля не розуміла. Панотець старався перелицювати слово "навмисне" на дитячий лад:

— Ти робиш дідові навмисне? Нав, нав?

— Няв-няв! — порозуміла Оля. — Киця!

— Я тобі дам кицю! Ти нащо кинула папір на землю? А якби то був потрібний. Нью-нью! — покористувався панотець щойно вивченими словами й погрозив Олі пальцем.

Вона здогадалася, що це її не хвалять. Отож захмурилась і спустила очі в долину.

— Нью-нью! Дідо бий-бий, — не вгавав грозити панотець.

Оля тепер розуміла вже докладно, що цей чоловік для неї — вова. Хмурилась ще дужче, борідка ж її зачала морщитися, а губки стягалися в маленечку підкову.

— Це не красно дідові шкоду робити навмисне, — навчав панотець, — бо дідо бий-бий!

Оля притулилась до Гандзі, обняла її рученятами й жалісливо заплакала.

Їмость схопилася до дитини й доразу зрозуміла все.

— Ти вже причепився до дитини? — говорила шепотом, аби Галя не чула.

Панотець соромився. Але вже не так, як той циган, що з'їв чужий обід, а радше, як той злодій, що підкопався до чужої комори, вліз до неї і застав там господаря з синами при горілці.

— Прощу її лишити, — сказала Галя до їмості, — то лиш Гандзя вміє її забавити!

Панотець наважився направити свій промах.

— Вона, певне, хоче їсти, — сказав і подибав борзенько до кухні.

Їмость подумала: "Уже знов хоче щось ізновити", — й непомітно пішла тихенько до кухні. Тут застала панотця, що узяв кружок із цілою шинкою, приготованою на храм, і хотів її двигати до покою для Олі.

— Ще треба одної Гандзі, аби старих забавляла, — обізвалась їмость, здвигаючи плечима. — Нащо ж ти це забрав?

— Воно голодне! — оправдувався панотець. Держав шинку на животі й не знав, що з нею робити.

— Постав то, постав! — говорила їмость і відібрала від панотця кружок із шинкою. — Дитина вже пила молоко, їй нічого більше не треба. Ти так, гей старий кавалер, що ніколи дітей не видів ізблизька!

Як вернулись обоє, то дитина ще плакала. Панотцеві так було прикро, що силувався таки доконечне якось її втихомирити.

— Вона, певне, хоче спати. Я їй зараз постелю!

По цих словах справився панотець іти стелити, але їмость задержала його словами:

— До чого ти хочеш братися?

Тоді панотець побіг борзенько до Гандзі, став собі так, аби Оля його бачила, й промовив до неї з розпукою:

— Ти свари мене!

Але Оля відвернулася від нього й плакала далі.

— Лишіть, татку, вона зараз перестане! — сказала Галя.

Але панотець роздумував собі: "Їсти не хоче, спати не хоче, а навіть сварити ні, то..."

— Вона мусить бути хора; певне, трудна з дороги, — сказав уголос із твердим переконанням.

Тим часом Гандзя забавила дитину. Вона перестала плакати й сміялася крізь сльози, дивлячись, як Гандзя птрумкає на губах, мов на дримбі.

— Не вольно Олю сварити, — промовляла Гандзя, — бо Оля буде бий-бий! Ньо-ньо!

— Оля бий-бий! Ньо-ньо! — лепетала дитина і грозила пальчиком.

Панотець аж просіяв і розсміявся вголос. Про себе ж подумав: "Таке маленьке та й знає, що добре!"

Галя за цілий час, як дитина плакала, не рушилася з крісла. Властиво, рушилася, хотіла схопитись і побігти до Олі, але в сам раз нагадувалася і заховувала поважний спокій далі. Штучність такого спокою була очевидна. Сліпий був би завважив, що Галя, всупереч своїй живій вдачі, силується на повагу. А ця вдавана повага була їй дуже не до лиця. Це показалося дуже яскраво на другий день, коли з'їхалися гості, а Галя вітала їх у заступстві господині дому.

Вона виходила проти кожного дуже повільними кроками, щоби поважніше, а через те, що мала дрібний хід, то здавалося, що вона не зайде сьогодні від стола до порога. Подавалася притім цілим корпусом назад, щоби бути рівною й стрункою. Та намість цього виходило зовсім що інше. З такого надмірного вигинання живіт виступив їй наперед, і вона подобала на вагітну. З цієї причини отець Василич із Берберівки навіть зажартував із неї:

— Як я бачу, то ви, пані, не тратите марно політків.

Вона вдала, що не розуміє його. Отже-таки зачервонілася по самі вуха. За цей жарт ізненавиділа Василича навіки.

А вже найдивніше поводитися супроти жінки катехита, Марії Вишневички. Галя приятелювала з нею ще з інституту, та їмость саме задля Галі запросила катехита на храм. Галя була досі з Вишневичкою на "ти" й називала її Мінцею. Тепер же стала їй "викати" й називала її панею Вишневичевою.

— А як ся маєте, пані Вишневичева? — сказала повагом і зареготалася.

Вона таки дійсно врадувалася, побачивши колишню приятельку. Але сейчас перервала сміх, віддуюючи губи, щоб стягнути лице до поважного виду. Одначе радощі були завеликі, щоби так легко датися прогнати з обличчя. Сміх раз у раз вертався на лице, а Галя за кожний раз віддувала губи. Здавалося, буцім вона має щось у роті й

безперестанку румигає. Вишневичка порозуміла зразу те поведіння в той спосіб, що Галя чогось гнівається на неї. Але потім переконалася, що ні, бо Галя зачала розповідати їй зовсім щиро про свою парохію.

"Це вона так згорділа, відколи стала пароховою", — догадалася Вишневичка.

Опріч катехита Вишневича й пароха з Берберівки, Василича, приїхав на храм іще панотець Тріщин із Підшвів. Це був іще молодий чоловік, здоровий і червоний. Удавав єзуїта й клерикала (хоч досить незручно), бо мав надію на пелерину й деканство. Одначе досі знали його з іншої сторони, а саме, що мав себе за великого проповідника та що замучував жінку, бо сплотив з нею за п'ять літ шестеро дітей. Жінка його вічно знемагала, а він що рік, то робився червоніший. Ось і тепер приїхав Тріщин лиш на те, щоби "врізати проповідь". Попри те все був дуже простакуватий та й за кожним третім словом говорив "пане добродію!". Неначе де служив у якогось пана за лакея та привик величати безнастанно свого добродія.

З ним зайшла Вишневичка при обіді в суперечку. Вона розповідала про Потурайчина. Любила багато балакати, але мала ту добру прикмету, що розповідала, власне, речі цікаві, які всякий залюбки слухав. З тої причини завойовувала всіх і заєдно доходила до того, що вона одна говорила, а всі решта слухали. За Потурайчина вона знала від його матері, бо вона носила до Вишневички молоко й приходила прати.

— Така бідолашна жінка, — розповідала Вишневичка, — така працювата, запопадлива, що хвилинки дармо не посидить. А для свого сина не жалувала здоров'ям накладати. Як був іще в гімназії, то ходила пішки до Львова, щоби забирати білля до прання. Та й не пощастилось їй із сином. Відсидів у арешті три тижні та тепер лежить хорий на сухоти.

Розповідала докладно про його процес, про те, як апеляційний суд зменшив йому кару з чотирьох тижнів на три, як мати плакала гірко й побивалася перед нею з цієї причини. Вишневичка ходила навіть до хорого.

— Подумайте собі, лежить у такій нужденній хатчині, що здоровий міг би заслабнути. А найприкріше слухати його розмову. Він сам говорить, що не вийде з цього. Я йому кажу: "Пане Потурайчине, ви не маєте сухіт, бо сухотник усе має надію, що поздоровіє. Коли ж ви думаєте про смерть, то будьте певні, що подужаєте". А він на те лиш рукою махнув. "Як прийде, — каже, — смерть близько, то й я віритиму в подужання, а тепер чую, що життя мені нема". Отак марнуються наші найкращі сили!

— Добре йому так, пане добродію, — обізвався Тріщин якимось таким голосом, що нагадував фірмана, як кричить на коні: "Стій!", коли вони обганяються від мух і скидають нашільники. — Цілий повіт, пане добродію, збунтував! Тими читальнями, то, пане добродію, лиш ширить деморалізацію поміж народом. Якісь, пане добродію, узялися радикали, ліберали, масохісти...

Ніхто би не вгадав, де саме навчився отець Тріщин слова "масохіст", але він був би присяг, що те слово означає "масона" й "атеїста" в одній особі.

Вишневичка трохи образилася таким тоном промови отця Тріщина.

— Я не розуміюся на вашій політиці, — сказала, трохи збентежена, — але знаю, що

Потурайчин — чоловік інтелігентний...

— Масохіст, — перебив Тріщин і крутив головою, неначе намагався струсити гусельницю з волосся.

Вишневичка вдала, що не помітила Тріщинового перебивання:

— ...Чоловік молодий, на якого не тільки його мати, але й уся наша суспільність покладає надії...

— Масохіст, пане добродію! — гукнув Тріщин і крутив головою.

Але тепер зігнув її в долину, неначе лагодився вхопити когось на роги.

— Не знаю, отче, що ви розумієте під цим словом, — говорила Вишневичка, вже трохи подразнена, — але я вважаю Потурайчина за порядного чоловіка. Коли вам не до сподоби його читальні, то ніхто вам не боронив закладати свої.

Тепер прийшла черга на Тріщина почутися зневаженим. Але за те постановив таки зараз пімститися на Вишневичці:

— Ви, яко жінка, пане добродію, католицького священика, не повинні відвідувати такого чоловіка, пане добродію! Масохіста... — Тріщин задумався на хвилику так глибоко, аж нахмурився, — Масохіста в морду!

Вишневичка зблідла, а її чорні очі заіскрилися.

— А хоч я жінка священика, — говорила буцім спокійно, але голос її все ж трохи дрижав, — хоч я жінка священика, то я не тільки відвідувала Потурайчина, але й передавала йому щодень газети. Та й буду так само робити й надалі. Може бути, що священикам це не вольно, але їх жінкам ніхто не може заборонити. А зрештою, — говорила вже зовсім спокійним голосом, — а зрештою, може, аллах наказує бити хорих людей по морді, але я в нього не вірю й його заповідей не думаю виконувати.

Катехит Вишневич нахилився до жінки:

— Ц-ц, Мінечко! Прошу тебе! — він шептав над її вухами, вимовляючи "ц" досередини. — До чого того? Прошу тебе.

Не міг здобутися на більше аргументів. Він сидів поміж своєю жінкою й Галею і за цілий час поводився з незвичайно великою чемністю супроти Галі, подавав їй страви й величав її добродійкою Радовичевою й тим прихилив собі її серце зовсім на свій бік.

Але Вишневичка на його шепіт відповіла голосно:

— Не бійся, ти за свою жінку не можеш перед ніким відповідати!

Отець Василич обстав за Вишневичкою. Його взагалі вважали за радикальствующого попа. Та й не без причини, бо він таки брав участь у всіх зборах і заявився за кандидатурою Сосновича проти отця Підлизайка.

— Я також не бачу в Потурайчині нічого злого, — говорив Василич до Тріщина. — А властиво, — поправився, побачивши, що Тріщин здивувався його мовою, — а властиво, ми не маємо ніяких фактів, за які би можна Потурайчина осудити.

— Фактів, фактів, пане добродію! — гукнув знов Тріщин, як фірман на коні. — Я вам зараз подам факт, пане добродію. Я вам даю свяще-ни-че слово честі, що Потурайчин, пане добродію, масохіст! — виговорював слово "священиче" складами й дивився при тім на Вишневичку. — Ви знаєте, пане добродію, що значить офіцерське слово честі?! А

я вам даю ще більше, бо свяще-ни-че слово честі. Ось вам факт!

Із цими послідніми словами обернувся знов до Василича. Подав голову назад і водив грізно очима кругом себе, буцім говорив: "Дивіться, який я тепер! Чи пізнали б ви в мені колишнього Тріщина?!" Відколи став клерикалом, почував у собі велику перемену і страшний контраст до колишнього Тріщина. Він був сином міщанина-шевця з маленького містечка близько Львова. Уже в вищій гімназії, маючи дев'ятнадцять літ, жебрав по вчителях доброї ноти. Коли ж це не помагало, то спроваджував батька, матір і криву тітку, забув ще закликати старця з-під церкви. Але якби в гімназії було дев'ять класів, а не вісім, то був би собі нагадав і того старця. Це товариство вижидало в сінях зі спущеними додолу головами, трусилося попід стіни та мліло за найменшим стуком. Коли ж показувався вчитель, то це товариство припадало чолами трохи не до самої долівки й благало для молодого Тріщина доброї ноти.

— Адже ж він може бути шевцем, так, як ось ви, — говорив нападений.

— Нужда, прошу ясного пана, — відповідав старий Тріщин і хапав рукою нападеного за черевик. — У нас уже що хата, то швець!

— Та-бо він нічого не вміє та й не годен уже навчитися.

Тоді крива тета показувала пальцем на старого Тріщина.

— Воріг, прошу ясного пана, бив його правилом у тім'я та й геть затуманив дитину! От, проше подивитися!

Тепер обі жінки хапали молодого Тріщина за голову, нахиляли її й пригортали гирю:

— От які поробив пліші, так, гейби пархи з'їли!

І молодий Тріщин не вступився з гімназії. Ще й на теології не покидала його жебрацька натура. Аж нараз — появилися "масохісти". Тоді Тріщин порозумів, що значить офіцерське, а що священиче слово честі. Почував свою гідність, бо зрозумів, що найбільша умілість і найбільша заслуга це — нищити радикалів, лібералів, масонів, атеїстів, одним словом — "масохістів"!

При цій суперечці всі тримали в душі сторону Вишневички проти Тріщина, лиш Галя ні. Вона зразу була також за Вишневичкою, одначе перекинулася на противний бік, як лиш почула, що Василич обстоює за Вишневичкою. Так його зненавиділа за той жарт з її живота, що переносила ту ненависть на всякого, хто мав яку-небудь причину бути прихильний Василичеві. Сама вона не здогадувалася про це. Навпаки, їй здавалося, що це Вишневичка провинилася своїм поведенням.

"Нащо вона так багато говорить? Навмисне, аби нікого не припустити до слова, аби всі лиш її слухали", — думала Галя, наслідуючи мимохіть свого батька. "На цю би-м так дужо гадала? (Навіщо б я стільки балакала? (Пол.)). Її чоловік такий... такий "ангеном" (Приємний (Нім.)), такий якийсь чемний, такий "анштендінг" (Порядний (Нім.)), а в неї рот "ходзі як на коловротку"!" (Ходить, як веретено (Пол.)).

Хоч Вишневичка не злякалася священичого слова честі, а все-таки здавалось їй, що Тріщин її поконав. Але вона вірила в свою справу. Була певна, що всі би за нею обстали, якби так не боялися Тріщина. Бо про нього ходили глухі вісті, що він донощик. Для того

Вишневичка обернулася за підмогою до світського інтелігента, до Славка:

— А що ж ви, пане Славку, мовчите? Я думаю, що ви також радикал?

Славко зам'явся. Подумав тільки: "Я... я безіспитенко", — і не знав, що відповісти.

Їмость поглянула на Вишневичку з великою вдякою, а на Славка з любов'ю. Коли ж помітила, що Славко не може здобутися на відповідь, то поспішила його зосмілити:

— Радикал — нічого злого!

— Та так, — сказав Славко, але не можна було догадатися, чи він потверджує слова їмостині, чи Вишневички.

— Ви повинні, — говорила Вишневичка, — ви повинні, пане Славку, відвідати також свого товариша. Як хочете, то їдьте нині зо мною та підем обоє.

Славко поглянув переляканими очима на матір, а потім на сестру. Просив у них помочі й порятунку. Обидві поспішили на поміч. На самий перед мати.

— Та чому? Можна! — відповіла-таки їмость намість Славка, бо не знала, як йому піддати цю відповідь, щоби він її порозумів.

А Галя також відповіла намість Славка:

— Ой ні! Бо він мусить завтра їхати зо мною до Львова.

Галя й не думала від'їздити завтра, але сказала так, аби лиш наперекір Вишневичці.

Славко ще дужче перелякався, бо не знав, кого має слухати. Чи по Галинім голосі, чи, може, інстинктом, досить того, що Вишневичка догадалася, для чого Галя сказала за від'їзд до Львова. Її це вкололо. Отже, до Галі нічого не казала, обізвалася тільки до Славка трохи з легким докором:

— Та як вам треба так хутко до Львова, то певне, що не можете зо мною їхати.

Галя порозуміла той докір. Але вона також не обзивалася до Вишневички, лиш вибрала собі за посередника іншу особу. Нахилилася трохи над столом, щоби попри Славка побачити отця Тріщина. Побачила його в цілій красоті. Сонце стояло над заходом і крізь вікно світило прямо в обличчя Тріщина. Він їв тоді стегно з індика. Зловив його лівою рукою за тонший кінець, а правою за грубший і рвав зубами, немов чогось сердився.

Якби так професор зоології хотів описати короткими, але ядерними словами отця Тріщина, то вистачило б йому сказати оці слова: "Отець Тріщин має широкий рот і сильно розвинені щоки". Тоді всякий показав би на отця, хоч би він пробував поміж тисячним гуртом народу. Можна було глядіти на Тріщина годинами, а потім заплющити очі й намагатися відтворити образ видіного об'єкту, то, опріч рота й щік, годі що більше було собі пригадати. Очі, чоло, ніс — це все були придатки, незамітні причинки. Рот і щоки — оце характеристичні ціхи, вони надають отцевому обличчю виразу й життя. А якби той же професор зоології показав отця аудиторії й запитався: "Чим цей добродій зацікавлений?" — відповіла б аудиторія в один голос: "Їсть!" Отже це ще не була би відповідь докладна! Бо треба тямити, що отець Тріщин та сплотив за п'ять літ шестеро дітей. І поміж ними не було близнят, сохранных боже! Навіть передчасних не було. Кожде приходило на світ одинцем, у приписану пору.

Отож до нього нахилилася Галя і, на злість Вишневичці, промовила до отця Тріщина найсолодшим, як лиш могла, голосом:

— А як ваша пані добродійка мається? Здорова?

Отець Тріщин витягнув з рота індиче стегно, але задержав його в такій позиції, що мав змогу кожного часу вхопити зубами те самісіньке місце, яке гриз перед тим. Потім глипнув спідлоба на Галю та й устроїв очі назад у стегно. Неначе боявся, що хтось йому підміняє те стегно на гірше.

— Що кому до моєї жінки?!-відповів якомсь глухо, бо хоч який широкий рот, а отець таки напхав його повен м'ясом.

По цій відповіді заклав стегно в рот саме так, що зуби лучили на своє попереднє місце.

Всі догадалися, для чого Тріщин здобувся на таку відповідь, а не на інакшу. Очевидно, сьоме було вже в дорозі. А все ж таки Галя так збентежилася, що трохи не заплакала, їмость хотіла заговорити якомсь ту немилу подію. Для того запиталася Василича:

— А в вас, отче, як випали вибори?

Натомість Василича відповів Тріщин:

— Та я виборець, але здержуся від голосування, бо нема достойного кандидата! На масохіста голосувати ані мені не сниться!

— Я питаюся отця Василича, — сказала їмость, щоби віддячити за дочку.

— А я гадав, що мене! — гукнув Тріщин та й зареготався на весь свій широкий рот. Радувався, що вдалося йому ликнути вже раз м'ясо, бо з досади на Галю понагризав стільки м'яса, що побоювався, чи не прийдеться йому трохи пальцями надібрати.

Василич казав, що один виборець йому не вдавсь. Має одного ворога в селі, що вже хотів Василича скажити до суду, а як йому ніхто не хотів робити скарги, то пішов до старости жалуватися.

— А староста як побачив, що прецінь може мати в мене в селі хоч одного хруня, то постарався о те, що виборчий комісар зробив його виборцем.

Славко зацікавився:

— Чи не Василь, той, що погнівався на отця за службу проти градобиття?

— Той самий! А ви відки знаєте?

Славко розповів, що Василь приходив до Воронич на закладини читальні та й домагався другої читальні в Берберівці. Цілий час цього оповідання їмость не спускала очей зо Славка. Не могла налюбуватися, що він та говорить. Неначе Славко — маленька дитина, що лиш береться говорити перші слова.

— Скажіть мені, отче-сусідо, — сказав Василич до панотця Матчука, — як то сталося, що ваші парохіяни та побудували читальняний будинок? Навчіть мене цієї штуки. Бо кілька я вже своїм наговорився, ані руш їх до того спонукати.

Панотець витріщив на нього здивовані очі. Потім нахилився з кріслом наперед так, що задні ніжки не доторкалися помосту. А вкінці зітхнув глибоко й випустив набране в груди повітря через затиснені губи так, що воно, втікаючи, свиснуло, і зачав хутенько

трясти правою ногою. Зап'яток лиш коли-не-коли стукав до помосту, а задні ніжки від крісла тарахкотіли раз попри раз: тра-ра-ра-ра!

— Що ви кажете? — запитався панотець, не покидаючи працювати правою ногою. Він досі, можна сказати, спав. Хоч їв і дивився, а все-таки так був захоплений своїми думками, що з посторонніх слів чув лиш якийсь неясний гомін. Цей гомін колисав його, колисав і лишав йому з його свідомості одну-однісіньку мрію, що мигтіла, наче мацісінький каганчик: "Коби те все вже раз покінчилося, щоби можна одного гостя заманити до канцелярії та й там розвести розмову про золоті ковніри". Зразу ця мрія була якась ясніша, бо панотець навіть знав, кого він заманить до своєї канцелярії. Але той далекий гомін, те колисання звужувало його мрію, стискало її, й унаслідок того панотець забув зовсім, кого йому заманювати до канцелярії. Він намагався пригадати собі, коли ж бо той гомін, наче чорна хмара, сповивав його думки й заступав перед ним ту ясну мрію. Вона лиш часом показувалася, наче блискавка крізь ту чорну хмару, але тоді — якогось лиха — шкірила до панотця кінські зуби й іржала: "Гі-гі-гі!" Панотець витріщив очі з усеї сили, побачив перед собою Василича й вирозумів слова: "Ані руш їх до того спонукати!" Ясна річ, що мусив питатися Василича, чого він хоче від нього.

— Питаюся вас, отче-сусідо, — повторював Василич, — яким чудом ваші парохіяни виставили читальняний будинок?

Славко вже наставився відповісти намість батька. Любив розповідати про читальню, бо йому все здавалося, що й він чимало поміг при будові. Одначе, на своє превелике диво, почув відповідь панотцеву:

— Я вам зараз скажу, по обіді.

Дійсно, по обіді забрав панотець Василича до своєї канцелярії. Панотець сів на отоману, а Василич на крісло біля бюрка.

— Кажу вам, отче-сусідо, що показали-сте чудо з вороницькою читальнею. Не можемо надивуватися...

Але панотець перебив; боявся, що як Василич балакатиме ще довше, то той далекий гомін знов причепиться до панотця.

— Це пусте! — сказав панотець. — Але я вас маю вперед одну річ запитатися. Знаєте, я вже старий, мені пам'ять не служить. Ви мені раз казали... але я вже, бігме, забув, — божився панотець із таким завязтком, немовби йому Василич раз у раз перечив: "Коли ж бо брешеш, бо таки тямиш". Ви мені раз казали... котра-то найнижча ранга може носити золотий ковнір?!

Василич відповів. Тоді панотець випитувався, кілька котра ранга бере пенсії, які ранги в суді, які в старостві, при залізниці, на пошті тощо. Досить того перейшов із Василичем цілу урядничу ієрархію. Василич відповідав не надумуючись: що слина на язик принесла, бо він на тій ієрархії нічого не розумівся. Угадав, може, зо дві ранги зовсім випадково. А панотець геть усе мотав собі на ніс. Аж як уже все, що було достойне питання, випитався, тоді розсміявся зовсім так само, як та мрія крізь чорну хмару: "Гі-гі-гі!"

Потім зачав роз'яснювати Василичеві всі його промахи. Показалося, що панотець

так докладно знає всі прикмети всякої якої-небудь ранги, що годі й найти другого з таким знанням. А закінчив панотець ось як свою промову:

— Видите, отче Василичу, не вгадали-сте ані одної точки!

Панотець сказав неправду, бо Василич угадав дві точки. Але панотець сказав це навмисне, а також навмисне зле роз'яснив ті дві точки, що їх Василич угадав. Панотцеві здавалося, що Василич, таке почувши, обставатиме руками й ногами, що його правда, а не панотцева. Тоді панотець дуже радо скапітулює.

"От видите, я обмахнувся, — скаже до Василича. — Ваша правда! Пам'ять мені вже не дописує, бо я старий".

Здавалося панотцеві, що Василич, зачувши такі слова, тішитиметься, як мала дитина. І панотець бажав йому зо широкого серця цієї радості. Коли ж бо до цього не прийшло. Василич зовсім не обставав за тими двома рангами, пристав мовчки на погляд панотця. Видко, спішився домів, бо вже навіть не настоював розвідатися про читальню.

Галя від'їхала з Воронич аж за три дні, в понеділок рано, розуміється, зо Славком. По дорозі мали вступити до Львова.

Там на двірці ждав уже на них Микола Радович. Високий, худощавий, жвавий панотчик. Поклонився приїжджим із шиком; схопив борзенько капелюх із голови й подержав його якийсь час на продовженні поверхності вершка голови. Він говорив хутко й багато, ніколи не забракло йому теми до розмови. Правда, ці теми були дуже різноманітні; він говорив про коні, перескакував зараз на розмову про добре пиво, а кінчив відправою за помершій душі. Отже, таки не вгавав говорити. А до того, виробив собі дуже плавний спосіб оповідання, зачинав кожду нову думку від слова "а вкінці", хоч розповідав про самісінький початок.

— А вкінці, я приїхав сьогодні досвіта, бо, вкінці, виїхав учора ввечір, — розповідав панотчик. — Кажу тобі, Гальцю, яке тут добре пиво на двірці, ліпше, як у місті. А вкінці, я казав Ількові виїхати по нас аж завтра до нічного поїзду, бо тут заночуємо. Побачиш, Славку, яка в нас забава, кажу тобі... — панотчик приклав пальці до губів і цмокнув. — А вкінці, панна Броня. Ге-ге! А за тобою тут питалися мене твої товариші. Вкінці, я змовився з ними, що зійдемося вечором в реставрації. На скляночку пива, знаєш? А вкінці, каже мені панна Броня: "Купіть, отче, нові карти!" Тут усе дорожче, як у Коломиї. Вкінці, я побачив на виставі такий сам килимок, як наш. Знаєш, Гальцю?

— Єзус! Марія! Перестань уже, Микольцю, бо мене вуха болять! — перебила Галя.

Біля свого мужа вона й зіп्राди здавалася зовсім поважною.

Микола не збентежився анітрохи Галиною заміткою, либонь, привик уже до того. Ідучи до трамвая біля Славка, балакав Микола безустанку. При тім потирав раз у раз руки, ніби чогось тішився, ніби змерз. Розповідав Славкові, як "укінці" запивався з податковим інспектором і секретарем із ради повітової, як секретар перевернувся з кріслом, яке в них дома є пещене курятко, що само лізе до рук, як панна Броня грала тотуса з контрою й двічі повалилася тощо. Так забавлялися розмовою, що й не завважили, коли заїхали трамваєм дві секції.

Вечором дожидав Славко в реставрації товаришів і Миколу. Вже минула дев'ята година, а їх не було ще жодного. Видко, зайшли перед тим куди-інде. Славко трохи нудьгував, але, проте, почувався веселий. Давно вже таким не був. Як виїхав із дому, то неначе зовсім переродився. Тепер уже йому здавалося, що це не іспити мучили його дома, але ціла вороницька обстановка. Те його ліжко, той садок з ямками, той лубин, той лісок — усе те були його вороги, що гризли його душу й сушили мозок. Слава богу, що визволився від тих мучителів. Тільки за Краньцовською було йому неначе жаль. Але недовго. Ось тепер може вже думати про неї без тої туги й без тої великої злості.

А зразу, як виїздив із Воронич, то думав, що серце трісне йому надвоє. Тоді пізнав, що доки ця жінка жиє на світі, то йому нема життя. Або вона має бути його, або нехай іде в сиру землю. Але радше нехай гине, бо Славко почував, що вона не може бути його в тім розумінні, як він собі того бажав.

Як уже мав сідати на віз, то все чогось дожидав, ніби щось забув, а ніби хтось повинен був ще надбігти, щоби з ним разом виїхати. І сам не знав, кого чи чого ще йому хибує. Аж як виїхали за село, як Славко побачив ті чічки, що вже тепер повідцвітали, тоді нагадав собі Краньцовську. Ось кого він дожидав! На серці вдарили млості, а горло стисло щось ціпко, наче якимись жилавими руками. Тужив і лютився.

"Зрадниця! Зрадниця! Я виїжджаю, а їй теє ані в гадці!"

Цілісіньку дорогу про те тільки й думав. Тужив і сердився, сердився й тужив. Кругом себе нічого не помічав, нічого не видів, ніщо його не обходило. Тільки ті думки його точили серце, шнарили по голові, а він лиш наслухав, як тото болить. Аж тут у Львові стрітився зо знакомою дівчиною. Недавно, може, буде тому півтори години. Вона його пізнала.

— Підемо?

— А чому ж би ні?

Як вертав від неї, то думав собі: "Тьху! Які ж плюгаві ті жінки! Ех! Чорт бери ту Краньцовську! Нехай отам западається! Чи варт вона того, щоб я так мучився через неї".

Світ здавався йому веселіший. Зачав цікавитися тим, що кругом нього діється. А в реставрації то вже думав про Краньцовську, як про щось далеке, що йому до нього й байдуже. Дожидаючи, нудьгував і не пив, але мучив склянку пива. Старався, щоб йому вистачило цеї склянки кількомого на якнайдовший час. Боявся, що як вип'є більше, аніж одну склянку, то потім не додержить компанії. Оглядався довкола та пантрував, чи не побачить кого знакового.

Давно вже не був такий цікавий! Досі він якраз ховався перед знакомими. Всякі стрітини денервували його. Заодно так був захоплений своїм клопотом, що навіть не помічав людей, які повз нього проходили. А тепер не те! Правда, як увійшов до реставрації, то зробилось йому якось ніяково. Оглядався боязко за таким столом, щоби стояв у куті й де було би якнайменше світла. Найшов біля груби. За грубою стояв ще вигідніший стіл, бо там-таки було зовсім темно. Але присісти до нього не було як, бо там сидів розперши сам реставратор із якимось старанно виголеним панком.

Як поставили перед Славком склянку пива, то несміливість зовсім його оставила. Видів, що має документ перед собою, який його вповажняє до прибутку в реставрації. Міг тепер глядіти на всякого відважно. Таке почування радувало його. Приглядався весело гостям і підслухував їх розмови.

Ось насупроти нього сидить грубий, сивий добродій. Славко його пізнає: це — патріот; портрет його був поміщений у календарі "Просвіти". Патріот дивиться завзято на стіну, а по обличчю його пересувається якийсь сум. Перед ним велика склянка пива. Патріот, не спускаючи очей зо стіни, шукає рукою вуха від склянки. Як налапав, то сум із обличчя тікає, а сивий вус ледве помітно рухається. Нараз патріот хилиє хутко голову в долину, а склянку підносить угору. Не надумуючись, п'є пиво, а потім спідньою губою обтирає докладно той вус, що рухався. І знов удивляється в стіну, а по обличчю пересувається сум. Реставратор розмовляє з тим старанно виголеним панком саме про патріота. Славко підслухує.

— От дивіться на того пана! — говорить реставратор якось віднехотя, ліниво. — Він приходить регулярно в осьмій годині, а відходить у пів дванадцятої. Хоч годинник би зле йшов, то його це ніколи не змилить. То питаюся вас, чи під ним не зміститься копа яєць? Порахуйте, півчварта години, кілька нафти би заощадилося!

Старанно виголений панок у противенстві до господаря говорить хутко:

— Але ж, добродію! Уважайте, що таке крісло чи стільчик іще би треба придумати, а машина є вже готова. Трохи нафти — й за три тижні курята вилазять. А я для вас постараюсь о десятипроцентову знижку й доставлю вам під гарантією машину в найліпшій гатунку. Скоро ж хочете на рати, нехай буде на рати. Даю вам слово честі, що для вас ратальна сплата не буде мати впливу ні на ціну, ні на доброту товару.

— Чи рати, чи готівка, то мені все байка! — відповідає реставратор поволі й віднехотя. — Я рахую, що мені не виплатиться купувати нафту. Радше вже в бабів скуповувати курята. Хоч трохи дорожче, та без клопоту. А так, якби такий стілець, чи крісло, а найліпше фотель, то вже розумію, що був би зиск. Мені тільки з дива не сходить, що коли ви торгуєте такими машинами, то чому би вам не справити такі стільці? Бо якби нафта все держала однакову температуру, то розумію. Але самі кажете, що в машині є вентилятори для регулювання тепла. Чом же би в таких стільці не міг бути насподі вентилятор?

— Уважайте, добродію, — відповів старанно підголений панок, — що сказав би вам той сивий гість, якби так нараз зацепали під ним курята?!

Реставратор знов заговорив поволі, а ще до того якось зневажливо, буцім хотів запевнити підголеного панка, що не дасться здурити.

— Що сказав би мені той сивий гість? — повторив питання реставратор, — Може би, настрашився, та й годі! Кельнер перепросив би його, що, мовляв, сталася помилка, "вибачайте, добродію" та й підставив би йому свіжі яйця. А зрештою, на два дні перед наклеюванням можна би взяти стілець на нафту. Ви мені все гудите такі стільці, а я знаю для чого. Говорім собі ясно, по правді. Маєте на складі багато машин та хочете їх позбутися. Я це розумію. Але, з другого боку, послухайте ви моєї ради, переробіть ті

машини на такі стільці. Без кошту не обійдеться, але я міркую, що оборот буде великий!

Підголений панок зачав проклинати душу й тіло та й давати слово честі, від звичайного аж до найсвятішого, а все те на доказ, що він зовсім не має наміру обдурювати реставратора, але таки напrawdę має те переконання, що такі стільці не мали би практичного пристосування.

— Бо поміркуйте собі, добродію, якби такий гість заглянув під себе? Або, що ви зробите, як він піде додому?

— Про це нема жури, — відповів реставратор. — Я знаю своїх гостей. До мене приходять самі русини. Вони пильнують корчми, як ока в голові. Жоден не спізниться на секунду! А за те нема страху, що загляне під себе: він дивиться в склянку або на стіну. А як піде один додому, то на його місце прийде два. Ось побачите, пунктом пів дванадцятої закрадатимуться попід стіну хильцем, як зайці до сепаратки. Вони там у карти грають. Пересидять до білого ранку. Висиділи би яйця струсині, не то курячі!

Дальшої розмови Славко не чув, бо надійшли три його товариші. Один із них, у пом'ятій вишиваній сорочці, повідомив Славка, що його швагер прийде аж пізніше, бо стрівся з якимись знакомими панками. А другий товариш, малий, чорненький, як лиш привітався зо Славком, то зараз зігнувся трохи, сперся долонями на коліна й плакав. Сльози капали на землю. Славко здивувався. Але як добре придивився, то переконався, що той чорненький не плаче, тільки сміється так щиро. Він якось дивно сопів, знімався, очевидно, щоби промовити, але йому не ставало духу й він знов хилився. Обтирав очі пальцями й стріпував слези на землю. Не зараз здобувся на бесіду.

— Славку... Матчуку... а ти що?! — говорив чорненький захлипуючись. — Та ти маєш свідоцтва з трьома іспитами?

Славко перелякався:

— А ти ж відки знаєш?

— Адже твій швагер казав мені, ти, йолопе!

Славко заговорив хутенько:

— Прошу тебе, не кажи нічого швагрові.

— Та я вже сказав, — відповів чорненький і знов схилювався до сміху.

— Свиня! — сказав Славко й засумувався.

Всі три кепкували собі зо Славка. Він боронився зразу, а потім перестав. Пив із ними пиво й одно слухав, а друге пускав мимо. Мозок його працював тяжко. Думав над своїм забобоном.

Який же він до лиха консеквентний, той забобон. Ледве Славко встиг викинути з свого серця ту вічну грижу через Краньцовську, ледве зачав позирати весело на світ, ледве зачав тішитися з того, що втік від вороницької обстанови, аж тут на! Маєш! Новий клопіт і то зовсім із несподіваного боку.

Не так журився Славко тим, що сталось, як радше дивувався тою могутністю, тим, так сказати, маєстатом своєї теорії.

"Я її ще не був добре порозумів. Коли вона мене була вирятувала від тої загибелі,

від тої безодні, то мені, дурневі, здавалося, що ця теорія ласкава для мене, як рідна мати. Що вона поблажлива, що часом милується й відступає часом від безоглядного примінювання своїх постанов. Аж бачиш, братчику, що так не є! Це не є рідна мати, тут нема ніякої ласки! Тут невмолима консеквенція. Незмінні правила, сухі параграфи — та й годі!"

XI

На другий день по від'їзді Славка зачалася сльота. Дош падав видимо й невидимо, бо навіть усередині в хаті було вогко. Зразу всім було байдуже; от дош, то й дош, чи в пору, чи не в пору, а він мусить своє відпадати. Їмості навіть здавалося, що це природа плаче за Славком, їй таки було жаль за ним. Хоч нікому й не признавалася, бо вже така вдача в неї, що всяке почування ховала глибоко в своїм серці, потай усіх, а все-таки не раз і не двічі тяженько зітхнула, нагадуючи собі Славка. Правда, не багато вона його на день видала, не велику з ним, бувало, розмовоньку мала, отже все їй легше було від самої думки, що він біля неї.

Але дош не вгавав. Стали люди показувати своє невдоволення з нього здогадами, коли він уже раз перестане.

— Це допевне триднівка! — здогадувались.

Еге! Добра триднівка, що вже п'яту днину сипле, неначе з сита. Хляпавка, не триднівка! Ще котрий посіяв озимину, то махав рукою:

— Е! Не багато він завадить.

Але котрий не сів, то вже брався сварити:

— Но міркуйте ж собі, наважився працю змарнувати!

Як же минула вже третя триднівка, то люди свистали:

— Фть! Зогниє бульба на нінащо!

А дош не переставав. Рівненько, все однаково: цяп-цяп, цяп-цяп. Не спішитесь, має час: цяп-цяп, цяп-цяп! Не вмучиться, не спочине й на хвилю: цяп-цяп, цяп-цяп! Не слухає ні просьби, ні прокльонів: цяп-цяп, цяп-цяп! Куди рушитися, де поступити: цяп-цяп, цяп-цяп! Чи їси, чи спиш: цяп-цяп, цяп-цяп! Старі люди ані тни не могли собі нагадати такої довгої сльоти, а то таки: цяп-цяп, цяп-цяп! Молоді ж перестали вже вірити, що колись та може ще настати на світі якась погода: а то таки цяп-цяп, цяп-цяп!

Цяп-цяп та цяп-цяп, а щоб тобі матір пороло!

Ось вам, люди добрі, рідний край!

Здавалося би, що в таку сльоту найбільша нудьга панотцеві. Отже ні! Він завсіди десь пропадав з полудня, а приходив аж на вечерю, їмость передумувала, де він може пробувати, й ніяк не могла здогадатись. Не любила допитуватись, але кортіло довідатися. Перечула через люди, що в читальні. Одначе що він там робить день у день? Невже ж послухав отця Тріщина та хоче відстрашити людей від читальні? Це ж би було дуже погано!

— Піді-но, Пазю, до читальні на підслухи, що там панотець раз у раз так довго робить? Але, знаєш, — потаємці, аби ніхто не помітив.

— Добре!

Потаємці, крадьки, нахильця, непомітно, потихеньки — це Пазя вміє, не треба її вчити!

Стала собі в крамниці в сінях за дверми та й наслухала.

Всередині сиділи читальники та й сумно кивали головами. Поміж ними Сенько Грицишин сперся ліктями на коліна й розповідав щось уже десятий раз за вибори:

— П-приходить до м-мене ввечір, ж-жінка коло печі, а я сиджу на л-лаві. "Що ж, — каже, — Сеньку? Н-не раз ти мені послужив, п-послужу й я тобі тепер. Давай, — каже, — сюди ль-легітимаційну карту!" А м-м-м...

Не міг докінчити, зітхнув. Спустив голову вниз і опер її на долоні.

— А м-мене щось якби ножем у саме с-серце. "Не д-дам, — кажу, — пане жонцо". А він мені: "Даси, — каже, — не бійся. Бо я подам тобі п-прось-бу п-письмену". Виймає з кишені п-поляруш, добуває дві п-паперові с-с-с...

Зітхнув знов, покрутив головою й забирався до дальшої бесіди так, неначеби мав зняти тяжкий камінь із землі проти себе. Слухачі кивали сумно головами.

— Дві паперові с-сотки, т-такі с-синенькі. Змальована на них така делікатна панна з синіми чічками: д-держить у руках такий вінок д-довгий. Написано номер с-сто. Є й по-нашому: с-сто корон. "А що, — каже, — тепер д-даси? Ц-ці гроші д-д-д..." .

Замовк, ніби пригадував собі, що сталося далі;

— "...для тебе", — каже! — аж крикнув Сенько. — А я п-посунувся на л-лаві в сам кут та й справив п-проти нього обі д-долоні. "Б-ба, ні, — кажу, — пане, це не для мене, ц-це для х-рунів!" А він-таки: "Б-бери, — каже, — бо сховаю!" — "Ховайте, — кажу, — таки ліпше б-було би, як би-сте були не вий-м-м-м..."

Аж голову похилив набік, так тяжко прийшлося йому вимовити це слово.

— "...м-мали!"-промовив укінці, наче горіх розкусив. — Він до мене: "Сеньку, — каже, — та що тобі сталося? Чи ти не при п-пам'яті? Чи ти мене не пізнаєш? Адже ж це я, К-краньцовський, що не раз у тебе ночував та й м-маю надію ще н-не раз п-переночувати". — "Проше, — кажу, — запрошаю вас к-красно, кілька хочете та й к-коли хочете. Але голос мій п-піде, однако, на Сосновича". — "А я тобі, — каже, — п-присягаю, що Соснович не буде послом. Не може бути, бо я вже знаю, як де пішли правибори. Чи по п-правді, — каже, — чи не по правді, то вже Шубравський має більшість голосів у кишені. Ти собі не д-думай, — каже, — що це загальне голосування, тут виборці. Ціле, — каже, — село може бути за Сосновичем, а виборець один за Шубравським. Мені, — каже, — не треба твого голосу на те, аби Шубравського зробити послом, бо він буде й без того послом. Лиш мушу про стид мати твій голос. Бо подумай собі, — каже, — яке би було у мене лице перед панами, що я — головний агітатор Шубравського, а виборець із мого села та голосує на Сосновича". Але я йому кажу: "Шкода, — кажу, — пане жонцо, вашого труда, бо я свого слова не скасую". А він мене не слухає, наставив гроші та й каже: "Бери!" Я, знаєте, розложив отак руки...

Сенько випрямився й розвів руками.

— "Р-ріжте, — кажу, — мене! Б-беріть, — кажу, — ніж та й таки ріжте!"

Знов сперся ліктями на коліна, спустив голову в долину й крутив нею. Потім

відкашлянуv і говорив далі:

— Ех! Ех! Ех... Лишив він мене; каже, що я дурний або п'яний. Береться він до жінки. Я таки з-задеревів на лаві. Що ж ви собі гадаєте? Б-баба своє знає. Вона то видить, що мене д-д-д...

Замовк, підняв полу та й обтирав очі й ніс.

— Ех, смотолока! — виправдував Сенько таку наглу перерву. — Баба знає те, що м-мене довги тиснуть. Лиш д-дивіться, а г-грунт на ліцитацію. Та й по м-мені. Отам до песької матері! Ех! Смотолока проклята.

Знов обтирав полою очі й ніс. А люди кивали сумно головами, достоту як на похороні. Ніби Сенько справляє поминки по найстаршій синові та й розповідає, який небіжчик був добрий.

— Але баба йому вповідає: "Це, — каже, — не моє діло". Аж мені легше зітхнулося. Гадаю собі: "Слава богу, що хоч ти мене не ріжеш". Та-бо він від жінки не відступає. "Будь, — каже, — хоч ти розумна, не дивися на варіята!" Аякже, варіята з мене зробив!

— От як воно на світі мається! — обізвався Павло Гаєвий.

Він говорив уже десятій раз ці слова на тій самій місці Сенькового оповідання.

— "Не дивися, — каже, — на варіята, — повторив ще раз Сенько, — бо він, — каже, — так, як не при собі. П-прийшов, — каже, — якийсь вітрогон, якийсь обірванець та й завернув їм усім голову". — "О! — к-кажу. — Пане, я це не з-зволю говорити! М-можете, — кажу, — називати мене варіятом, пияком, як, — кажу, — хочете, але на П-потурайчина, це ні! Він, — кажу, — нам очі втворив, світ нам показав..."

— Правда! — обізвалися гуртом.

— А жонца мені каже: "Не обзивайся, бо я до тебе не говорю". Та й знов до моєї: "Ти, — каже, — нагадай цьому варіятові, — показує пальцем на м-мене, — що його з д-довгів не видно, а як тепер не зарятується цими грішми, та й, — каже, — п-п-п..." Ех! Смотолока! "...п-пропав, — каже, — як пес у ярмарку". Я знов з-задеревів на л-лаві. "Підійде, — гадаю собі, — б-бабу, бігме, п-підійде!" То вона, б-бідолашна, лиш те й р-робить, що як подивиться на свої д-діти, а ніби на м-мої другі, та й п-пла... пла... Ех! Смотолока, нежить такий паскудний!

— То з сльоти! — потакує Павло Гаєвий.

— Не перестає ляти! — згоджується Петро Оском'юк за лядою й, простягуючи руки вгору, позіхає на весь рот: — О!.. О!.. О!..

— А м-моя таки, — розповідає Сенько далі, — а моя таки (дай їй боже здоров'я) каже до жонци:

"Не хочу я, — каже, — такими грішми дороблятися". Д-довго ще її К-краньцовський мучив, а вона таки ні та й ні! П-пішов він із нічим. Але надію ще має. "Ви ще, — каже, — до ранку зм'якнете". А на другий день та йти би до міста голосувати. "Що, — кажу до баби, — лягати мені, чи як?" — "Лягай, — каже, — заки він надійде, то тебе виряджу". Ліг я, сон мене не береться. Так мене щось мулить, мулить, мулить...

— Рахувати, сколотив гадки, — піддає Гаєвий.

— Аякже! — згоджується Сенько. — Геть ісколотив! Уснув я не зараз. М-може, спав

півгодини, а може, й ні. Б-будить мене м-моя. Видко, й вона не спала. "Уставай, — каже, — бо жонца вже під дверми". А то ще зовсім темно. "Тікай, — каже, — задніми дверми". Ухопив я навромацки свиту, капелюха і ремінець та й тікаю, таки розперезаний.

При цім слові Петро Оском'юк зчервонівся, а потім посинів. Схилився під ляду, виймив газету й буцім глибоко зачитався.

— Най бог простить, підпережуся надворі. Тікаю босий у дебру — навіть хліба не було коли взяти. Гадаю собі: "Нема вже чого додому вертатися, п-піду просто до міста. Бо тут він мене найде". Іду деброю в опеньківський ліс та й усе собі гадаю: "Це не буде добре. Як він уже на мене наважив, то не дасть мені спокою, п-поїде за мною навздогін. Ліпше мені перечекати в лісі, нехай пробіжить". Зійшов я з дороги, ліг за смереку, та й наслухаю. Отут ти мене не найдеш! Чую, дур-дур-дур! Їде. З-затаїв я в собі дух, ані писну! Як уже проїхав, п-підношусь легенько, заглядаю, куди їде. Зоряло вже, то й видко мені. П-поїхав на Підошви. "Ти туди? — гадаю собі. — Отже я на Бер-берівку! Хоч далі, але вже ти мене не найдеш!" П-приходжу до міста, сонечко зійшло, показує красна днинка. Шукаю я наших. Є, стоять купками та й обзираються, чи не надходить де жандар, бо зараз розгонить. П-питаюся, що там чувати? К-ка-жуть: "Зле! Мало наших. Ніби всі села за Сосновичем, коли ж бо виборці-хруні геть позапродували голоси. Але ще рівно маємо надію, багато з тих хрунів не поприходило". Йду я до голосування, дивлюся, при комісії сидить наш жонца. Нагадав я собі всю н-неправду, якось мені так серце с-стис-нуло... Ех, смотолока! Віддав я свій голос та й не вступаюся; став собі за дверми та й пишу, як хто голосує. Піп із Підошвів — на Шубравського, отой Василь із Берберівки, що хотів другої читальні, — на Шубравського...

— Та не бий?! — аж плеснув у долоні Павло.

— Це ще байка, — розповідає Сенько, — прийшов хрунь та й голосує. Але ж бо то почитують якогось Івана Підогнаного, а то приходить голосувати Мошко Райфур, той, що шкіри продає на малім ринку. Гей, люди! Гей, люди! Н-не знаю, чи я би тепер на таке зважився, але тоді якийсь мене такий жаль розібрав, така туга, що, гадаю собі, як смерть, то й смерть, як шибениця, то й шибениця. Виступив я перед комісією та й кажу: "Я н-не зволяю йому голосувати, це не є ніякий Іван Підогнаний, це — Мошко Райфур, я його знаю". Ей! Як схопиться той комісар, що був у нас на правиборах, та до мене: "Мовч, — каже, — хаме! Тебе хто сюди кликав?! Берце його, — каже, — до арешту!" А жандар як із-під землі вродився. Уже мене ловить за рукав. Але пан жонца (дай йому боже здоров'я) визволив. "Най пан йому, — каже, — да спокій". А до мене: "Ти, — каже, — Сеньку, вступи́ся геть відси". Вивів мене за двері та й каже: "Зачекай на мене, я тобі маю щось уповісти". Виходжу я надвір поміж наших. "Зле, — кажу, — дуже зле! Піп Тріщин із Підошвів та голосує на Шубравського". Не встиг я це вимовити, а піп осьде мені над головою каже: "Неправда, я ні на кого не голосував, бо нема такого кандидата, як би я собі бажав". — "Е!-кажу. — Панотче, один із нас бреше, та не я. Ось у мене карточка, як хто голосував". Та й тиць йому ту картку перед очі, що я собі записував голоси. А він тоді до нас усіх (ну, міркуйте собі) сварити: "А ви, — каже, —

сякі-такі! То я, священник, та маю голосувати на безбожника?! Дивіться, — каже, — ви, закляті радикали, пекло під вами горить!" Та зле трафив, бо люди йому не стерпіли. "Ти, — кажуть, — рабине жидівський, а ти кого пеклом лякаєш? Іди, — кажуть, — там межі своїх парафіян пейсатих та налякай їх трохи пеклом. Ми не потребуєм, — кажуть, — факторів до господя бога. Як нас гріхи не пустять до неба, то й фактор нам нічого не допоможе". Змили йому голову в порядку.

Зачекав я на Крайцовського. Бере він мене на шинок та й ганьбить. "То, — каже, — добре, що ти так твердо своє втримуєш, але, — каже, — зле, що ти такий дурний! Я ж тобі присягався, що Соснович не вийде! Твої д-дві сотки, — каже, — поміж жидами, шкода тебе". Добрий він чоловік, той жонца, тільки щось йому пороблено: водить його якась біда світами та лиш колись почуємо, що застряг у бульбоні!

Петро Оском'юк, що досі дивився в газету, тепер глипає спідлоба, чи слухачі вже забули, що Сенько втівав із хати розперезаний. Завважає по їх обличчю, що вони сумують ураз із Сеньком і не знають, як його потішити. Береться він сам до цієї штуки, однак завдає Сенькові лиш більшого жалю.

— Ото раз! Та й такі суми платили за голос!.. — говорить Петро.

— Ой, п-платили! Вірну вам правду кажу, що платили. Отак-о на долоні показав мені д-дві сотки. Т-такі новенькі, с-сині. Панна змальована на них із вінком та й написано й по-нашому: с-сто к-ко-рон. Ех, смотолока.

— Та й отак підійшов би чоловіка, що міг би злакомитись! — обізвався вїйт, а очі в нього ледве помітно всміхалися.

Сенько кинувся на лаві, неначе чого налякався, й справив до вїйта обі долоні.

— Що ви це говорите? — крикнув з розпукою в голосі. — А дай боже, щоб я додому не зайшов, щоб я своїх дітей не побачив!..

— Не кленіться, Сеньку, не кленіться! — заговорив хутко Павло Гаєвий. — Якби ми були думали, що ви злакомитесь на гроші, були б вас не вибирали.

Щоби закінчити розмову на цю тему, обернувся Павло Гаєвий до Петра Оском'юка:

— Читай, Петре, газету!

— Читай, брате, читай! — промовив Сенько з тою самою розпукою, як перше до вїйта. — Ой, читай, читай!

Махав рукою над вухом, буцім обгонився від чогось.

Петро Оском'юк був читальняний читець. Ніхто так не знав прочитати газету, як він. Вивчився читати гладко ще тоді, як пас у панотця худобу та жбурляв камінням у корови. Він прочитував цілу газету від заголовку аж до оповісток. Та й читальники слухали терпеливо від початку до кінця. Таке читання звичайно перебивав хтось, що приходив до крамниці за справунком. Але це ніщо не значило, бо, залагодивши справунок, читав Петро далі, не дбаючи про те, чи слухачі розуміють гаразд прочитане. Зрештою, й він, і всі інші читальники привикли вже до того, що не можна всього вирозуміти докладно.

Оповісток слухали так само уважно, як і інших газетних статей. А вїйт покористувався навіть такою одною оповісткою. Спровадив собі з Відня "сто штук за

одну корону п'ятдесят сотиків, а між тими штуками стінний годинник". Прийшло йому з Відня цілих сто штук: шпилька, ниточка, перо, папірчик тощо, а поміж тим стінний годинник з бляшки з дротяним маятником. Лиш кружечка на маятнику не було. Певне, забули вислати. Та вїйт собі порадив: зложив на дротик намість кружка малу барабульку. Та й воно цикало. Ще цікає й досі, хоч вїїтів Петрусь кидає в "те" піском, камінцями та тим, що лишень здужає підняти з землі.

Ще Петро Оском'юк не встиг дочитатися до "живого", ніби до такого місця, щоби всі притакували, як до крамниці ввійшов панотець. Держав з привички обі руки на животі, аби людям було вигідно цілувати. Отже цією вигодою покористувався лишень вїйт, що вважав себе за панотцевого приятеля. Інші читальники від часу виборів забули, нащо господь обдарував панотців руками. Але наш панотець, видко, не переймив ще від отця Тріщина його ідей, бо не лаяв за те мужиків ні свиньми, ні безбожниками, ні масохістами. По нім було пізнати, що має якусь важну справу зорудувати, бо як тільки Петро Оском'юк узявся читати, то панотець йому перебив:

— Лиши, тото пусте! Неважука нема?

— Нема! — відповів вїйт. — Але прошу, нехай панотець сідають, він зараз прийде.

— Гм! — сказав панотець і сів.

Якась біда не давала йому супокоем і хвильки посидіти. Знов перебив Оском'юкові:

— Лиши, тото пусте! А може би, за Неважуком післати? Бо я страх не маю часу.

— Підіть котрий! — говорив вїйт і чухався в голову.

Знав добре, що "нікотрий" не піде, хіба він самий.

— Ага! Нехай би котрий пішов! — обізвався Гаєвий і ледве помітно сміявся очима, — а ти тим часом, Петре, читай далі.

Петро читав, вїйт журился, а панотець вертівся на лаві, немовби сидів на грані. Аж ось надійшов Неважук. Вїйт повеселів, а панотець схопився з лави і побіг просто до Неважука. Неважук також хлоп високий, то панотець мусив задрати голову догори, аби дивитись йому в очі.

— Лиши, тото пусте! — говорив панотець і махав рукою в той бік, де стояв за лядою Петро Оском'юк. — От Неважук скаже нам щось цікавіше.

Петро зупинився з "пустим", а панотець аж усміхався з удоволення. Як уже йому вдалося поконати той упертий сміх, тоді заговорив до Неважука поважно:

— Ти мені вчора казав, що капрал сварить більше вояків від капітана. Де ж це може бути? Адже капітан старший від капрала.

Неважук пояснив, що хоч капітан старший, то зате не пробуває раз на раз із вояками.

— Ага! — буцім дивувався панотець. — Тепер розумію! А як же капітан сварить?!

— Та як? Погано! — відповідає Неважук якось нерадо.

— Погано! Певне, що погано. Сварки прекрасної ніде не найдеш. А ти кажи, як саме погано?

— Погано, та й годі. Як же я це буду казати? Чи то мені, зрештою, голови держиться. То вже давно минулося.

— От куди він мені заїхав! — говорить панотець трохи сердито. — Це не може бути, аби ти геть усе забув. Адже мусиш щось тямити.

— Та як я маю це говорити? — аж просився Неважук. — Погано, та й тільки!

— Він усе своє! — сердився панотець. — Я вже чув, що погано. А ти кажи, як?

Неважук тільки соромливо всміхається й мовчить. Панотець здогадується причини його мовчанки. Уважає за свій обов'язок додати йому сміливості.

— То нема стиду в такій речі. Ти говори правду, як було!

— Та як мав сварити? — зважується вже Неважук на відповідь. — Ду фафлюхтер гунд тощо.

По Неважукові пізнати, що він ці слова кинув відчипного й не думає їх більше повторювати.

— Ду ферфлюхтер гунд? — запитався врадуваний панотець, буцім не дослухався гаразд.

— Та так!

— Ду ферфлюхтер гунд! То буцім: ти проклята собако! Хи-хи-хи!

З цими словами обернувся панотець до решти читальників.

— Но, а ще як?

Неважук здобувся тепер на найбільшу простацьку лайку. Думав, що в той спосіб скараскається нападці:

— Так як?.. Матір твою!

— Матір твою? — буцім не вірить панотець.

— Та так!

— Матір твою! — переказав панотець і таки заходився від сміху.

— А ти сварив?

— Я й бив!

— Навіть бив? — Знов переказування й щирий сміх.

— Та ніщо тобі ніхто за те не казав?

Спомини про військову службу, про час безжурної молодості додають Неважукові охоти, й він розповідає вже з своєї волі, без примусу:

— Мало що хибувало, а був би мене один новобранець засадив до гарнізонового арешту. Чоловік усе чоловіком: роз'їв своє серце з тими новобранцями, бо не беруться науки, та й не одного шарнув у лице. Бо як що зле зроблять, то я відбираю за них ганьбу. Але один мудрагель стає на мене до рапорту, бешверується, що я його бив. Питається мене капітан, чи правда, а я кажу, що ні. А мужик дурний був та й буде. Намість мовчати, а він каже, що я кожного б'ю. Закликав капітан усіх рекрутів, питається: "Б'є вас капрал Неважук?" А вони всі в один голос: "Ні!" Капітан тоді до того, що бешверувався: "Не бреши другий раз, шість годин шпанги!" Отак він виграв зо мною. Але це ще не решта. Приходить неділя по розказі, всі йдуть на spacer. Лишаюся лиш я та й той, що бешверувався. Думаю собі: "Не буду я мати неділі, але й ти не будеш мати". Іду до його ліжка, кажу, що штрозак зле напханий, не має кантів. Бери, кажу, та набивай. Я собі сів на лавку при столі, а він товче буком свій штрозак. Минає година, я

й не дивлюся на його роботу, лиш водно кажу, що зле. А він проситься: "Бийте вже, — каже, — пане капраль, лиш пустіть". — "Е, ні, — говорю, — бити при воську не вольно". А він у плач: "Бийте, пане капраль!"

— Таки просився, аби бити? — дивувався панотець.

— Просився!

— Просився, аби його бити! — переказував панотець та й сміявся щиро, як мала дитина. Потім випитував Неважука про всякі сорти військової сварки.

Усе ішло гладко. Неважук відповідав, панотець перепитував ще раз. Неважук потакував, а панотець переказував другим і тішився. Лиш не могли обидва порозумітися на тій точці, чи вояк відповідає коли на сварку старшому. Неважук казав, що ні, а панотець уперся, що це не може бути. Він був певний, що старшому забракло би концепту до сварки, якби так вояк анітелень. Панотець знав, що непитаному не вільно говорити. Отже все-таки був переконаний, що старший десь, певно, не раз та сам спонукує вояка до відповіді, аби найти собі причину до продовження сварки. Отож на цій точці не могли обидва порозумітися. А саме: Неважук не розумів панотця, а панотець знов не хотів свою думку сказати зовсім виразно. Зачали навіть оба перечитися. Вкінці панотець дав спокій тій справі, лишаючи її на другий раз. Постановив обдумати собі на самоті це питання так виразно, щоби Неважук його вирозумів докладно. На тепер перейшов панотець до іншої матерії, бо на вечерю ще було час.

— А мене би так приймили до воська, якби я подався? — сказав панотець і прижмурих трохи очі, щоби йому було легше фантазувати.

У його думках виринає неначе з-під землі ціла компанія війська. Стоїть у два ряди. Панотець, ніби капітан, ходить перед першим рядом і сварить. Зачинав від крайнього. Його сварить за те, що гудзики зле пришиті. Другого — за те, що рушниця негаразд вичищена. І так кожного аж до останку. Потім дає команду: "Керт ойх!" (Кругом! (Нім.)) — переходить на другий бік і має вже другий ряд напереді, а перший ззаду. Знов зачинає від крайнього.

Але Неважук не здогадувався, які мрії гуляють у панотцевій голові при повищім питанні. Він бере річ по правді й так також відповідає на панотцеве питання.

— Та куди вам, панотче, до воська? Ви вже старенький, а там треба молодого.

— Що то старенький? — дивується панотець. — Я ще потрапив би!

Він думає "сварити", але не каже цього вголос. Та Петро Гаєвий зливає його студеною водою. Підсміхається якимось хитро й каже:

— Нас, панотче, муштруватимуть уже отам, на цвинтарі.

— Я ще не хочу вмирати, — говорить панотець і попадає в легкий сум.

Потім нагадує собі, що вже час на вечерю. Відходить, але не забуває сказати Неважукові, аби завтра прийшов.

Та Павло Гаєвий не був рад із панотцевих відвідин. Він таки крикнув панотцеві навздогін:

— Адже ж ваш Іван також служив при воську, нехай панотець його випитаються!

Цілу ту подію бачила Пазя з-за дверей, затирила собі кожне слово й понесла те все до їмості.

А панотець вертався сумуючи. Йому ще досі не приходила ніколи думка про смерть. Як же? Він — "пестій долі" — та мав би вмирати?! Так-таки покинути цей світ і лягти в могилу? Дивно! Одначе натяк Гаєвого про смерть не давав йому супокою. Дійсно, панотцеві літа вже не віщують довгого життя. З другого боку, панотець чується зовсім молодий. Життя перейшло йому дуже легенько, тож він і не чув його тягаря на собі. Воно так небагато дало панотцеві змісту, що здавалося ще дуже коротеньким. Буцім панотець недавно лиш зачав жити. Правда, сварив уже всякого, навіть малу дитину сварив і чужу чуженицю, французьку бонну. А все-таки не хотілося панотцеві вірити, що на цім та вже й кінець.

Панотець затирав собі слова Гаєвого про Йвана. Це справді було би не зле випитуватися Йвана. Йому ж можна було завдавати ще ті самі питання, що вже на них відповідав Неважук. А попри те, хто знає, чи не вдалося б звідати й за такі речі, за які Неважук не знав.

Із такими думками пішов на другий день панотець до стайні. Одначе Йван, як звичайно, показався супроти панотця свинєю. Хоч у якій делікатній формі ставляв панотець свої питання, отже-таки не одержав на них відповіді. З Івана було тільки й бесіди, що:

— Ідіть питайтеся його (ніби капітана), чого ви моєї голови причепилися?

Панотець розсердився:

— Я його питаюся, як чоловіка, а він...

— То не питайтеся, — перебив Іван.

— А я, бігме, скажу їмості, як ти мене тут честуєш!

— То кажіть! Чи я бороню?

— Та ми з тобою, Йване, шлюбу не брали, можемо розлучитися.

— А хоч би й сьогодні, то я не дбаю.

Він таки не дбав. Такий був завзятий, що був би йшов на очевидну смерть, а не вмів нікому стерпіти.

Уже як панотець відходив від нього, то він таки не переставав відказувати. Проклинав ніби себе самого:

— Аби мене шляк трафив з такою роботою. Бодай же я до завтра не діждав!

Панотець ішов лютий і засоромлений. Але його вдача хутко забувати те, що йому неміле, стала йому й тепер у пригоді.

Ще минуло кілька день. Сльота не переставала, очевидно, рік був якийсь незвичайний. Так як та вогкість прошибала всякого аж до самих костей, так само нудьга добиралася вже до найвитривалішого. Від позіхання аж роти людей боліли. Всі поробились якісь заспані, ліниві, ледве ноги за собою волочили. А Юзько, той, що пошту приносить до панотця, та лінувався вже до хати входити. Він мав наказано подавати пошту завсіди до рук їмості. Виконував цей наказ досі бездоганно, а тепер озьми та ткни всі письма панотцеві в руки. Лиш через те, що побачив панотця надворі

та не хотілось йому потягнутися ще кілька кроків до кухні. Не підозрівав Юзько, якої біди накоїть своїм непослухом їмостевому наказові!

Панотець побачив лист, до нього заадресований. Розпечатав його й прочитав. Своїм очам не вірив, читав ще раз. Потім свиснув аж тричі й побіг до кухні.

— А ходи ж сюди! А ходи ж! — говорив борзенько до їмості.

Їмосьт глипнула на нього й перелякалася, бо панотець був блідий.

— Що сталося?

— Та кажу ж тобі, ходи сюди! — говорив панотець і скривився так, неначе його боліло в животі. Як прийшли, то панотець подав їмості письмо:

— На читай!

А як їмосьт читала, то панотець приповідав і свистав:

— Фть! Ой-ой-ой! На! Маєш! Твій син! Фть! Я казав іти на теологію. Коли ж бо ні! Ніхто мене не послухає. Фть!

Писала Галя й зять до коханих родичів, що Славко не поробив ніяких іспитів, що його свідоцтва не є ніякі свідоцтва, а тільки так собі кусник паперу, записаного Славковою рукою, що він не думає братися за науку, бо не має до того покликання. Та зате тут, у Занозові, є вчителька — панна Броня Смажак, що вона вподобала собі Славка, а він її, що вже обоє дали собі слово подружитися. Усе в найбільшій порядку, не достає тільки молодят до щастя дозволу й благословенства родичів, бо свій дозвіл Галя й зять уже дали заздалегідь. Нехай же кохані родичі спроможуться на якнайбільший поспіх та передадуть свою думку про цю справу зустрне або письменно.

Першою думкою їмості по прочитанню цього листа було: "А бодай же того Юзька дідько вхопив! Саме тепер він мусив доручити пошту панотцеві!"

Їмосьт була зла, але на Юзька. Коли б не він, то Славко міг би оженитися тричі й панотець не дізнався би про те. А так, не знати, що діяти: чи думати про молодого там, у Занозові, чи забавляти старого тут, у Вороничах? Але нехай старий тим часом дає собі сам раду, їмосьт же постановила займитися долею молодого. З такою постановою справилась вийти, щоби на самоті все гаразд передумати.

— Та куди йдеш? Куди йдеш? — кричав панотець, скривився, тріпав руками й підскакував хутенько на однім місці. До знаку, як та маленька дитина, що має наглу, потайну потребу, а не може найти пригожого місця.

— Іду відповісти щось на лист, — відповіла їмосьт супокійне. Панотець не переставав тріпатися й кривитися:

— А я казав іти на теологію. Коли ж бо ніхто не хоче мене послухати.

— Я виджу, що ти хочеш сваритися, а я тепер на це не маю часу.

— Але-бо я казав іти на теологію! — вередував панотець без упину.

— А може, ліпше до воська, там мав би-сь кого допитуватися, як там сварять?

По цих словах їмосьт вийшла. Замкнулась у Славковій кімнатці, що біля кухні, їй було Славка дуже жаль. "Бідолашний! — думала їмосьт. — Кілько він мусив зазнати мук лиш через те, що не хотів признатися, аби не засмутити матері! Пішов у чужі сторони, як бідна сирітка, та й рятувався, як міг; кинувся на шию першій-ліпшій".

Їмость усміхнулася жалісно при цій думці. Вона знала ту панну Бронцю. Властиво, не виділа її ніколи, але чула про неї дуже багато. Броня була навчителькою таки в цім повіті, завзятуша полька. Та попри те розходилася про неї велика неслава; вона буцім мала дуже близьке, недозволене знаомство з шкільним інспектором, а те знаомство не лишилося без "живих" наслідків. Інспектора перенесено аж на Покуття, а панна Броня через півроку та й попленталася за ним. На їмостин рахунок Броня та має бути навіть старша літами від Славка.

Ах, та ляшка проклята, вона відібрала її сина! Їмость сердилася.

І що ж тут діяти? У кого поради шукати? Коби хоч було з ким розмовитися.

Їмость знає дуже добре, що незабаром панотець жалуватиметься перед нею, шукатиме в неї потіхи. Перед ким же вона пожалується, хто її потішить?

Той Дибко, той Дибко! Ба де він тепер, що з ним діється? Чи хоч жиє ще на божім світі?

Увиджається він їмості все ще таким молодим, майже як її Славко.

Ніхто її не зрозуміє. Зрозуміла би тільки Потурайчинова мати. Якби так їмость її знала, пішла би до її бідненької хатчини та й сказала б: "І мені хочуть відняти сина!" Більше не говорила б ані слова. Бо їмость не має того звичаю, щоби розповідати людям усі таємниці. Отже, тепер почуває потребу хоч трошечки відкрити своє серце. Вона знає, що ніхто її не годеє порадити, що вона сама мусить найти якусь раду та й таки найде її. Але ця подія, така незвичайна, так міцно доторкнулась їмостиної душі, що конче-конче треба перед кимось хоч одно-однісіньке словечко сказати.

Бо чи подумана це річ, щоб її син зав'язував собі світ із такою ляшкою, що про неї й добре слово сказати годі? А Галя та й зять також, як ті нерозумні діти.

Він собі її вподобав!

"Де ж ти міг собі її вподобати?! Ти вподобав собі її достоту так, як та бідна сирітка мусить уподобати собі службу в дворі, коли дома нема що раз укусити!"

Невже ж і коло її сина такі злидні?!

У прирівнянні до цієї примусової женячки здавались їй ті Славкові вигадані іспити такою марницею, що вона про них навіть думати не хотіла. Міряла те все своїм жіноцьким світоглядом, що "зав'язати собі світ" — це важніша справа, аніж здобути спосіб до життя.

Заки зважилася на якусь одну постанову, одяглася, взяла парасолю й пішла до Крацьовської. Вона знала, що Крацьовська була завсіди приязна до Славка, що навиділа його, через те була певна, що її слово найде в серці Крацьовської щирий відгомін.

Коли Славко оставив Крацьовську засумований, то вона догадалась доразу, що ніякі оправдання їй нічого не допоможуть, що Славко таки погнівається на неї. Заки була хора, то це її дратувало, але як подужала, то була рада з того. Бо що їй найгіршого могло статися? В найгіршій разі прийшлося б їй перепрошувати його. Це ж для неї не становило нічого неприємного. А може, ще й поготів! Усякі перепросини затісняють лиш приязнь поміж загніваними, дають їм змогу пізнати себе ближче. Крацьовська ж

була певна, що Славко погнівався на неї зовсім не з ненависті, але, власне, для того, що її навидів. Отож і перепросини підуть їй дуже гладко.

Вона була би дуже радо зарядила сходи́ни зо Славком зараз тоді, як поздоровіла, та тільки перебила їй у цім її тета, що якраз приїхала до неї трохи на селі побути. Тітка приїздила щороку в тім часі на "віддих". Пробувала в неї майже цілий місяць, і за той час Краньцовська щодня наїдалася страху, що ось Славко з'явиться та й знов дорікатиме їй за те, що нема нагоди стрічатися з нею на самоті. Але Славко не приходив. "Мабуть, тому, — була в неї така думка, — що тітка сидить їй на голові. Видко, хлопець порозумнішав та знає, коли можна, а коли ні".

Скоро тітка від'їхала, то Краньцовська дожидала Славка щоднини. Одначе за той час устигла вже трохи відвикнути від нього. Правда, вона бажала собі зустріти його десь, але сама визначувати сходи́ни не могла вже так легко зосміливитися. Мала надію, що він здогадається та сам прийде. Коли ж він не приходив, то вона раз у раз уявляла собі його забурмосаного, надутого та й думала при тім: "Люба, стара дитино, не гнівайся! Ось я завтра піду й перепрошу тебе!"

Отже те "завтра" відскакувало все на "позавтра". Краньцовська зволікала, сама не знаючи для чого. Тим часом настала сльота, що годі й носа надвір указати. Краньцовська дожидала, аж сльота трохи уймється. Тоді придумає собі причину відвідати панотця та й при тій нагоді заманить Славка до себе. Одначе ця безперестанкова сльота не тільки зупиняла Краньцовську виконати свою постанову, але надто денервувала її. Приходили такі дні, що Краньцовській було зовсім не до любощів. Її подруг зараз по виборах завдав собі нову вандрівку й не міг виконати її до сьогодні.

Хоч перед тим здавалося Краньцовській, що вона вже до того звикла та що знакомство зо Славком заглагоїть їй усі прикrostі з тої причини, отже тепер навіяла сльота на її душу давню журу. Краньцовська забувала вже за Славка та й журилася.

Отакою застала її їмость.

— Ох, лишіть, пані, нехай я тут посиджу! — просилась їмость, коли Краньцовська забирала її з дитячого покою до світлиці. — Я так промокла, що не хочу наносити вам вогкості до всіх кімнат.

Але Краньцовська не згодилася на те, затигла їмость майже силоміць до світлиці. Так була заклопотана їмостиним приходом, що майже не чула її оправдування за нанесення вогкості; через те, що їмость — Славкова мати, що він схожий на свою матір. Ця обставина викликала нараз у голові Краньцовської думку, що її заходи зустрітися зо Славком — річ заборонена. Такі думки не приходили їй до голови при мужеві.

А ще повиділося Краньцовській, що їмостин прихід та стоїть як-небудь у зв'язку з тими її заходами. Вона боялася попросту допустити їмость до слова, щоби не почути від неї докорів за Славка. Через те, коли вже засіли в світлиці, намагалася Краньцовська якомога найширше розповідати їмості про свою гризоту із-за нової вандрівки її чоловіка. Буцім просилась у їмості, що "бачиш, яка я нещаслива! Чого ти хочеш від мене?"

Їмость завважила те заклопотання. Але вона собі пояснила його тим, що

Краньцовська журиться новою вандрівкою. Це якраз переконало їмось, що Краньцовській тепер не до слухання чужих жалів. Отже це переконання не відвело її від того, щоби не пожалуватись, їмось мала тепер таке почування, як та людина, що попаде нараз у велику потребу та й біжить, спотикаючись і розтручуючи прохожих, просто до доброго знакомого зичити грошей. Добре знакомий, не догадуючись навіть, чого та людина прийшла до нього, починає жалуватися перед нею, що тепер тяжкі часи, немає при душі ані зламаного гроша. А "людина з потребою" в ту ж мить благає його: "Бійся бога, чоловіче, позич мені хоч яку сотку!" Отак же й їмось заговорила:

— Знаєте, пані, Славко поїхав до Галі...

— Поїхав? — дивувалася Краньцовська, а те заклопотання її ще більшеросло.

Вона вже боялась, що Славко признався перед їмостю до всього. Що навіть дізнався відкись про її потайні думки й висповідався в них перед матір'ю.

— А там зловила його якась вчителька, Броня Смажак, і вже обоє дали собі слово побратись. То не штука — старшій панні здурити молодого хлопця, що ще не має ніякого досвіду!

Та й тільки. Більше їмось не говорила, хоч, як ішла сюди, то мала намір відкрити перед Краньцовською цілу свою душу. Цих кілька слів вистачило їй зовсім, щоби успокоїтись. Тепер бачила ясно, як і що їй робити. Не потребувала ні від кого помочі ані поради, її вдача, не признаватися перед ніким до своєї жури, що була на хвилику її оставила, вернулася тепер знову на давнє місце.

Краньцовська зблідла й заломила руки. Сама не знала чого, але перелякалася так, що серце їй завмерло в грудях.

— Що ви, пані, кажете? Броня?.. Смажак? — говорила, ледве переводячи дух. — Адже це буде та сама, що вчителювала в нашім повіті?

— Та сама!

— То як же це може бути? Хіба ж пані її не знають? Не чули пані нічого про неї? Адже вона мала з інспектором дитину... та й задушила її. Про це ж знає ціле місто, цілий повіт!

Аж губи їй поблідли. Дивилася на їмось великими, непритомними очима... Потім ухопилася руками за голову й говорила з притиском кожде слово.

— Пані! Я догадуюсь... Я знаю допевне, в який спосіб вона зловила пана Славка!

Була переконана, що в той самий спосіб, як Варвара. Не тільки була переконана, але тепер у своїй уяві навіть бачила докладно, як Броня примилується Славкові, як його підмовляє...

"Яка ж я була дурна! — думалось їй. — Я боялася поговору, неслави. Я боялася, що, пристаючи з ним, затеряю зовсім супокій душевний. А тепер маєш супокій! Маєш супокій! Радуйся ним!"

— Ех! Яка ж я була дурна! — забулася й сказала вголос. Але зараз стямилася.

— Яка ж я була дурна, що я не сказала панові Славкові, що то за зіллячко, та панна Броня. Адже ми не раз розмовляли з паном Славком про неї.

Їмось мовчала. Не надіялася найти в Краньцовській такої широї дорадниці. Ще

трохи та прийшлося б їмості впокоювати Краньцовську, щоби так дуже не побивалася над Славковим нещастям.

Краньцовська ж узяла їмості її мовчанку за зле.

— Прошу ж вас, пані, — благала вона їмось, — не легковажте собі цієї справи. Коли ви мати, коли ви любите свого сина, то вашим обов'язком є доконче зарадити якось цьому лихові. Адже це був би чистий скандал для пана Славка. Чи вона йому під пару? Чи пан Славко потребує цього? Нехай пані не зволікають, аби не було потім запізно.

— Але ж, розуміється, — оправдувалась їмось. — Я до цього не допущу ніяким світом.

Краньцовська нахилилася до неї, заглядала їй миленько в очі й цікаво допитувала:

— Як же, як же? Що ж, пані, думаєте зробити?

— Попросту поїду до Занозова та й виб'ю йому ті нісенітниці з голови. Я, власне, прийшла...

— А найліпше, — перебила Краньцовська, — а найліпше буде забрати пана Славка сюди. Чей удасться нам усім укупі вговорити його.

— Я, власне, прийшла просити, — кінчила їмось, — чи не були би пані ласкаві позичити мені повозки. Там така сльота, що годі добитися до станції на простім возі, промокнеш до нитки.

Їмось зовсім не того прийшла. Одначе, дивуючись із поведіння Краньцовської, так успокоїлась, що тепер їй ніяково стало, не маючи чим виправдати свій прихід.

Краньцовська встала й справилася вийти:

— Але ж, пані ласкава, не тільки повозки, я скажу й коні заложити.

Їмості зробилося трохи моторошно, коли побачила, що Краньцовська злагодилася таки зараз її відвозити.

— Та то ще не сьогодні, — сказала не то здивовано, не то несміливо. — Уперед мушу написати до дітей, щоби фіру вислали до станції. Найборше позавтра поїду.

Краньцовська зупинилася:

— Певне, певне!.. Ліпше вперед дати знати... — говорила ніби до себе.

Вже як їмось відходила, то Краньцовська ще наказувала їй, щоби не занедбала цієї справи. Найліпше розлучити їх, привезти Славка до Воронич. Краньцовська так розговорилася, що зачала навіть оправдуватися з того, чому вона не може їхати з їмостю. А їмось у цім оправданні догадувалася, на своє велике диво, такої думки, що Краньцовська не відмовилася б їхати, коли б тільки їмось цього забажала.

Оставшись самотою, сперлася Краньцовська на поруччя від софки й задумалася. Була в розпуці. Ніщо в житті їй не велося.

"Погордив мною! Волів іншу. Видко, що я вже нічого варт!"

Той образ у її душі заворушився, сіпався, брався летіти далеко-далеко (шукав свого оригіналу) та й рвав при тім її серце на шматочки. Вона схопилася й побігла до вікна. Сперлася ліктями, приклала чоло до шиби й гірко заплакала. А з другого боку зливав ту шибу дрібний, густий дощ. Неначе промовляв до неї: "Та й ти, небого, берешся супроти мене виливати тої трошки водички?"

За той час, коли їмость пробувала в Крацьовської, то панотець прибігав кілька раз до кухні, допитуючися, де їмость поділася.

"Мене лишила... десь пішла собі.. так, як навмисне. А я журюся. О, як таки журюся!"

Панотець наслухав і допевнився вже на правду, що таки журиться. Не міг собі пояснити ніяким способом, як воно могло статися, що хтось та зважився завдати йому журу! Це ж може йому завдати! Хто знає, чи тепер озьметься його голови спання, а живота їда? Як же це може бути? Пестій долі, кандидат на багатолітнє життя, прочував панотець, що жура не послужить його здоров'ю. Треба її збутись якнайхутче. Коли ж бо їмость не приходить!

Бігав дрібненькими кроками по хаті з одного кута в другий: "Таки журюся!" Зайшов до своєї канцелярії, став перед бюрком: "Отже, журюся!" Сів на отоману: "А все-таки журюся!" Вийшов на веранду, дивився на дощ: "Гм! Жура мене не покидає!"

На кожному місці журиться панотець!

Нікому це й на гадці, як панотець журиться! "Де їмость?" Невже ж він має сам своєю особою та нидіти з жури? "Де їмость!" Адже він сам самотній у цих хатах із своєю журою! "Де ж їмость?!"

Їмость надійшла. Панотець до неї:

— Де ти ходиш? Я журюся! Лишила мене самого, а я журюся! Не можу собі ради дати. О, таки журюся!

Їмость подивилася на свого подруга з ненавистю. Знала, чого він домовляється. Шукає потіхи. А властиво, бажає собі, щоби всякі клопоти, всяка жура перейшли з його голови на їмостину. Тепер вона не мала найменшої охоти вволити його волю. Обвинувачувала його в своїх думках за те все, що сталося з Славком. Правда, своїм звичаєм не говорила це виразно, але все ж таки натякнула:

— То добре! Треба трохи й пожуритися, на те бог дав діти. Кождий лиш боїться, щоби його, сохрани боже, за ніщо голова не заболіла.

Та й при вечері не подобріла їмость. Панотець їв, їв і нараз перестав. Витріщив очі й цяпмав губами.

— Гм, не можу їсти, — говорив ніби до себе. — Жура мене геть перемогла. Таки не буду їсти!

— Уже не влазиться? — запитала їмость, також тихенько, буцім не панотця, але кого іншого.

Ще не могла позбутися ненависті й тої думки, що ця провина по стороні панотця. Він же повинен був якось допильнувати Славка, адже сам до лиха кінчив якісь університети. Через такі думки робилося гидко їмості, що панотець та допрошується доконечне від неї потіхи.

Але панотець не міг це порозуміти, що то вже такий довгий час, а ще ніхто не хоче за нього подбати. Він не привик до цього. Правда, і досі не раз їмость лишала його якийсь час без потіхи, коли була трохи люта. Отже ніколи так довго, як сьогодні. Панотець дивувався й ставав дуже нетерплячий.

— От як вона мені? Що, не влазиться! — говорив із докором. — А мене їда не береться, бо я журюся.

— Чи я тебе заставляю? То не журися!

Аж уночі діждався панотець того, чого впоминався довше як півдня. Коли перевертався на ліжку з боку на бік, не можучи заснути, думав, що їмость спить. Така думка завдавала йому великого жалю. Зачав голосно нарікати, щоб їмость збудити.

— Мене сон не береться, я не годен уснути. Жу-у-рю-ю-ся, — стогнав.

Їмость, розуміється, також не спала. Але тепер уже їй відійшла ненависть із серця. Почувалася вже до обов'язку потішити подруга.

— Но-но! Не журися! — сказала ласкаво. — Поїдем обоє до Занозова, та я то вже якось полагоджу.

Ці ласкаві слова неначе злизали журу з панотцевого серця. Обернувся до стіни й зараз захаркотів на ціле горло. Неначе віз їхав по замерзлій груді.

Але як надійшов день, що їхати би до Занозова, то панотець засмутився. Де ж таки?! Їхати би майже два дні й одну ніч. Тричі пересідатися, товктися двома локальними залізницями. Два обіди в дорозі, вечеря в дорозі. Ой-ой-ой! Ані з'їсти, ані виспатися. Та й за що? За яку покуту? За те, що Славко пописав сам свідоцтва?!

Панотець побіг до своєї канцелярії. Відчинив бюрко, вийняв усі три свідоцтва й важив їх на долоні. Пішли золоті ковніри, куди гладко! Не буде вже чим налякати пастуха Василька. А свідоцтва дивляться на панотця двокоровими штемпелями й підсміхаються. Чого вони так весело кліпають тими штемплевими очима? Еге, чого! Якби мали так штемплеві ротики хоч по одному сотикові, то глумилися б над панотцем: "А ти, старий йолопе, думав, що це правдиві свідоцтва?"

Панотець прибіг із ними до їмості.

— Нащо він штемплі попсував? Но, міркуй собі! За шість корон штемплі. Та й вони вже ні до чого. Треба кинути в огонь, нехай отам попеліють разом із свідоцтвами. Нащо йому було псувати птемплі? Ніщо інше, лиш наважився навмисне зробити мені шкоду. Певно, так собі думав: "Чекай, старий батьку, зараз я твої шість корон кину в болото!"

Їмость мовчала. Чи лиш удавала, що не слухає панотцевої промови, чи таки зіправди не чула її тому, що прибиралася до подорожі. А це додавало тільки завзяття панотцеві. Став собі біля вікна та й пробував віддирати нігтем штемпель.

— Фть! Таки пропало, — свиснув панотець. — Хто знає, чи не навмисне він їх так міцно поналіплював?!

Подумав хвилику, а лице його прояснилося. Замахнув свідоцтвами й сказав:

— Отже, я таки не поїду, лишуся дома. Як хочеш, то їдь собі сама.

— Чому? — запиталася їмость.

Не здивувалась анітрошки цею панотцевою постановою. Догадалася, що так буде, вже тоді, як лиш панотець зачав конозитися з тими свідоцтвами.

— Бо я його не хочу знати, — відповів панотець, замахнув свідоцтвами, аж вітер повіяв по хаті, та й притакнув собі завзято головою. — Я його відрікаюся; він не мій син, а я не його батько!.. Таку шкоду, таку шкоду! Та ще взяв та попереписував

штемплі. На збитки, аби попсувати.

Їмость не перечила. Роздумала собі, що панотець лиш їй заважатиме, а допоміж з нього не буде ніякої. Зовсім, напевне, причепиться до Славка за штемплі, а хто знає, чи їй з маленькою Олею не посвариться.

Але як їмость справилася вже вийти, щоби сісти на віз, то панотець затріпав руками їй стрибав на однім місці, як та дитина в великій потребі.

— Та ти їдеш, та ти їдеш?.. А Пазі не скажеш, що має мені варити на обід?!

Не бійся, не помрете з голоду! Я вже зарядила.

Отже панотець не дуже вірив. Таки побіг до кухні:

— Біжи, Пазю, їмость кличуть. Мають тобі сказати, що будеш мені варити.

— Їмость уже мені казали.

Панотець затис кулаки їй махав ними перед Пазиними очима:

Біжи, кажу, їмость кличуть!

XII

Було вже з полудня, коли їмость доїздила до перестанку Занозова. Сльота припинилася, небо прочистилося, лиш час до часу налітали ще хмари невеличкі їй розливалися по землі рясним дощем. Ніби викапували вже останки небесної води на землю, хоч вона мала вже тої води аж поза вуха. Та не лиш земля, але здавалося, що їй сонце від цієї сльоти та промокло наскрізь; геть затеряло свою силу і вряди-годи завмирало. Як тільки небо прочиститься, то воно світить і гріє. Як же заступить його найменша хмарка, ого, вже завмерло. Студений вітрець потягає, настає холод, неначеби там не лишилось ані знаку з теплого сонечка. Отак завмирає ранньої весни бджола в тіні. Летить вона проти сонця, бринить весело, як же залетить у тінь, дивись, уже закостеніла. Сяде на листок та їй труп бездиханний.

На перестанку зліз із їмостью якийсь жид, гарно одягнений, з чорною бородою, з підстриженими пейсами. До нього причепився молодий парубок, загорнений у кожусі, а верх кожуха чорний сардак. Сардак був так туго натягнений на кожух, що на плечах морщився, а рукави відставали на боки їй не могли в ліктях згинатися. Парубок із батоном підбігав за жидом і приповідав:

— А чи не з Вороничів?

— Ні! — відповів жид, не обзираючись.

— А може, таки з Вороничів? — допитувався парубок. — Бо тут фіра на вас чекає.

— Я маю свою фіру, дай мені спокій!

Парубок став і оглядався заклопотано на всі боки. Їмость догадалася, що це буде фірман від Галі.

— Я з Воронич.

Парубок поглянув на неї їй усміхнувся. Він був у баранковій шапці, насунений аж на брови.

— Може бути?! — сказав таким голосом, що треба було догадуватися, що "може бути", а "може їй не бути".

Але поїзд рушив, а парубок знявся на пальці, натягнув шию їй заглядав до кожного

воза. Створив рот і з якимось острахом водив очима за пробігаючими возами.

— Та чого ти ще стоїш? Не віриш мені?

Парубок відповів аж тоді, як поперед його очі промайнув послідній віз:

— Ну, а панотець же де?

— Видиш, що нема.

— Шкода! — сказав парубок і, очевидно, хотів ударитися руками об поли, але не досяг, бо рукави не пускали. — А ми всю надію мали.

— Та хто ми?

— Люди в селі. Хотіли видіти панотця з таких далеких сторін.

— Чого ж ти хотів від жида?

Парубок знов поглянув цікаво на їмость і всміхнувся:

— Я гадав, що це буде панотець.

— Тобі що таке? Та з бородою панотець? — дивувалась їмость.

— А чому ж би ні? З таких далеких сторін. Ось Буковина під боком, а відти приїздить до міста на ярмарок попи такі бородаті, аж ну!

Приглядався їмості цікаво й усміхався. Так і видко було, що він би дуже радо побалакав собі з їмостю.

— А ти не витріщайся, але забирай пакунки.

Коли парубок завважив, що їмость оглядає здивовано віз, то обізався:

— А в нас є повуз, лиш тепер нема й гадки ним їхати. Коні би не витягли, таке болото. Ще найлегше би їхати саньми, бо санка не поринає так у болоті. Коли ж бо тут коло колії та не знати якого лиха понасипали каміння. Так попсували дорогу, що не дай господи! У сухе не поїдеш, бо камінь стирчить, як кінські голови, а випаде сльота, то дивися, а дорога перевернулася: болото зверху, камінь насподі. Дорога ніби гладка, а возом крутить, аж скрипить. Але то байка, коби добитися до гостинця, там за гостинцем то вже дорога наша, камінчика нема й на лік. Та най їмость сідають!

Їмость оглядала віз і не знала, з котрого боку вилізати на нього. Це була маленька дерев'яна скринька на чотирьох колесах, а приступу до неї не було нікуди.

— Осюди спереду, — показував парубок. — Най їмость зіпруться на коня.

— Так же?!

Дорога дійсно перевернулася. Зверху чорне болото, густе, лиш там, де повинна бути колія, виднілися дві смуги рідкого, розробленого водою болота. Зате насподі, закриті від людського ока, чатували каменюки на колеса й підкидали їх угору. Коні спотикалися, віз скрипів, колеса гримали, а болото шуміло.

"То це той "інни съвят"? Та й поганий же він!" — думала собі їмость, нагадуючи Галині похвали на Занозів, їмость не привикла до таких доріг. Бачила досі лиш піскові дороги й гостинці. На пісках же сльота не псує так доріг. Хіба що місцями змиває пісок та лишає водяні калабані, але зрештою пісок від дощу стає тугіший, а через те дорога твердша.

— А мені Ілько, — хвалився парубок.

Обернувся лицем до їмості, а плечима до коней та й не міг здержатися від сміху.

Його дуже кортіло побалакати з їмостю з таких далеких сторін. Він стільки наслухався від Гандзі про бойків, що хотів доочне переконатися, чи те все правда, що вона розповідала.

— Хоч ти Ілько, та дивися до коней, бо ще заїдеш у рів.

— Е, ні! Вони додому йдуть просто, — відповів Ілько, але все-таки подивився на коні. Потім подумав хвилику та й говорив далі:

— А панич хотіли їхати зо мною по їмость, та й потому обрадилися.

Думав, що нею звісткою спонукає їмость, аби з ним розмовляла. Але їмость подумала собі тільки: "Бідний, боявся матері!"-та й мовчала, їй зробилося жаль Славка, й вона посумніла.

Ілько ж, як помітив, що розмова не зав'яжеться, то обернувся до коней і також мовчав, їхали так доброї чверть години, їмості навтямилася така повільна їзда.

— А далеко ще?

Ілько борзенько обернувся до неї:

— Осьде перед нами гостинець. Переїдемо його впоперек, та й там уже наша дорога. Буде легше: каміння нема. Якби так сухо, то ми би вже давно були дома. А так прийдеться ще з годину їхати.

Отже, показалося, що було легше лиш сидіти на возі, натомість для коней, хто знає, чи не було тяжче. Віз загряз по самі осі та й хитався, мов човен на воді, а коні западали по самі коліна в болото. Не було найменшої надії прискішити ходи.

— А оце вже наші поля, — Ілько показав батогом праворуч.

Їмость побачила нивки з обмоклими, облизлими кукурудзами. Вони попускали додолу зів'яле листя та й виставили голий лабуз, ніби просушували своє жовте тіло, познімавши одержу. Їмості самій зібралося на балакання з нудьги.

— Ще кукурудзи в вас не збирали?

— Котра рання, то зібрали, а котра пізня, то ще ні. А їмость свою вже зібрали?

— У нас не садять кукурудзи.

— Та й у нас ні.

— А от.

— Сіють. То сіяна, не саджена.

— Та спромагаються люди так далеко гній возити?

— А де ж це поле виділо гній? Тут іще гною не було, відколи воно. Правда, кукурудза уродить і на гною, може, ще ліпше, як без гною.

Вона ж родила без гною через те тільки, що була неписьменна та не дочиталася ще господарських книжок, що кукурудза потребує гноеного ґрунту. Як прочитає, то не схоче родити!

З такою розмовою доїхали аж до села. Їмость ахнула, побачивши його. "Такий це інни сьвят?!" Ціле село на одній купі, в якімось величезнім ярі. Вулички вузьенькі, круті, хати — стріха в стріху, плоти високі, обліплені гноем чи болотом. Западня.

— Сумно в вас, — сказала їмость.

— То лиш у сльоту так; як сухо, то веселіше.

Під плотом стояв хлопчик із торбинкою через плечі, з одною босою ногою та й плакав.

— Чого плачеш, хлопчику? — запиталася їмость.

Намість хлопчика відповів Ілько:

— Це школяр. Іде додому та загубив один чобіт у болоті. От як онде стирчить із болота!

Ілько показав пужалном на дорогу:

— Іди ж йому подай!

Ілько зліз із воза, схопив чобіт за вухо й витяг його разом із купою болота.

— Бери, Андрійку, чобітки в руки, так борше зайдеш.

А Андрійко, як тільки переконався, що Ілько вже на возі та не так хутко злізе, то крикнув за ним:

— А ти нащо везеш жидівку?!

Ілько помахав на нього батогом:

— Ой! А цить же! Та то їмость!

— То така стара їмость? У такій великій хустці, як жидівка!

— Чекай, чекай! Ще я тебе колись зловлю! — крикнув йому навздогін Ілько та й тішився, що хлопець назвав їмость жидівкою.

На ганок проти їмості вибіг Радович із кріслом, Приставив крісло біля воза та й балакав без упину:

— Цілую руці! Га-га! Такі несподівані гості. — У нього всі гості називалися несподіваними. — Вкінці, каже мені Галя: "Та то вже час, аби мамця приїхали". А то така сльота!.. А вкінці, чи там також були такі дощі?.. До нас сьогодні прийшов якийсь жебрак... кажу вам, мамцю, укінці, такий заболочений, лиш йому очі світяться. Такий мені жаль бідолашного. Вкінці... а татко чому не приїхали? Ми хотіли дождити на мамцю з обідом. "Укінці, — каже панна Броня, — мусимо заждати". Але ждемо годину, другу, нема мамці. Вкінці, каже Галя: "Певне, мамця приїдуть аж другим поїздом". Укінці... чи знають мамця? У нас була така велика індичка, та й учора відкусила їй свиня голову. Вкінці, запхала голову до хліва, а свиня відкусила. Галя трохи не плакала з жалю. Укінці, відколи Славко в нас, я ще не був у місті. Така кепська дорога! Вкінці, навіть по панну Броню посилаємо коні, бо годі пішки зайти. А Петро Курандас — уже небіжчик. Е!.. Та мамця його не знали. Вкінці, він іще молодий чоловік. А багач... Але, вкінці, тут є ще більші багаті. Не знаю, чи мамця люблять пляшкове пиво. Вкінці, може, вже сквасніло. А Славко дуже добре грає преферанса. Вкінці, де він так навчився? О, небоже, оженимо, оженимо. Я думав, що татко приїдуть; хотів порадитися в одній справі. Вкінці, жадає від мене Гафія Курганюк метрики... Мамця не знають Гафії. Е, то дівчина...

— Єзус! Марія! Перестань уже, Микольцю, мене вуха болять, — перебила Галя.

Але Микольцю не переставав. Він тішився. А як собака з утіхи відчуває непереможну потребу махати хвостом, так він відчував потребу махати язиком. Помагав їмості роздягатися й не вгавав балакати. Відносив її одіж до шафи, держачи в

протягнених руках, обережно, буцім якусь скляну посуду, що боявся, аби її не збити, або буцім якусь нечистоту, що боявся, аби нею не покалятися. За кожним разом, знімаючи з їмості одягу, схиляв голову, ніби кланяючись. Але балакав і балакав.

— Та хоч не гадай безперестанку "вкінці"!

— Перепрошаю: нарешті! — поправився Микольцьо й балакав далі.

Намість "укінці" говорив уже "нарешті", а як помилився, то перепрошав.

Як їмось віталася зо Славком, то Микольцьо не дав їй ані слова промовити. Посадив її на крісло, бігав кругом неї, держав руки на животі й тер одною об одну, немов змерз, а при тім раз у раз нахилився, буцім кланявся, їмості здавалося, що в нього живіт болить, коли він його тисне водно руками. Вона не слухала його промови, водила тільки очима, щоби приглянутися панні Броні. Але Микольцьові слова, що ллялися з його рота, як вода з потоків, заглушували її. Неначе хтось клепає косу над її вухами.

"Зіп'равди, голова може розболіти!" — подумала їмось. Глипала в той бік, де стояв Славко з Бронею, і не могла з них нікотре добре оглянути, бо Микольцьова промова розбивала її увагу на прах. Лиш вряди-годи вдавалось їй визволитися трохи з-під того клепання й тоді бачила, що ті обоє діють.

Славко стояв біля вікна переляканий, споглядав деколи винувато на матір і зараз спускав очі в долину. Думав тепер над своїм забобоном, чи він йому заподіє ще яке нове лихо, чи вже дасть спокій. Повинен би вже дати спокій. Адже мучив Славка без упину через такі довгі літа, то тепер належався б заслужений відпочинок. Воно буцім на те й виходило, бо саму женячку вважав Славко ні за що інше, як тільки заплатою душевним спокоєм за стільки літ гризоти. Та хоч був певний, бо й суджена його переконувала, що цю женячку проти його волі ніхто не годен розбити, то все-таки боявся забобону. Кілько ж разів переніс він на собі гіркі приклади, що забобон вискакує з-за вугла несподівано, крадьки та завдає біль саме тоді, коли ждалося солодощів?!

Ніхто не годен розбити цієї женячки?! А припадок? Який-небудь інклюз!

Правда, Славкові залежало дуже на тім, аби та женячка таки відбулась, отже, проте, однако ані не веселився надто нею, ані не горював. Уважав її за конечний, логічний наслідок до теперішніх невдач. Чи він любив свою суджену, то об цім спершу зовсім нічого не знав. Тепер переконаний, що її любить, але зразу навіть не бачив її добре. Усе якимось так складалося, що не мав нагоди докладно їй придивитись.

Як лиш сюди приїхав, то передусім почув страшний брак місця до порпання ямок. Опісля мав клопіт із тими видуманими свідоцтвами. Бо хоч Микольцьо дав йому слово честі, що не скаже про це Галі нічого, отже таки не втерпів. А властиво, не так, щоб сказав це Галі з нетерплячки, лиш забувся і нехотячи вимовився. Одно з другого само вийшло. Бо як розповідав Галі, що при його реверенді обірвалися три гудзики, то зараз потім мусив сказати, що Славко не має жодного іспиту. Яка сполука думок могла бути поміж іспитами й гудзиками, це годі вгадати (може, слово "три"), досить того, що коли Славко йому за теє докоряв, то він розклав руки, перехилив голову на лівий бік, підніс брови вгору, а спідню губу віддув і промовив:

— Вкінці, я тому ніщо не винен, то якось само одно з другого вийшло.

Галя докучала Славкові з тої причини, але попри те не вгавала його заохочувати, щоби женився з Бронєю. Славко ж не тільки що не мав відваги про це подумати, але надто, коли брак іспитів дійшов до загального відома, то соромився навіть поглянути Броні в очі, хоч вона за ним сильно обстала й переконувала Галя, що всякі іспити — це одна велика марниця. Пробувала навіть на самоті переконати про це самого Славка, може бути, що хотіла в цей спосіб прихилити собі його серце. Отже опріч сорому, не викликала в нім інакшого почування. Тоді, одного разу вечором, коли Славко сидів із Бронєю на самоті, раптом загасло світло.

— Але ж, пане Славку, що ви собі думаєте?! Ви помиляєтесь, я не така! — заговорила Броня переляканим голосом.

Славко перелякався ще дужче. Не розумів, чого вона хоче від нього, бо він за той час ані порушився з місця, та й Броні було далеко ближче до світла, як йому. Він виправдувався, що це допевне муха загасила світло, а коли це не допомогло, то він уступився від Броні до другої кімнати. Таємниця тої наглої темряви лишилася для Славка нероз'ясненою й по сьогоднішній день.

Але потім... потім, замість ямку порпати, ходив Славко до школи. Зразу з Галею, опісля ж сам-один. Як настала сльота, то їздив по Броню. А зрештою, Краньцовська дуже добре знає, як то було. Мужчина такі речі не вміє так складно розповісти. Вийшов з того лист до родичів, та й годі.

Плеche в плече зо Славком стояла Броня, майже дорівнювала йому зростом. Почерез те ненастанне Микольцьове клепання могла їмость тільки завважити, що Броня в червоній блузці, з чорним лискучим волоссям і з чорними очима. Вона тими очима ніби тулялася до їмості, коли на неї дивилася. Вони буцім ніколи не кліпали, не заплющувались, лиш заєдно дивилися. Неначе Броня чогось дожидала, чи радше наслухала, як хтось їй чухає по спині. А те чухання та ніби справляє їй невеличку приємність і невеличкий біль.

"Чи не цими ж ти очима зловила Славка? Та й умієш ти, небого, дивитися ними наскрізь через людину!" — подумала їмость, як лиш настала маленька просвітна хвилинка в її голові від Микольцьового клепання.

— Єзус! Марія! Спаментай се, чловече! Перестань уже, Микольцю, — закричала Галя, зриваючися з крісла.

— Перепрошаю! Нарешті, нарешті... — відповів Микольцьо й клепає далі.

Галя приступила до Броні й щось їй шепнула. Тоді Броня справилася йти до Микольця.

Ішла випростована, неначе той "хтось" не переставав їй чухати спину. Ішла поволі, широкими кроками, їмость догадувалася з цього ходу, що в неї довші ноги, аніж звичайно в жінки. А ще як Броня приблизилася повільним кроком до Микольця й з повагою доторкнулась його плеча, то їмость угадала, що Галя вдавала Бронині рухи на храму в Вороничах.

— Отче! Будьте ласкаві. Адже пані добродійка, може, потребують самі що нам

сказати, — сказала Броня поволі й виразно, ніби кожде слово мало якесь важне значення, а при тім легенько всміхнулася.

Але той усміх на її обличчі щезав сам непомітно без її волі, ховався десь, як ховається ручай під лід, коли він в однім місці проломиться. По тій усмішці лишалося тільки й знаку, що маленечкі ямки на краю уст, там, де зачинаються губи. Отже її ті ямки говорили радше про якесь горе, як про веселість.

Їмості стало ясно, для чого Галя завсіди намагалася говорити поволі й для чого так раптово переривала сміх. Удавала Броню, але вдавала нездарно.

Микольцьо перестав, якби ножем відрізав:

— А так, так... укінці... перепрошаю: нарешті... прошу дуже!

Відступився від їмості й пішов до Славка.

"Це в вас найважливіша особа, ви її всі слухаєте", — подумала їмось.

Тепер із черги хвалилася Галя перед матір'ю новою обстановою в хаті. Їмось же хотіла передовсім потішитися малою Олею. Показалось, одначе, що Оля спить. Галя знов одержала першенство з своєю обстановою. Водила їмось по всіх покоях і хвалилася. Броня не відступала її й ставала їй у пригоді, піддаючи доладне слово, коли Галя спинялася в розмові й тріпала рукою, силуючись нагадати собі забуте слово.

Помешкання було обширніше, як у Вороничах, меблі всі нові. Тільки стояли порозкидані, без порядку, бо Галя подобала з удачі на свого батька та й не могла ніяким способом завести лад у своїм помешканні. Їмось оглядала все й розмовляла з Галею, але попри те посвятила всю свою увагу на обзирини Броні.

"Трошки застара для Славка, — подумала їмось, — але непогана".

Броня держалася цілий час дуже поважно. Така повага була їй зовсім до лиця, вона виходила в неї зовсім природна, не силувана. Хоч балакуча, то однако розмова її не веселила. Здавалося, що всякі радощі приймає з якимось болем. Усе нагадувало на те: і той усміх, легко пропадаючий, і той дотик чорними очима, буцім ніколи не кліпаючими. Неначе говорила: "Радо віддамся всякій приємності, але вона викликає в мені біль".

"Чи не цим саме ти з'єднала собі Славка", — думала їмось і, розуміється, помилялася, бо Славко не приглянувся навіть добре своїй судженій перед тим. Полюбив її аж після того, коли переконався, що це одинокий спосіб визволитися з своєї недолі.

Галі, очевидно, залежало на тім, щоби їмось іще сьогодні приступила до обговорення справи. Бо коли по вечері їмось до цього не забиралася, то Галя сказала таки просто:

— І що ж, мамцю, скажете на Славкову женячку?

— Поговорю з ним. Ходи, Славочку, на хвилю! — відповіла їмось і встала, щоби вийти до другої кімнати.

Але видко було, що обі приятельки змовилися не лишати Славка на самоті з матір'ю, бо обі як на команду встали й пішли за Славком. Навіть Микольцьо пустився йти, але його завернула Галя. Схопила за обі руки й у дверях задержала.

— Вруць се' (Вернись (Пол.)), Микольцю, це не твоя справа, ти се на тем не розуміш.

Славко став собі в тіні там, де було найменше світла. Зараз біля нього сіла Броня, а насупроти них — їмость із Галею.

— Сідай, Славочку! Чого стоїш? — питалася їмость.

Хотіла видіти його в світлі. Але Славко намість сідати приступився тільки ближче до Броні й зловився руками за поруччя від її крісла.

"Боязливий жених!"-подумала їмость, і зробилося їй трохи смішно. Через те промовила, ніби жартуючи:

— Скажи ж нам що на себе!

Славко натис на поруччя так міцно, аж крісло разом із Бронею задрижало.

— То ми... писали, — обізвався Славко, перехилився через поруччя і знов випростувався.

— Я читала, але хотіла би-м з тебе щось більше почути.

Крісло зателіпалося так міцно, аж Броня мимохіть відвернула голову й глипнула Славкові в очі. Він якось дивно хитав головою, неначе намагався з усеї сили щось проликнути, а те "щось" застрягло в горлі й не хотіло ані досередини, ані надвір. Броні повіділося, що не стань вона йому тепер до помочі, то він, проковтнувши те "щось", крикне: "Я тому нічого не винен, то ці обі мене присилювали!"

Лиш із боязні перед такою розв'язкою справи зважилася Броня вже тепер заговорити, хоч постанова в неї була зовсім інакша. Думала вдавати перед їмостью дуже смирну й не обзиватися доти, доки сама їмость цього не забажає. На це діло вивчила навіть Славка, як і що має говорити, але він, очевидно, пролик тепер мовчуна й удавився. Хоч нерадо, а все-таки мусила Броня свою смирність відставити набік. Отже їмость не взяла їй цього за зле. Бо як тільки вздріла такого боязливого жениха, то хоч зразу це її смішило, то опісля стало їй його жаль. Вона й сама була б йому пішла на підмогу, коли би це було можливо.

— Та ми, прошу пані добродійки... — зачала Броня трохи несміливо, однак ж зараз по кількох словах набралася знову свого звичайного спокою й певності, — та ми... а властиво, пан Славко освідчився мені, і я його прийняла.

Славко перехилився через поруччя, потім випростувався, а вкінці голосно подув носом і потермосив кріслом.

"Бідолашний! Аж легше зітхнув, що вона за нього відповіла", — подумала їмость і мимохіть почула в своїм серці вдяку для Броні.

— То все дуже красно, панно Броню, але я довідалася, що ви, пані, завзята полька, боюся, щоби з цієї причини не було коли між вами яких неприємностей... Не знаю, чи то буде для Славка вигідно відцуратися своєї родини, адже пані знають, що його батько — священик...

— Але ж, пані добродійко, змилуйтесь! — перебила Броня й зложила руки, як до молитви. — Хто ж би такі речі міг навіть подумати?! Пан Славко не тільки не потребує кого-небудь відцуратися, але противно... противно... Зрештою, ми з паном Славком про

це розмовляли. Я дуже радо зміню для нього обряд латинський. Ми змовилися, що аж по шлюбі, а саме через те, що в нас була така постанова, аби я вистаралася для пана Славка о посаду урядника при завдатковій касі. Це для мене легко прийде, бо я через інспектора й старосту найду послух у дирекції. А як зміню обряд, то, знаєте, пані добродійко, все воно не так. Коли ж від мене зажадає мій суджений або хоч би його родина, щоби я змінила обряд перед шлюбом, то я зроблю це, не надумуючись ані хвилики. Прошу пані, мій батько змінив грецький обряд задля моєї матері, чому ж я не мала б це зробити задля свого мужа?

Галя аж очі витріщила, таке почувши. Своїм вухам не вірила. Вона зловила тепер Броню на брехні. Або тепер брехала, або збрехала ще тоді, як розповідала Галі, що її батько був чехом і що вона властиво називається "Смаржак", а не "Смажак". Невже ж тутешні мужики мали би рацію, прозиваючи Броню "табакою" через те, що слово "смажек" означає висушений у печі назелено тютюн?! Галя набралася до Броні такої віри, що ніколи не була би подумала, що вона та може також брехати!

— А я завзята полька? — говорила Броня далі та й усміхнулася, але усміх так само несподівано щез, як і об'явився на її обличчі. — Я завзята полька? Був такий час, що я мусила нею бути. Інакше я ніколи не була б іменована сталою вчителькою. Але тепер, прошу запитатися ласкаво Галі...

— Але ж, мамунцю, панна Броня найбільша наша пшияцюлка' (Приятелька (Пол.)), — поквапилася Галя потвердити Бронині слова.

Їмость задумалася. Вона мала більше замітів проти Броні та й то замітів досить терпких і неприємних. Отже важилася, чи виходити з ними. Всі стояли по стороні Броні, чому ж би їй виступати проти неї? Їй, що, властиво, почувала до Броні вдяку за те, що вона прихильна для Славка. Таку саму вдяку, як тоді на храму для Вишневички за те, що Вишневичка заговорила до її сина, як до скінченого інтелігентного чоловіка. Одначе... одначе... Крацьцовська. Їмость нагадала собі, з яким завзятком клала їй Крацьцовська на серце, щоби не занедбала справи. "Коли ви мати... коли ви любите свого сина... вона ж йому не під пару... чи вже Славко ліпшої не варт?" Ці слова Крацьцовської обзивалися їмості в грудях. Невже ж вона не мала б відваги звідатися докладно про все?!

— Бачу, панно Броню, що ви за Славком дбаєте, — обходила їмость подалеки, — але повірте мені, старій жінці, що треба й за собою подбати. Мужчини всі однакі. Вони люблять жінок, поки жінки молоді, а як лиш жінка трохи поморщиться, тоді шукають собі інших. Чи не застановлялися пані над тим, що Славко не буде ліпший? Мужчини так борзо не старіються, як ми...

— Ах, пані добродійка думають про наш вік? — догадалася Броня.

— Так, панно Броню!

— В таких разі, позвольте, пані добродійко, сказати мені пару слів.

— Прошу дуже!

— Я не тільки думала над цим, але й обговорювала з паном Славком цю справу дуже докладно.

Тепер Славко витріщив очі й дивувався, що вона так гладко бреше, бо він не говорив з нею про літа ані одного слова.

— Правда, — розповідала Броня, — я молодша від пана Славка ледве кілька місяців...

Коли би жив і був тут той піп, що її хрестив, був би також витріщив очі й дивувався, що вона так гладко бреше. Бо вона не то що не була молодша від Славка кілька місяців, але була навіть старша від нього півтора року.

— Але нехай пані добродійка скажуть щирю правду, чи відповідно було би для пана Славка женитися з дитиною? Адже пані добродійка мусять так само добре знати вдачу пана Славка, як я її пізнала. Хоч пан Славко тут між нами й слухає нашу розмову, то я таки не вагаюся сказати при нім, що мужчини з ліпшим серцем я ще в своїм житті не стрічала. Не знаю, кому чи чому має завдячити пан Славко свою вдачу, чи своєму походженню, чи вихованню, але те можу напевне сказати, що ліпший мужчина під сонцем не знайдеться.

— Славку, поцалуй йон!' (Поцілуй її! (Пол.)). Адже чуєш, як вона тебе хвалить! — крикнула Галя. Але Славко потермосив кріслом і гладив поруччя від крісла так міцно, аж воно засвистало.

— Мені вистачить, як пан Славко щось доброго про мене подумає, — сказала Броня, взяла його руку з поруччя й притиснула її на хвилю до свого лиця. — І, власне, це його добре серце може йому зашкодити. Бо пан Славко, oprіч жінки, потребує щирого приятеля. Потребує такої людини з досвідом, щоби любила його й опікувалася ним не тільки як жінка, але також як рідна мати. Чи вдасть любити так пана Славка панночка молода, що, oprіч забави, ще нічого в житті не мала нагоди навчитися, панночка, що потребує ще сама проведу й опіки, то за це не можу ручити.

Їмость трохи не притакнула Брониній промові. Ці слова неначе були вичитані з серця їмостиного. Але Краньцовська... Краньцовська... Адже це жінка постороння. Що би їй залежало на тім, чи Славко побереться з Бронєю, чи ні? Та й вона знає докладно Броню. Отже-таки нічого доброго про неї не сказала. А радше... радше... тільки як їмості промовити це слово до Броні? Завдати їй такий біль, коли вона так Славка пізнала й так його любить!

— А тримайся, хлопче, тримайся!

Це промовив Микольцо. Стояв у дверях і махав кулаком на Славка. Галя схопилася, зловила свого чоловіка за рамена і випровадила до другої хати.

— Прощу тебе, вступи́ся! Ідзь до дзе́цка!' (Іди до дитини! (Пол.))

Зачинила за ним двері й заціпила на гачок.

— Прощу говорити, — обізвалася до їмості. — Уже тепер не прийде. А то непосидючий: хвількі не може витршимаць!

Коли б Галя не була промовила "прошу говорити", то хто знає, чи їмость була би так хутко зважилася на слово. А так Галина принука заставила їмость обізватися не надумуючись. Коли ж уже раз зачала говорити, то мусила кінчити, хоч це їй було дуже неміло. Воліла би була здержатися до завтра з цею мовою.

— Я ще одну річ мала вас, панно Броню, запитатися. Знаєте, панно Броню, в таких справах не можна забавлятися в ніякі таємниці, треба вивести все на чисту воду. Для того не погнівайтесь, коли моє питання буде для вас трохи неприємне. Я не маю наміру нікого ображати, але ви самі, панно Броню, мусите признати, що я, як мати, маю попросту обов'язок розвідатися про все. Я чула, не знаю кілько в тім правди... але чи Славко, пані, знає за ваше попереднє життя?

Броня трохи зчервонілася й спустила очі в долину. Але лиш на одну хвилину. Потім знову піднесла очі на їмость і дивилася на неї зовсім спокійно. Тепер же їмость не могла витерпіти її погляду й відвернула трохи голову набік.

— Я це розумію, пані добродійко, що вашим обов'язком є про все розвідатися, — говорила Броня спокійно, а все-таки далеко тихше, як перед тим. Буцім боялася, щоби хто з сусідньої кімнати не підслухав їх розмови. — І так само, як перед паном Славком я не робила ніякої таємниці з мого попереднього життя, так не думаю робити таємниці перед панею добродійкою. Я висповідалася зі всього перед паном Славком, і він мені простив мої гріхи. Не хочу себе виправдувати; може бути, що я провинилася, але я тоді жила в таких обставинах, що годі мені було інакше поступити. Я, прошу пані добродійко, кругла сирота, я лишилася змалечку без ніякої опіки, мусила розуму набиратися сама своїми силами. А надто, прошу пані, я була би втратила хліб, коли б була зважилася супротивитися підмові. Та кілько я була причасна до того гріха, це мені тут не подобає казати — це занадто речі інтимні, — однак ж я все розповіла панові Славкові, й нехай він тут засвідчить, чи мій поневільний поступок кидає зле світло на мій характер.

Зупинилася на хвильку, ніби дожидаючи Славкового слова, її очі над усяке сподівання закліпали, а вона їх витирала хустинкою. Отже Славко мовчав. Він чув від неї страшну історію про те, як шкільний інспектор її знасилював, один-однісінький раз, як вона потім думала собі смерть заподіяти, як налагодила собі трійла з сірників, але скляночка з отрутою розбилася, й нічого з того не вийшло. Як потім хотіла віддати під суд того ж інспектора, але їй загрозили втратою вчительства. Чув це все Славко від неї та, може, й вірив. Отже тепер не здогадався промовити за нею хоч одно слово. Не здогадався сказати матері, що він, довідавшись від Броні про ті інтимні гріхи, простив їй, бо переконався, що вона не повинна.

"Та й йолоп же ти!" — подумала Броня й говорила далі.

— Я вчителювала на селі, сама-самісінька, молода дівчина, без досвіду, без ніякої оборони. А він, мій ворог лютий, узявся мене підмовляти. Коли ж я на це не хотіла пристати ніяким світом, то він послужився своєю фізичною силою, щоби мене зламати. Я хотіла віддати його до криміналу, але що ж би з того було вийшло? Що сталося вже, вернутися не могло. Я була б втратила посаду, а він — хто знає, чи не викрутився б якось. Так маю хоч тільки з того, що той тяжкий ворог мій боїться мене та все зробить для мене, що забажаю. І коли би тепер пан Славко був готовий виконати свою постанову й обняти посаду урядника при касі, то я би кожної хвили була іменована вчителькою в тім самім місті.

Послідні слова сказала буцім віднехотя, буцім не мала наміру показувати їмості, що вона забезпечила вже прожиток для себе зо Славком.

— Я привела на світ дитину, — говорила Броня ще тихішим голосом, як досі. — Пан біг її забрав. Але пляма лишилася на мені, це не перечу. Люди не дивляться на те, чи я сама собі рану завдала, чи хто інший мені заподіяв, але кажуть, що є рана на тілі. Кождий тепер може мені дати догану, а я не маю чим оборонитися, бо не годна перед кождим розкрити свою душу. Перед одним тільки чоловіком я її розкрила, й той чоловік сказав, що хоче мене мати своєю. Переконався, що я для нього щира й лишуся такою до смерті...

Знов ті очі, що, здавалося, неначе вони ніколи не зажмурюються, закліпали, а Броня їх витерла хустиною. Говорила тепер щиро, й повиділось їй, що вона зіправди має постанову лишитися Славкові вірною до смерті, хоч інспектора впевняла, що йде заміж на те, аби мати покришку. Бо приходилось їм обоїм уже дуже скрутно. Хотіли їх знов розлучити, перенести на іншу посаду або його, або її. Та, розбалакавшись перед їмостю, надумалася, що вже час їй піти на спочинок, плюнути на всіх інспекторів і лишитися при Славкові.

Та самісінька щирість обгорнула й їмостину душу. Нехай би стало перед нею тепер сто Краньцовських, то не спонукали б її до того, щоби запитатися Броні, чи це правда, що вона ту дитину задушила. Та не тільки то. Вона цієї хвилі була б дуже радо поблагословила обох: нехай діється те, що мусило діятись. Але Броня сама провинилася, що так не сталося. Говорила далі, зовсім без потреби.

— Хоч пан Славко вже повнолітній та може сам собою запоряджувати, отже, проте, я не хочу ставати на заваді між ним і його родиною. Коли моя сплямована особа заважає кому... — Вона встала й приступила до Славка: — ...то я звільняю пана Славка від цієї особи. Нехай пан Славко відречеться цієї особи... — При цім слові обняла його й, глипнувши крадьки на їмость, притулила свою голову до його рамени: — ...та й тої дитини, що я ношу під своїм серцем від нього!

Ще раз глипнула крадьки на їмость і розплакалася. Плакала щиро. Плакала для того, що без потреби ляпнула дурницю. Бо вона брехала. Ніякої дитини не почувала під своїм серцем. Та й не така вона дурна, щоби допустити до живого наслідку. Попеклася на гарячім, тепер на студене дує. Але ті слова вирвались їх нехотячи. Вона мала їх приготовані для Славка, а не для його матері. Та в розгарі промови перехопилася. Тепер бачила по їмості, що цею вигаданою нісенітницею все попсувала. Так прекрасно все склалось, а то на, маєш! Одно необачне слово розбило всі надії. Тепер латай наново як знаєш.

"Якого чорта я сказала таку дурницю?" — думала Броня й плакала.

— Але ж, Бронцю, успокуй се! — скричала Галя.

Та й їмость її вговорювала. А Славко стратив рівновагу, лупав переляканими очима кругом себе та й махав пальцями в повітрі, намагаючись зловити поруччя від крісла, що вихопилось йому з рук. Відтак поступився дрібними кроками трохи назад, найшов загублену рівновагу й силувався визволитися від обіймів своєї судженої. Почував тепер

у собі обі неприємності: одну тую, яку зазнав тоді, коли на очах Пазі падав з лавки, а другу, коли мучився невивідним сидінням, як Краньцовська його обнімала. Окрім цього всього, горів цілий із сорому перед матір'ю за те, що вона довідалася про його вчинок.

Коли Славкові не вдалося визволитися легким способом, то він таки сіпнувся, лишив Броню на божу волю, а сам, нахилившись, побіг широкими кроками до дверей. Тікав так, як тоді від Краньцовської, коли не вдалось йому виманити від неї поцілунок.

— Славно! Славно! — кричав на нього Микольцьо й плескав у долоні. — Жених, жених! Укінці пиймо пиво!-Наляв дві склянки пива й показував Славкові на густу піну, що аж переливалася через верх. — Як сметана.

Але Славко, все ще похилений, зігнув голову в долину й ударився долонею в потилицю.

— Йой, там таке... — шептав до Микольця й показав зуби, ніби сміявся.

До знаку, як тоді до забобону.

А Броня, витираючи хустиною очі, сіла знову на крісло й читала на їмостинім обличчі, немов на таблиці. "Та тебе, небого, мій син не брав силоміць!" — так стояло там написано.

Але, окрім того, бачила їмость у своїй уяві Краньцовську. Вона стояла за Бронею там, де перше Славко, й показувала з погордою пальцем на Броню: "Я догадуюся... я знаю напевне, як вона його зловила!"

Броня ж у душі лютилася сама на себе: "Нащо я це говорила? Який дідько заставляв мене так брехати? І як із цієї біди вилізти?"

Всі три мовчали, й усім трьом було на душі моторошно. Броня силувалась щось придумати, щось сказати таке, аби цілу справу заглагоїти. Отже не могла нічого придумати. Про дитину вона вже говорила в секреті Галі, говорила й Славкові, мала навіть намір сказати їмості, але не тепер. Лишила собі цей спосіб добуття Славка аж на самий остаток, аж на той випадок, якби треба було загрозити скандалом. А то з того всього скандал уже єсть, а хісна з цього ніякого.

Але сказати щось треба конче. Може би, так: "Тепер я вже маю досвід, і коли би мене який мужчина хотів узяти силоміць, то я найшла би в собі тільки волі, щоби спротивитись. Одначе супроти просьби того чоловіка, якого я так полюбила, не могла остоятись!" Ні, це також нісенітниця, новий скандал!

Так роздумувала собі Броня й не находила в своїй голові ніякої придатної постанови.

А їмость не могла їй того дарувати, що вона в такий спосіб підійшла її сина. Їмость не знала виправдання на такі речі. Бо й вона любилася та й згадує свого любого й до сьогодні, але до такого була би ніколи не допустилася.

Найкоротше неспокоїлася Галя. І їй було зразу маркотно, але трохи згоді обгорнула її нетерплячка. Вона була переконана, що мати мусить згодитися, й дожидала лиш на те, аби ця комедія вже раз покінчилася. Як же побачила, що ніхто інший не береться її кінчити, то вона сама взялася до того.

— Ну, мамцю, як же буде? Говорім уже раз виразно, без чулосці (Без сентиментів

(Пол.)), — сказала, розсміялася голосно й раптом перервала сміх.

— Та що ж? Я ніщо проти того не маю. Але ти знаєш, що в Славка є ще батько.

— Е, батько! Як мамця скажуть, так буде. Ніби ми не знаємо, що татко зафше ідзе за радою мамці?

— Не дуже так батько мене слухає, як вам здається. От і тепер іще мушу поговорити зо Славком за батька.

А Броня подумала: "Ага! Ти хочеш говорити зо Славком на самоті. Але що ти сьогодні закрутиш, те я завтра розкручу".

На тім і покінчили, що їмость поговорить іще зо Славком про батька.

Як лиш увійшли до другої кімнати, то Микольцю прискочив до Броні, вхопив її на руки й підніс догори:

— Го-го! Не дамо дівувати, не дамо дівувати. Вкінці, напиймося пива. Мамцю, дивіться, чиста сметана! А вкінці... перепрошаю, нарешті, як Славко ожениється, підуть до міста та й будуть проходжатись отак попід пахи. — Загнув праве рам'я та й ходив по хаті військовим кроком, показуючи, як Славко походжатиме з Бронею. — А вкінці, ми з Галею приїздитимемо до них два-три рази на тиждень. Повозкою, повозкою, добрими кіньми. — Удавав їзду, бігаючи по хаті. Отже повозки не міг удати, вдавав лиш доброго коня, намагаючись зігнути шию в каблуку. — А вкінці... перепрошаю, нарешті, для нас має бути завсіди прилагоджене добре пиво. Цілий Окоцім, ціле Пільзно! Вкінці, поп'ємося, як секретар від ради повітової. Знають мамця, чудовий чоловік, чудовий!

Став розповідати їмості, які мав пригоди той секретар по-п'яному, потім зійшов на те, що він чобіт не носить ніколи, лиш черевики, що Галя перестала на сніданок пити каву, а п'є лише гарбату, бо не хоче бути товста; що в них на stodолі була пара бузьків та й вивела троє молодих, але одно скинули з гнізда; що дяк найшов на дорозі стару підкову, приніс її до Микольця, бо думав, що то його коні загубили, — такий ретельний. І клепає, і клепає.

— Єзус! Марія! Перестань уже, Микольцю, бо мене вуха болять! — уговкувала його Галя.

Не було того способу, щоби заманити Славка на розмову про батька в чотири очі з їмостю. Як лише хто підступав до нього, аби намовити його до цієї розмови, то він здвигав раптовно плечима, випускав із-поміж віддуги губів якийсь дивний голос "бв" і тікав у противний бік. Соромився матері, а при тім боявся забобону. Був переконаний, що забобон починає вже показувати свої примхи. А на це переконання мав Славко видні докази як на долоні. Він знав, що йому належить заплата за його дотеперішню гризоту. Знав також, що цю заплату одержав в особі Броні. Але, з другого боку, був певний, що за поодинокі, часткові хвилини радощів ждуть його такі ж частини смутку. Таких радісних хвилин зазнав досі дуже багато, тепер прийшла черга на всілякі неприємності. Одну вже й переніс на собі, коли через неувважливість Броні аж мусив тікати з родинної конференції. Другої ж неприємності вже не хотів цього вечора перебути. Зрештою, через те, що вважав себе так, якби переможцем над дотеперішніми життєвими невзгодинами, та брався Славко перехитрити свій забобон. Старався

навмисне спровадити на себе малі неприємності, щоби тим самим збутися великих. Волів, щоби на нього гнівалися за те, що не хоче йти на розмову, аніж мав би почути від матері щось таке, що розвіяло би всі його плани й надії. Для того тікав і не хотів послухати ніякої намови. Ще мав такий вигляд, що при втечі може вдаритися в коліно, а це чей же також неприємність. Радше перенести не знати який великий біль у коліні, аніж довідатися від матері про перешкоди побратися з Бронею. Ця суджена, що врятувала його від такого страшного клопоту, та варта в нього стільки, щоби витерпіти задля неї біль хоч у коліні.

Не вдалося їмості й на другий день поговорити зо Славком на самоті. Він за нічим іншим не пантрував, лиш за тим, чи їмость припадкове не злагодилася взяти його на розмову. Коли ж помітив по їмості найменшу признаку такого наміру, то зараз щезав з хати. Це не завдавало йому багато труда, бо надворі прояснилося зовсім, сонце пригрівало, а по боках дороги показалися сухі стежки. Міг утікати світ за очі. Але він у таку далеку дорогу не випускався. Забігав найдалі до школи й ховався під крила своєї судженої. Отже й там не найшов сподіваного спокою, бо Галя шепнула Броні, щоби намовляла Славка, нехай буде супроти матері чемніший.

Школа стояла серед села, недалеко церкви. Дістатися ж туди, як надворі болото, було дуже тяжко, бо дорога вела поперек невеличкого яру, що через нього протікав малий каламутний потічок. Правда, на цім потічку стояв вербовий з поруччям місточок, але пробратися до нього сухою ногою було годі. Бо в тім потоці напоювали пастухи худобу, згнали її перед містком у долину над потік. Через те худоба так розмішувала дорогу і всувала береги, що в цім місці в найбільшу посуху стояло заєдно болото. Славко знав його обминати. Недалеко містка перелазив через пліт у город, заходив у лозину, що росла над потоком, продирався крізь ту лозину, перестрибав у найвузчім місці потік і за містком перелазив знов на дорогу.

Отакими зусиллями добирався Славко й на третій день до школи. Вона стояла над яром і різнилася тим від інших мужицьких хат, що була з ганком на побілених стовпах і з дзвінком над стріхою, зараз біля димника, та обведена, намість плотом, парканом із дощок. На лихо, збудована була з дуже доброго матеріалу, бо хоч дуже стара, то не вимагала навіть ніякої направи. Через те громада, хоч і бачила, що їх школа вже затісна на тільки дітей, та не хотіла ніяк виставляти нову.

Помешкання вчителя було також тісеньке. Ще для Броні воно вистачало, але жонатий чоловік не мав би де поміститися з родиною. Кухня така маленька, що як три люда в ній стало, то на четверте вже не було місця. І в такій кухні від стіни майже до порога простягалася велика, старосвітська піч. Зараз із кухнею межувала вузенька кімната, де стояло ліжко, супроти нього софа, побіч два крісла, а на іншу обстанову не було вже місця. Аж за цією кімнатою находилася більша хата, буцім світлиця, з двома вікнами, де вже містився стіл, комода, кілька крісел, шафа тощо.

Славко ввійшов через кухню, бо спереду не хотів заходити, аби діти не виділи. У кухні, як щоднини, так і сьогодні, застав дев'ятилітню дівчинку, Гапку, що послугувала Броньці. Це була дівчина дуже жвава й кілька рази вздріла Славка, то так і вмирала зо

сміху. Вона завсіди зазірала крізь дірочку від ключа до тої вузької кімнати, де пересиджував Славко з Бронєю, виділа всі їх найпотаємніші вчинки, чула найсердечнішу розмову й сміялася до загины. З нею провадив Славко щоднини одну й ту саму розмову:

— Чого ти, Гапко, смієшся?

Гапка відвертала голову, закривала рот і ніс рукавом та й відповідала:

— А де ж я сміюся?!

При тім загачений на хвилину сміх проривався з її грудей голосним реготом, і вона втікала в кут та аж товкла головою до стіни зосміхи.

Заки приступила Броня до властивої речі, себто щоби намовити Славка поговорити на самоті з матір'ю, дозволила йому вперед на звичайні пестоші. Обіймалася з ним, цілувалася, як звичайно водиться поміж судженими, коли ніхто на них не дивиться, опріч Гапки крізь дірочку. Славко полюбив-таки Броню. Раз для того, що вона визволила його з тої тяжкої неволі, в якій він томився й мучився через кілька літ, а друге, що вона поступала з ним так, як він привик помежи львівськими дівчатами, що ловили його попід мурами. Тепер же завважив навіть, що вона дуже гарна. Ті чорні очі, неначе завсіди втворені, що вдивлювались і тулялися до його чола, лиця, губів, та вони топили йому серце, немов віск. Та болюча, застигаюча на губах усмішка та вливала в його груди якесь тепло, якесь бажання пригортати Броню до себе. А якими милими, якими чарівними здавались йому пікантні слова, що виходили з тих губок, які кінчилися малечками ямками.

— Ти дуже красна! — говорив їй Славко, не зводячи з неї очей.

— Сподобалася тобі? — запиталася вона якось віднехотя.

Тоді Славко хвилину подумав, ніби чогось вагався, потім нахилив голову й витріщив спідлоба на свою суджену перелякані очі.

— А я який? — обізвався з якоюсь розпукою в голосі й виговорив ті слова так хутко, що його суджена більше догадалась, аніж вирозуміла їх.

Дожидаючи відповіді, Славко спустив очі долину й, щоби чимось зайнятися, щипав пальцями кінець свого носа.

— Та й ти для мене красний, — відповіла суджена, а на кінцях її губів показалися маленькі ямки від легенької усмішки.

Славко приємно засоромився.

Вона пригорнула його до себе, назвала коханим дурником і взяла намовляти, щоби поговорив з матір'ю. Він здвиг раптовно плечима і віддув губи. Випустив з-поміж них дивний голос, але він не подобав уже на "бв!", лиш більше на "уммб!". Одначе суджена доти не перестала намовляти, доки не стало на її. Переконувала його, що вперед треба покористуватися всіма добрими способами, а потім, як не вдіється нічого по-доброму, то підуть наупір. Вона йому в тім допоможе. А коли він її тепер послухає, то опісля вона сама воюватиме. О, вона знає всілякі способи, про які йому й не сниться. Навіть не скаже йому про них тепер. Аж як прийде на це пора, то сам побачить і не надивується, що вона така відважна.

Славко дався переконати. Йому нараз засіяла в голові чудова думка: "Адже я вже не є невільник! Я вже визволився з того невільництва. Чого ж мені ще боятися? Хто мені що зробить?" Пішов від Броні просто до матері.

Отже дорогою роздумав собі, що осторожність ніколи не завадить. Бо нема таких ясних справ, котрі би забобон не міг обернути в темряву. Це вже не раз зазнав Славко на собі. От хоч би й тоді, коли думав про самогубство. Здавалось йому, що вже нічого гіршого не годен йому забобон удіяти. Аж показалося, що неправда. Тож осторожність ніколи не завадить. Цю осторожність придумав собі Славко таки на дорозі.

Вона ж була ось яка: Славко постановив найти собі самому тепер якусь неприємність, щоби тим самим не стріла його більша неприємність перед лицем матері. Хотів попередити події. В той спосіб кине два гриби в борщ: і його теорія матиме надолуження, і він сам не попадеться в сильце. Таку ж неприємність легко найти таки тут, на дорозі. Славко піде просто на місток, не обходитиме його через город. Залізе в болото, поваляється, промочить черевики та й... хіба ж це належить до приємності?

Лиш відважно наперед! Адже він уже не є невільник!

І не надіявся Славко такої великої неприємності, яку найшов у болоті перед містком. Болото загусло, вхопило його за ноги, як руками. Заліз по самі коліна, витягав за ногами цілі тачки болота. Воно шелестіло, цмокало, а як Славкові вдалося витягнути ногу, то воно дивувалося якимось підземляним голосом: "Хав!"

Як вийшов на сухе, то ледве-ледве тягнув ноги за собою, такий тягар почіплявся до них. За кожним поступом облітало потрохи болото й значило за Славком дорогу мокрими чорними купками. А все ж таки йшов, неначе в мокрих, облизлих кайданах.

"Отже, я вже не є невільник! — думав Славко. — Тепер можу поговорити з матір'ю. Одну неприємність я вже перебув, друга мене не так борзо стріне".

— Славку! Славку! Та де ти так заліз?! — кричав на нього Микольцьо. — Укінці, чекай! Не йди такий до хати. Гандзю, ходи, обчистиш панича.

Гандзя обтесувала Славкові штани з болота патином. Але це не набагато придалося, таки треба було змінити спідню гардеробу зовсім.

Багатий на одну неприємність більше, приступив Славко відважно до розмови з матір'ю.

— Що ж ти, Славочку, навіть не цікавий довідатись, що чувати дома? — докоряла йому злегенька їмость.

Славко думав-думав і нарешті запитався:

— А Лорд що робить?

— А що ж би? Розгонить кури та й наносить блохи до хати.

Знов задумався Славко глибоко. Потім зігнув голову й глипнув на їмость переляканими очима.

— А Краньцовська? — запитався так хутко, що їмость не вирозуміла.

— Хто?

— Краньцовська, — повторив Славко з розпукою.

Їмості неначе прояснилося в голові. Отже не хотіла ще вірити своєму здогадові.

— Не знаю, — відповіла, трохи вагаючись, і пильно вдивилася в обличчя Славка. Завважила по нім, що він осердився.

— Як то? Не приходила ані раз? Не питалася за мною?

Їмость вагувалася, чи сказати йому правду, чи ні. Ще таки не була певна, чи здогад її правдивий. Отже на всякий випадок Броня не здавалася їй уже такою злою, як перше, їмость постановила окрити правду перед Славком.

— Вона має свою грижу. Де їй тепер до відвідин? Краньцовський знов пішов блудом по селах.

Давно забута гризота приссалася знов до Славкового серця. "Отже-таки зрадниця! Підла зрадниця! — думав Славко. — Лиш дурила мене, та й годі". Почував ненависть до Краньцовської.

— А ти, Славочку, не поїхав би додому? Поїдь, поїдь! Таку справу, як ти задумав, та не можна робити так на галай на балай.

Він здвиг раптом плечима, віддув губи й пропустив поміж них оба дивні голоси: "бв!" і "уммб!" Ні за що в світі не поїхав би тепер додому. На те місце, де стільки мук зазнав? Тут йому дуже добре, навіть ямки не потребує порпати. Їсти — вволю, спати — до хвороби тяжкої, відвідини Броні, тарахкотання Микольця, вечором — гра в карти. Які ж добра більше може дати людське життя? Адже це той ідеал, про який він мріяв тих безсонних ночей у Вороничах!

Їмость не силувала його, щоби їхав з нею. Вона так, як згодилася вже на нову Славкову долю, хоч не казала це нікому.

"Йому треба такої жінки, щоби опікувалась ним, як рідна мати, — думала їмость. — А Броня вже поважна та й дуже розумна. Що там людські поговори?"

З тим і від'їхала їмость, обіцяючи переконати панотця та написати дітям якнайборше про вислід намови. Але всі вже знали, який то вислід буде.

Тим-то ввечір при склянці пива поклонявся Микольцьо добрим здоров'ям новоженцям:

— Укінці, як лист на дереві, як квітки в городі, так ви любіться, молодята. Нехай, укінці, щастя вас ніколи не опустить. Бо, вкінці... перепрашаю, нарешті, бажання ваші сповнилися. Ми будемо приїздити до вас два-три рази на тиждень. А пам'ятай, Славку, та й ви, панно Броню, цілий Окоцім, ціле Пільзно. Вкінці... перепрошаю, нарешті, запросимо секретаря з ради повітової, чи трапить по півночі до дверей, як ми його напоїмо, запросимо...

Микольцьо став вичисляти всіх знайомих і про кожного розповідав, що він робитиме, як уп'ється.

— Єзус! Марія! Кінчи вже, Микольцю, бо мене вуха болять. Кажі "многая літа" та й досьць з них!

— Многая літа! — закінчив Микольцьо, вволяючи Галину волю.

Броня ж поїхала на другий день до міста сповістити інспектора, що все склалося гаразд.

А їмость приїхала додому з полудня. Застала панотця, що злагодився вийти в село.

— Знаєш? Із Славком не так зле, як здавалося.

Панотець стояв з капелюхом у руках і майже підніс одну ногу, аби зачати похід. Та як почув їмостині слова, то зупинився:

— Не відмінюють штемплів, я вже розвідувався.

— Дай уже спокій з тими штемплями. Коби лиш стільки шкоди.

Панотець приступився ближче до їмості та й шептав до неї:

— Кажу тобі, стидаюся показати пастухові на очі. Бігме, стидаюся! Обходжу його, втікаю перед ним.

Нагадав собі, що має пильну орудку та й налякався.

— Ой! Та то тепер днина — година. А я так не маю часу, так не маю часу!

Таки вибіг із хати. Подріботав борзенько просто в поле. Там орав Неважук під жито. Припізнівся, сльота не дала в пору зробити. А то ще й барабуля не викопана. Неважук підгонив коні: "Гайда! Нема коли спочивати, праця пропадає".

А панотець підбігав за плугом, як лошак! То з цього боку, то з того. Спотикався по борознах та розплугах, а все випитувався в Неважука про військові звичаї. Неважук кидав у відповідь по слову, не зупиняючись у роботі ані на хвилю. Нехай панотець вибачають, бо час уже пізній.

— Як? Як? — перепитував панотець. — Бога?

— Та так. Такий якийсь нарід поганий, серби, чи кровати, чи мара їх знає, то кленуть у господа бога так, як ми в матір. А з них найбільше при воську майорів та оберштів... В'йо, маленькі, нема коли спочивати.

Скоро панотець зміркував, що Неважук уже досить нарозповідався, а сонечко ще не заходить, то брався Неважукові віддячити. Розповідав йому, як давно били в школі. Кожний школяр мусив говорити в школі й поза школою по-німецьки. Як же котрого зловили на тім, що говорить інакше, зараз йому шпрахцайхен (таку табличку) в руки. Тепер бігай із тою табличкою доти, аж доки не пощаститься спіймати другого такого, що не хоче по-німецьки балакати. Приходиться на другий день у школі: ану, в котрого, хлопці, шпрахцайхен? Зараз його на лавку: лягай! Б'ють.

— Такий нарід битий! — дивується Неважук.

Але те оповідання не йшло панотцеві гладко. Він зупинявся, припочивав, віддихувався. А все через те, що не здужав так хутко скакати по борознах за плугом. Застарий уже на лошака.

Їмосьт знала, що їй прийдеться ще потішити панотця за його сором перед пастухом. Така вже її доля. Нагадала собі, як її перших двоє дітей умерло, то й тоді вона мусила панотця потішити, хоч один бог знає, як вона тоді сама потребувала потіхи. Та нічого було їй діяти. Панотець причепився й товк усе одної й тої самої, що йому жаль, він не може собі ради дати. Ані їсти, ані спати не годен. Доти товк, доти її ссав, аж доки вона його не потішила. Отаке ж саме буде тепер із тим соромом перед пастухом. Погане, дуже погане таке життя!

Їмосьт почулася одним одна на цілім широкому світі. Сама-самісінька. Бо й до Краньцовської їй тепер годі вказатися. Що ж вона Краньцовській скаже? Чи не ліпше

було дійсно забрати Славка додому? Коли йому треба матері, то нехай буде під опікою рідної матері. Нехай їмості здається, що він каліка, що не годен на себе заробити, що треба його вдержувати до самої смерті. Як же ж воно можна так покинути сина на поталу невідомій долі?! Адже тут пустка, навкруги пустка. Є люди, але ані однісінької живої душі. Був одним один Славко та й не осталося по нім ані сліду! Що ж їй тепер діяти? Невже прийдеться сидіти заложивши руки, так дожидати смерті з косою? Нема ж і надії ні на що інше.

З такими думками лягла їмось спати. Отже не вснула ані на волос. Утік сон за ліси, за гори. Збудив натомість у думках їмості всі спомини пережитого й перебутого. Не зазнала спочинку, але напирала собі тою неспаною нічкою болу голови.

На другий день рано вийшла їмось на свіже повітря, — чи не перестане від того боліти голова. Надворі стояла тиха, осіння погода. Небо чисте, ані однісінької хмарки. Сонце зійшло ясне, наче викупалося в росі. Та й роси ж тої, роси! Немов проїдала їмостині черевики та гризла ноги. Аж холодом проймало.

Попри вузькі загінці мужицького жита пішла їмось аж до лісу. Чатиння встелило пісок густо-густо. Отже на соснах ані знаку від того; вони зеленіють так, як зеленіли літом. Аж ось в однім місці встелена земля пожовклим листям. Відки його тільки? Їмось підглядала, перебирала очима дерево за деревом. Он-он стоїть берізка. Сама-одна поміж стільки соснами. Тоненька вона та марна, але висока, як і всі дерева навкруги неї. Зняла вгору безлисті гіллячки, бідна сирітка поміж чужим народом. Доки зеленіла широким листям, то ніхто її не назирив. Аж тепер її побачили, як постелила свій лист кругом себе по землі, а сама заціпеніла на довгий мервецький сон зимовий. Їмості здавалося, що ця берізка — її Славко.

Свіже повітря допомгло їмості: вертаючи назад додому, вона вже позбулася болу голови. Але думки її нічого веселого їй не віщували. Таки треба дожидатися смерті з косою. Життя її закінчене до самого верху: нічого проти долі бунтуватися. Правда, не такі вона надії мала на Славка. Та що діяти?

"Не знати, чи є така душа на світі, якій поводитьься так, як вона собі цього бажає?" — думала їмось, а легенький сум обгортав її душу.

Постановила таки сьогодні написати до дітей, що батько згоджується, нехай означають час шлюбу, коли новоженцям буде догідно.

"Пропало; іди, Славку, межи люди! Чому ти маєш бути ліпший як другі? Ах, які ж ті мужчини всі ні до чого!"

Так роздумувала їмось і нараз побачила перед собою Дибка, молодого, в тих літах, що Славко.

Виділа докладно лишень його обличчя, решта ж його статі ховалася в тумані. А обличчя неначе в святця: кругом нього горить проміння веселкою. Їмось протерла очі рукою.

— Ах, це ти, небого?

Стерла з повіків сльозу, що мінилася проти сонця красками веселки. З нею разом стерла їмось із свого серця всі спомини про Дибка. Знала, що він їй уже ніколи не

нагадається. Чи він досі жив — про це байдуже, сьогодні ж він умер для їмості. Старе її серце не потребуватиме ні від кого ніякої розради.

Стояла біля тих вузьких загонів мужицького жита. Густе воно, як щітка, їмость дивувалася дивним дивом. І як вона цього перше не помітила? Адже це мужицьке жито та зродило через ніч ягоди. На кождім листочку, але що називається на кождім, на кождісінькім, на самім кінчику, по ягідці. Та ще й які ягоди? Голубі-голубі, одна в одну. Голубі, як небо, ще кращі від неба. Бо та голуба краска жиє, світить голубими вогниками. Аж за очі ловить, аж скобоче в очі. Не таке яскраве небо, не такі яскраві зірки нічної пори на нім.

А ось одна ягідка горить. Горить полумінню. Червоним світлом, рожевим, жовтим, синім, голубим. Розлилася в тім світлі, не пізнаєш, де кінчиться ягідка, де починається полумінь.

За нею займилася друга, а там третя. Якийсь невидний палій робить пожежу між ними, й вони перекидаються в найкраще каміння. Нема йому назви, ані ціни нема. За ніякі скарби світу не купити їх.

А он-он поміж листочками... Їмость аж налякалася. Там видно зорю, як вона хитається між небом і землею. Як піднесеться до неба, то світить голубим світлом, як же спуститься на землю, то горить усілякими красками. Це падуча зірка. Небо не хоче її задержати, та-бо й земля не приймає. Тож паде вона в долину й піднімається вгору. Раз у раз.

Відкіля ж вони взялися тут, ті ягоди? Ніде їх тут не було, лиш роса на їх місці. Вони стояли в боднях у божій коморі, там, на небесах.

Ніщо інше, лиш, певне, якесь непосидюще та збиточне янголятко не мало інакшої роботи та закралося до божої комори. Понабирало тих ягідок повнісінькі пазушки. Злинуло нічної пори понад мужицькі жита та й ну ж шкоду робити, розсівати та розкидати ті ягоди повними пригорщами. Аби шкода була. Сіє... сіє... сіє!

Навмисне... на збитки... навмисне!

Мало ж воно велику втіху з такої забави.

Але за радощами поступає слід у слід сум і гризота.

Ой, чи не виб'ють же в небі те янголятко порядно за таку пустоту?! За те, що змарнувало тільки добра, порозкидавши його поміж мужиків!

Примітки

Повість "Забобон" написана Л. Мартовичем 1919-1911 рр. в с. Улицько-Зарубаному на Львівщині.

У кінці листопада 1911 р. надіслав рукопис у Львів Володимиру Гнатюкові — одному з редакторів журналу "Літературно-науковий вісник" та видавництва "Українсько-руська видавнича спілка", супроводжуючи таким листом:

"В[исоко]поважаний товаришу!

Не знаю допевне, чи Ви ще урядуєте в редакції "Л. Н. Вісника", а все-таки звертаюся до Вас із цею справою. А саме: пересилаю Вам свою повість "Забобон" для

поміщення в ЛНВ або, може, у "В[идавничій] с[пілці]". Розуміється, під вимовами, які я Вам зараз перекажу:

Перше всього самі знаєте, що кожний автор бажає собі, щоб його твори містили без ніяких змін. Я також за тим, одначе не безоглядно. Коли матимете терпець переслану рукопись хоч трошки переглянути, то переконаєтесь, що я сам не спромігся вдержати всюди одностайність мови. Я писав: конечно, конешне, сей, цей тощо. Отож у таких випадках, коли редакція вважає за відповідне завести одностайність, то проти цього нічого не маю. Натомість прошу, щоби мені не зміняла ось яких слів:

1). Форми "озьме". Покликуюся на Стороженка, що й він так пише. Я є того переконання, що в нас може бути форма "озьме" або "візьме", а "возьме" це промах.

2). Форми "оже". Покликуюся на Рудченка, що й він так пише. "Отже" в такім значенні, як завели загально галицькі неуки, а саме в значенні польського а ві?с, нарід ніде не вживає, ані в нас, ані за кордоном.

3). "Роз'язати", "з'язок" намісь "розв'язати", "зв'язок". Я сам думав, що форма "роз'язати" се буде покутський провінціоналізм і через те вистерігався досі цієї форми. Одначе тепер я переконався, що се загальноукраїнська форма. Пробував я в Городоцькім, тепер пробуваю від червня в Равськім і чую, що всі мужики так і говорять: "роз'язати", "з'язок". Виходить, що це була би галицька форма. Одначе, може, собі нагадуєте, що київська "Рада" також так писала. Писала ж доти, доки в "Ділі" не з'явився фейлетон Борковського, котрий осудив ці форми як не наші. Правда, Борковський має себе за великого знатока мови, але ми знаємо, що то за знаток.

4). "Аже" намісь "адже". Шевченко так пише.

5). "Зострахи", "зосміхи". У нас є дві форми: "зо страху", "зо сміху" та "зо сміхи" (як адверб).

Опріч цього я пишу консеквентне: "шо" (польське: "же") і "що" (польське: "цо"). Одначе не обстоюю, щоби цей спосіб писання задержати в друку, а то з двох причин: перше, на оправдання такого писання поки що маю лиш одну гагілку, друге: знаю з досвіду, що зецери з привички складають "що", і на се нема ради.

Я старався писати літературною мовою. Відступав від неї лиш для характеристики місця, осіб і ситуацій. Оже таки признаюся, що кілька провінціоналізмів я свідомо впровадив, щоби надати їм право горожанства в літературі. Подаю їх:

"Зіп्राуди", "спрауди", намісь "справді". Форма "зіп्राуди" покутська, "спрауди" ж українська.

"Повторацити" — повторювати.

"Вигулити" — видурити, витуманити.

"Гаралиця" — вивірка.

"Позаяк" — оскільки.

Слово "гиря" (чуприна), може, рідше вживане, але є в Куліша.

Опріч цього, я не є певний, чи слово "збавити" (попсувати) не провінціоналізм. Так само "патик" (бучок).

До повищих слів можна дати пояснення.

Тепер приступаю до найважливішої речі, задля якої я й обернувся зо справою до Вас. А саме домагаюся за цю повість заплати. Прошу ж Вас вистаратися, щоби редакція повідомила мене негайно, як вона цінить цю працю. До Вас я звернувся тому, бо знаю, що члени редакції будуть до мене неприхильне успособлені. Я би не домагався, коли б не потребував. Скажу Вам, як своєму знайомому, що я тепер у великій потребі. Як бачите, сиджу на селі в товариша д-ра Кунцева. Та се би ще байка, але я якраз хору на жолудок чи кишки (чорт знає) й лежу в ліжку. Думав поїхати до Львова й не знаю, коли виберуся. Очевидно, чоловіка без посади всі тиснуть. Так і мене тепер притисли вірителі й беруться до моїх ручителів, а я не маю чим поповнити ані одної рати. Біда! Про це, очевидно, не кажіть нікому в редакції, чоловік потребуючий тратить у людей половину своєї вартості.

Коли би справа в редакції ЛНВ не йшла гладко, то порадьте мені, до кого мені вдатись. Коли ж і це не будете знати, то верніть мені рукопис, а й найду, може, приватного накладника.

Якби редакція прийняла цю рукопись, то я жадав би якогось завдатку.

На цій машині до писання брак "ї" з двома крапками, я його крапкував пером, але може бути, що через недогляд де пропустив. Будьте ласкаві, відпишіть! Гаразд!

Леся Мартович"

В. Гнатюк схвально поставився до твору. Читаючи повість, він звернув увагу лише на "деякі власноручні поправки" (про що згадує у передмові до першого видання "Забобону"). Тим часом у теперішньому вигляді рукопис має чимало авторських правок та скорочень. Отже, є підстави вважати, що письменник ще працював над повістю.

"Забобон" вийшов друком лише 1917 р., вже після смерті Леся Мартовича, в Українській видавничій спілці (Львів) заходами В. Гнатюка. Він підготував повість до друку за машинописним оригіналом, вбереженням і переданим для видання І. Кунцевим, причетним й до низки інших посмертних видань письменника.

Належна текстологічна робота над текстом, крім першодруку, підготовленого В. Гнатюком, була здійснена 1971 року.

Твір подається за першодруком, звіренням з автографом, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР з урахуванням досвіду видання 1971 р. Друкується за сучасним правописом із збереженням морфологічних та лексичних особливостей мови Леся Мартовича.